

Romy
TÜLLER, T.

Magyar településközpontok

**Tanulmány a magyar településállomány
bemutatása anyagából**

BME Urbanisztika Tanszék – 2008 szeptember

IHRIG DÉNES:

Magyar településközpontok

Tanulmány a magyar településállomány
bemutatása anyagából

Jelen kiadvány Ihrig Dénes (1931-2019), tanszékünk korábbi egyetemi docense, Palóczy Antal-díjas településtervező hagyatékából előkerült, eddig kiadatlan tanulmány, melyet változatlan formában, a szerző által 2008-ban véglegesített tartalmával teszünk közzé 2024-ben.

BME, Építészmérnöki Kar, Urbanisztika Tanszék, 2024

ISBN 978-963-421-943-9

Dénes Magyar településközpontokról írott könyvének keletkezése emlékezetem szerint valahogy ilyesmi módon született.

A MTA Településtudományi Bizottsága, akkor Szirmai Viktória vezetésével kérte, hogy számoljak be a településtervezéssel kapcsolatos kutatásokról, amelyeket a(z éppen aktuális) Minisztérium finanszíroz.

Ennek az lett a folytatása, hogy megbízást adtunk az Urbanisztika Tanszéknek és - ha jól emlékszem - a pécsieknek (Tóth Zoliék) együttműködésével, hogy készítsenek koncepciót, összegzést, hogy mit kellene egyáltalán kutatni ezen a területen. A készülő munka opponálására a Bizottság Dövényi Zoltán geográfust jelölte ki. A munka elkészült, a bírálattal megszületett, a Bizottságot tájékoztattuk az eredményről. De a minisztériumban nem látszott lehetőség arra, hogy ebből rangos, elfogadott program legyen, ezért felkértük a Tanszékét, hogy tegyen javaslatot arra, hogy Ti milyen munkákat tudnátok a nagy halmazból elvégezni - belátható időn belül.

Javaslatotokból "csemegéztünk", s egy sor szerződés kötött. Ezek egyike volt Dénes korábban, még a KöHÉM időszakban (1989) elkezdett munkájának folytatása. A szerződés létrejött, s az akkori megoldás szerint a Tárca átutalta a pénzt a BME-nek, s onnan kaphattatok Ti összegeket az általunk igazolt készülség szerint (megint csak az emlékezetem szerint).

Dénes és a több munkába is belevágó Körner Zsuzsa tapasztalhatták, hogy engem különösen nem izgat a határidő, annál inkább az, hogy jó munka jöjjön létre. Úgy fogalmaztak: Körmendynél nem lehet lekésni a határidőt.

Az azonban izgatott, hogy Dénestől nem érkezett semmi. Többszöri kérdést követően eljuttattam hozzám néhány óravázlatot A magyar településfejlődés történetéről, hogy lássam: tőle remélhetek jó munkát. Az öt előadásvázlatot (Az átfogó vázlaton túl átadta a Településeink a török hódoltság idején, a Településeink a 18. században: a barokk városközpontok, A tervszerű városépítés kibontakozása és A modern urbanisztika megjelenése Magyarországon c. írást). Az első, átfogó anyag tanulmányozásába belekezdtem, s egy rövid levelet írtam - annak bizonyosságként, hogy érdekel, amit ír. Azt is rögzítettem, hogy erről nem akarok beszélni addig, amíg a könyv anyaga el nem készül. Kritikus észrevételeimet megköszönte, s tett egy számomra érdekes megjegyzést: Azt írta, hogy utoljára Faragó Kálmántól kapott érdemi észrevételeket. Nem tudtam, hogy ezt bóknak vagy bírálatnak vegyem, mert Kálmán nem volt kedves és még kevésbé kedvelt figura. De kiderült, hogy ilyesmi felkészült volt.

A munka eredményét továbbra sem láttam. Dénes még lakására is meghívott, hogy megmutassa, mekkora anyag gyűlt és gyűlik egyre a munkához.

Te (Pálfy Sándor) voltál az, aki mellé adtad (Kissfazekas) Kornéliát, hogy remény legyen a befejezésre. Mire mások (Varga Imre, Bessenyei Krisztina, Németh Andrea, Nagy István) segítségével a kutatás elkészült, már 2008 augusztusát írtuk (legalábbis a dokumentumon ez olvasható). Hozzám szeptemberben került egy példány, s Dénes valamikor október-november táján hívott telefonon, hogy mikor lehetne a könyv megjelentéséről szó, mikor tárgyalhatunk erről.

Én október 1-től hivatalosan, ténylegesen már szeptember közepétől a Corvinus Tájékoztatói Karának Településépítészeti Tanszékén dolgoztam, s nem állt módomban a kiadást elősegíteni; arra szerződést kötni. Akkortájt nagyon lekötött a számomra teljesen új helyzet, a "tanítás megtanulása", a tantárgyak, előadások kidolgozása, ezért munkakörön kívül sem tudtam neki segíteni.

Idáig terjed az én sejtésem erről, a továbbiakról nincs ismeretem.

Magyar településközpontok

Tanulmány a magyar településállomány bemutatása anyagából

Készítette: **Ihrig Dénes** ny. egyetemi docens

BME Urbanisztika Tanszék. (Tanszékvezető: Pálffy Sándor DLA
egyetemi tanár)

Munkatárs: Kissfazekas Kornélia tudományos s. munkatárs

Az 1945 utáni anyag legnagyobb részt Kissfazekas Kornélia írása.

Az ábrák feldolgozásában részt vett: Varga Imre egyetemi adjunktus, Bessenyei
Krisztina és Németh Andrea építészmérnök hallgató, valamint Nagy István, az
ELTE hallgatója.

Megbízó: Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium

Területrendezési és Településügyi Főosztály

(Megbízó képviselője: Körmeny Imre főosztályvezető helyettes)

Budapest, 2008 szeptember

Magyar településközpontok

Tanulmány a magyar településállomány bemutatása anyagából

Tartalomjegyzék

Bevezetés	1.
I. A magyar településtörténeti háttér	2.
1./ A XVIII. századot megelőző korszakok.....	3.
2./ A történelmi városközpontjaink létrejöttét meghatározó barokk és klasszicizmus ideje.....	16.
3./ Az iparosodás és a vasútépítés megjelenésétől a II. világháborúig tartó évszázad.....	27.
4./ A magyar városközpontok 1945 utáni szerepváltásainak főbb jelenségei.....	33.
II. Központ ismertetések	45.
Abony.....	46.
Debrecen.....	53.
Gödöllő.....	65.
Győr.....	76.
Kecskemét.....	89.
Kiskunfélegyháza.....	104.
Kőszeg.....	115.
Miskolc.....	125.
Mohács.....	139.
Nagykanizsa.....	151.
Pécs.....	160.
Sopron.....	173.
Szeged.....	183.
Szombathely.....	197.
Tamási.....	209.
III. Az összegzés és tipologizálás kérdése	217.
Irodalomjegyzék	219.
A központ ismertetések jegyzéke	221.

Budapest, 2008 szeptember

Magyar településközpontok

Tanulmány a magyar településállomány bemutatása anyagából

Bevezetés

Az egyes magyar településekkel nagyon sokféle írásmű foglalkozik. Különösen gazdag a monografikus jellegű feldolgozás, amit a XIX. század végén majdnem minden magyar város elkészített. Hasonlóan gazdag a XX. század második felének idevonatkozó irodalma is. Ebben a dinamikus korszakban a települések igyekeztek felhívni magukra a figyelmet, többnyire a központi pénzelosztásokból való nagyobb részesedés reményében. A turisztikai mozgások beindulása éppúgy indokolta ezt a tevékenységet. Az értékes és aktív munkát felvállaló művészettörténeti és műemlékvédelmi szervezetek sok esetben a települések egészével is foglalkoztak, de általában objektum centrikusan tették ezt.

Településeink átfogó kérdéseinek városépítési, urbanisztikai szemlélettel való megközelítése fentiek mellett szegényesebbnek mondható. Ezért a félszázad előtti - a magyar városok jellegzetességeit általánosságban értékelő - építész szerzőktől származó munkákat nagyon jelentősnek tartjuk (Granasztói Pál, Pogány Frigyes, Perényi Imre munkássága). Újabb szakirodalmunkban Meggyesi Tamás lakóterület formálási hagyományokat feltáró és a térképzéssel foglalkozó munkáit, Máté Zsoltnak elsősorban a Kárpát medencei városalaprajzokat rendszerező, Körner Zsuzsa lakóterületekkel és a szabályozással kapcsolatos munkáit érezzük az itt szükséges gondolkodásunkat leginkább termékenyítőnek, valamint Winkler Gábor városrekonstrukciós tevékenységét alátámasztó tudományos munkáját.

Krompecher (Korompay) György „A városi főterek kialakulása” c. írása, mely az olasz városközpontok létrejöttét és jellegzetességeit tárgyalja, különösen ösztönző arra, hogy hazánk településállományának sajátosságaival foglalkozzunk és az életkeretünket megteremtő – spontán, vagy tervszerűen folyó - alkotó tevékenység eredményeit számba vegyük, értékeljük és igyekezzünk más kultúrák számára is ismertté tenni. Ez az írás elsősorban a települések legértékesebb és legérdekesebb alkotóelemére, a központra hívja fel figyelmünket, mint olyan témára, amellyel magyar vonatkozásban szakirodalmunk valóban átfogóan nem foglalkozik.

A magyar településközpontokkal kapcsolatban több évtizeddel ezelőtt a Városépítési Tanszék kezdeményezett egy vizsgálati tevékenységet néhány városközpontunk felméréseivel. Ezeket a hallgatók által készített rajzos összeállításokat egyes esetekben rövid írásos elemzés egészítette ki, összefüggő értékelésük és publikálásuk azonban elmaradt. Jelen kísérlet bizonyos mértékig ezt a fonalat kívánja felvenni és egy ilyen hiány pótló tevékenységhez szeretne bevezetőt adni. Számos településünk megvizsgálásával elsősorban módszertani kísérletezésként a funkcionális tagolódás és a városképi megjelenés kiemelésével csak néhányat mutatunk be. Véleményünk szerint az érdekesebbeket és tipikusabbakat választottuk ahhoz, hogy egy szélesebb merítésű, mélyrehatóbb munka teljesebb képet adó útját megnyissuk.

Magyar településközpontok

Tanulmány a magyar településállomány bemutatása anyagából

I. A magyar településtörténeti háttér

Településközpontjaink bemutatási és értékelési kísérletét városépítés történetünk felvázolásával kezdjük. A magyar településeknek urbanisztikai szemlélettel feldolgozott átfogó fejlődéstörténete nem áll rendelkezésre. Ahhoz, hogy központjainkat, mint különleges „műalkotásokat” bemutassuk, szükséges, hogy ezt az alkotótevékenységet, ugyanakkor „képződményi folyamatot” történeti fejlődésében lássuk, az egyes városközpontokat abba beilleszthessük.

Ugyan tanulmányunkban csak a mai Magyarország városépítési eredményeit tárgyaljuk az egyes példákkal, de nem tehetjük ezt másként, mint a nagyobb földrajzi, gazdasági, kulturális egységnek, a történeti Magyarországnak együttes világában kezdve. Ezt a településtörténeti háttérrel az alábbi négy egymástól határozottan elváló jellegű eredményeket felmutató korszak vizsgálatával közelítjük meg.

1./ A török hódoltságot követő „**új honfoglalás**” előtti időből, a mai magyarországi életkeretünket jelentő településekben minimális „urbanisztikai” tárgyi emlék van. A kikövetkeztethető alaprajzi-, beépítési vonalak és az elméletileg rekonstruálható fizikai megjelenés az, amit ebből az időből számon tartunk.

2./ **A XVIII. század és a XIX. század első fele** komoly alkotó korszak. Történeti városmagjaink, kiemelkedő városépítészeti együtteseink nagyrészt ebből az időből származnak. Ezek a paloták, templomok, terek, épületcsoportok ma is „használatunk tárgyai”. S ha „használjuk” is őket, bizonyos ünnepélyességgel és tisztelettel tesszük azt.

3./ Gyökeresen mást hagyott ránk a következő időszak, a **kapitalizmus kibontakozása**. Mai életkeretünk, művi környezetünk, város- és építmény használatunk objektumainak nagy része ebből az időből származik. A kor átlagos, nem nagy anyagi ráfordítással megvalósult létesítményei, mint a lakóépület állomány, most érik meg a lecserélésre, vagy már meg is érett; a központokban lévő létesítményei, a középületek, viszont maradandóbbak.

4./ Ma már bizonyos rálátással tárgyalható korszak a **XX. század második fele**, mely sok ellentmondásával, gyakran „olcsó” eszközeivel, tömegtermelésével, ugyanakkor a modern építészet „kincsesládájával” egy új és sokat vitatott világgal egészítette ki az előzőket és kezdte el azok átforgatását. Ez a legutóbbi korszak jelenti talán számunkra a legtöbb problémát városközpontjainkban.

Amíg a történetiség tiszteletben tartására igyekező városépítés az előző korok értékeinek megtalálására, kibontakoztatására törekszik, addig a legutóbbinál nagy léptékváltásokkal, szerepváltásokkal állunk szemben. A mai életünket körülvevő központok a vázolt időszakok integrált eredményeit állítják elénk, gyakran értékeiket elvesztve jelennek meg, gyakran viszont szerencsésen egészülnek ki. Munkánk egyik célja a bemutatás, érték feltárás mellett a kritikai vizsgálat is.

1./ A XVIII. századot megelőző korszakok

Az első jelentős települési létesítmények a Kárpát medencében a római uralom idején keletkeztek. Nyugati irányból a Duna vonaláig terjeszkedett a római birodalom, s a Dunántúl a horvátországi (Száváiig terjedő) területekkel együtt alkotta a Pannónia nevű tartományt, mely a Krisztus utáni négy évszázadban virágzó települési kultúrával rendelkezett. Erdély középső területén a Dácia nevű tartomány is teremtett bizonyos településeket, de ezeknek kérdéseivel jelenleg nem foglalkozunk. A Nagy Alföld területe a váltakozó barbár népvándorlási törzsek birtokában volt. Az autópálya építések kapcsán számos nagykiterjedésű ásatás folyik a területen, de ezeknek eredményeitől, ha a magyar településtörténet számára várhatunk is bizonyos eredményeket, településközpontjaink kialakulásának kérdésében valószínűleg nem.

A Kárpátmedence

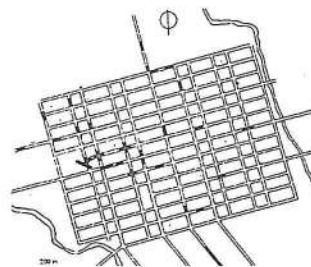

A Római Birodalom

A pannóniai városépítés magas szintű kultúrával rendelkezett; emlékényaga néhány mai városunkban feltárt és ezeket megbecsüljük (Óbuda - Aquincum, Szombathely - Savaria, Pécs - Sopianae, stb.). A településtörténet számára a legjelentősebbek az aquincumi múzeum város, a Savaria úthálózatának rekonstrukciójával megállapított castrum alaprajz, a pécsi belváros ókeresztény létesítményeinek feltárásai, s néhány – kutatásokkal valószínűsíthető – rejtőzködő temető- és lakóváros.

Aquincum

Savaria

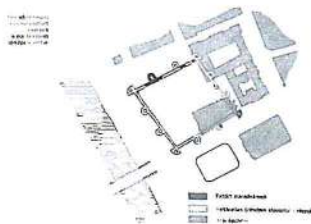
Gorsium

A római városépítés jelentősége számunkra abban van, hogy az ókori világ legmagasabb színvonalon álló birodalmának részeként a legmagasabb szintű technikai megoldásokat alkalmazták (útburkolat, vízvezeték, padlófűtés, stb.), a települési helyek számára stratégiai és földrajzilag kedvező területeket választottak, amelyek a történelem folyamán később is települési helyek maradtak. A helykiválasztáson kívül azonban települési kontinuitásról csak nagyon visszafogottan beszélhetünk. Mivel a következő évszázadok elpusztították a római építményeket. Sopron római várfalainak a középkori várfalak számára való felhasználása kivételnek tekinthető, a folyamatos települési élet lényegében sehol nem bizonyított, ezért a témával foglalkozó történelemszeink, régészeink a XX. század közepén

(Székely György) az addig élénk tudományos vitát – a kontinuitás kérdésében – lezártak tekintették.

Budapest Erzsébet-híd

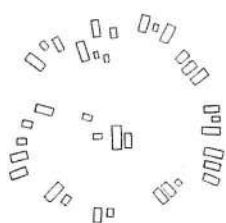
Contra-Aquincum

Sopron

Maradandónak bizonyultak a római útvonalak, melyek az egyes városokat egymással és a birodalom központi területeivel összekötötték. Elpusztultak a Duna jobbpartján kialakított "limes"-, a védelmi vonal létesítményei. A Duna bal partján néhány római létesítményről (Verőce, Göd, Dunafalva) tudunk csak, melyek közül számunkra a mai pesti belvárosi plébánia templomnál-, az Erzsébet híd hídfőjénél kialakított Contra Aquincum erősségének alapfalai a jelentős emlékek, mivel ezek bemutatása megoldott, és közelében jött létre a mai főváros központi magja. A "jogilag" egymástól megkülönböztetett római várostípusok közül az oppidum, az őslakosság települése, – a mezőváros fogalomban – a latin kifejezéssel is megmaradt történelmünk folyamán.

A népvándorlás mintegy négy-öt évszázadából néhány földvárat ismerünk (Szabolcs-, Nógrád- és Zala megyében), melyek valószínűleg szláv törzsek szálláshelyeinek maradványai. A magyar honfoglalás és a Szent István-i államalapítás közötti X. évszázad két időszakra osztható. A század első felét a kalandozások jelentik, amikor is a magyarok eljutottak az ibériai- és az itáliai félszigetig, de elsősorban a német területeket támadták. A 955-ben lezajlott augsburgi vereség elindítja a megtelepedést, azzal a tanúsággal, amit nyilvánvalóan a nyugaton már a „korai feudalizmus” kibontakozó városépítésének megismerése adott (Esztergom). A magyarság keletről, a nomád népek közül érkeve a Kárpát medencében is minden bizonnyal nomád viszonyok között élt eleinte. Megkülönböztetjük a téli- és nyári szállást, előbbi az alacsonyabban, utóbbi a magasabban fekvő területeken volt. Néhány évi használat után őseink szállásterületeiket újakkal cserélték fel, mert a Kárpát medencében még bőven állt rendelkezésre terület. Ami a szállásterületek kialakítását illeti, erre vonatkozóan oroszországi ásatások adnak bizonyos magyarázatokat: a törzsfői sátor körül kör alakban elhelyezkedő földbevéjrt putrik sora alkothatta a lakótelepülésüket.

Ábrák a IX. századi orosz településről. Forrás: Székely György, 1997.

IX. századi orosz település

Putrik

Szabolcsi földvár

A magyar középkor mintegy ötszáz évét a településfejlődés szempontjából öt időszakra célszerű osztani, de nem egyértelműen a századoknak megfelelően. Itt ezen időszakoknak csak legfőbb jellemzőit adjuk meg.

Esztergom Rohbock metszet

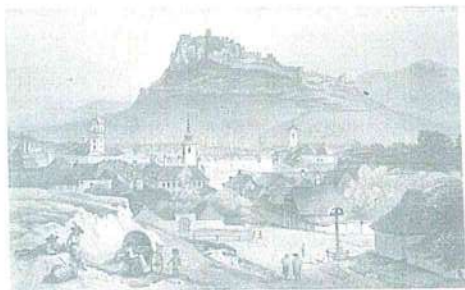

Esztergom légi felvétel

Szent István uralkodásának negyven éve az államalapítás, melynek legfontosabb momentuma számunkra a magyar településhálózat kialakulása. Ebben egyik tényező a királyi földek (a teljes ország terület) terményeiből az adók begyűjtése. Ezt a vármegyék és az élükön álló ispánságok megszervezésével oldották meg. Másik tényező a keresztény egyház hierarchikus megszervezése volt. Utóbbi mutatkozott maradandóbbnak, elsősorban a püspöki székhelyekkel.

A tatárjárást tartó mintegy kétszáz év a belső viszályokban is bővelkedő lassú építkezés időszaka lett, melyben számunkra a legjelentősebbek a kiváltságokkal való német betelepítések (erdélyi szászok, szepességi németek). Az egységes tömbben – egy már fejlettebb települési kultúrával rendelkező területről – érkező szászok városi kultúrárt teremtettek, városias városokat építettek (Nagyszében, Beszterce).

A tatárjárást követő fél évszázad IV. Béla kezdeményezésével a terepmagaslatokra a védelem céljából várakat épített (Visegrád, Déva). A XIV. század, az Anjouk kora, a feudális főnemesi réteg és a városi polgárság megerősödését jelentette. A XV. század, Zsigmond és Mátyás ideje a jelentős külföldi hatásoké (cseh, német, olasz) és a magyar középkori város fénykora lett.

Szepesvár/Alja

Visegrád

Tekintve, hogy a török hódoltság csaknem két évszázada mind az épített, mind az írásos emlékeket nagy részben elpusztította és a települések esetében mindig egy hosszabb megvalósulási időről van szó, a magyar középkor településeinek jellegzetességeit nagy leegyszerűsítéssel célszerű az egész középkorra egységesen tárgyalni. A magyar középkor

alkotótevékenységét a korabeli útleírások, utalások, egy-egy megmaradt emlék alapján nagyon kedvezően értékeljük. Az ötszáz évig egységes, keleti- és nyugati irányban egyaránt jó kapcsolatokkal rendelkező, a szomszédos értékeket jól integráló erős Magyarország a középkor végére jelentős települési kultúrával is rendelkező terület volt. Egyetlen fennmaradt középkori városábrázolásunk (Buda látképe az 1490-es években – fametszet a Schedel-féle Világkrónikából) is erről győz meg bennünket.

Lőcse Rohbock metszet

Buda a Schedel-féle Világkrónikából

Ami a településállomány szempontjából a középkori örökséget illeti, kiegyensúlyozott hierarchikus településhálózat, kis számú városias, de tágas, alacsony beépítésű, sok esetben erődített település és sűrűn elhelyezkedő falvak jellemzik. Az átlagban 2-300 fős lakosságú falvaink száma – becslések szerint – a középkor végén 18.000 körül mozgott. A nem maradandó építési anyagnak „köszönhetően” a falvak nagy része könnyen nyomtalanul eltűnhetett. A városi rangú települések száma mintegy 20-30 volt. A jellegzetes magyar település típus, a földesúri alapítású, piac- ill. vásártartási joggal és bizonyos iparos- és kereskedő lakossággal is rendelkező mezőváros – korabeli kifejezéssel a római várostípus alapján oppidum – mely átmenetet jelentett a falú és a város között, 800 körüli számmal volt jelen az országban. Ez a településfogalom a XIX. század közepéig él.

Veszprém

Budai vár

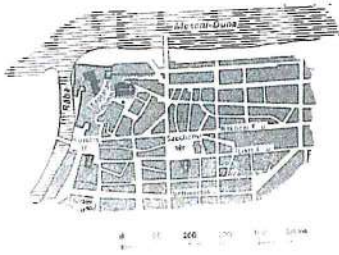

Sopron

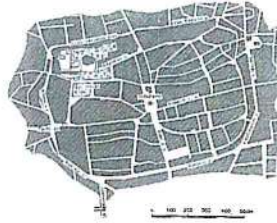
A térbeli kialakítás szempontjából a XVI. századra örökségül maradt városaink, településeink nagyon sokfélék lehettek. A telepítéssel létrehozott városok, városrészek képviseltek bizonyos szabályosságot, de általában nőtt-, spontán fejlődéssel alakultak ki településeink, így alaprajzi szempontból a terepadottságokhoz való alkalmazkodás lehetett rájuk a jellemző. Azt azonban – a megmaradt épületek és középkori beépítési vonalak alapján – állíthatjuk, hogy a tágasság és az alacsony beépítés jellemezte őket. Gondoljunk a budai vár polgárvárosában lévő utcaszélességekre, s arra, hogy az itt fennmaradt középkori házak között kivételesen fordul elő kétemeletes, az egyemeletes házsorban.

Az alaprajzi formálódás szempontjából a kétsejtű elrendezés, a feudális székhely (nálunk többnyire püspökvár) és a mellette képződő iparos- kereskedő város modellje a nyugat európai városképződésekhez hasonlóan előfordult és a jelentősebb városainknál ez lett

a kiindulás (Pécs, Győr, Veszprém, Sáropatak). Előfordult a dombon épült vár lábánál alakuló település (Trencsén, Pozsony).

Győr

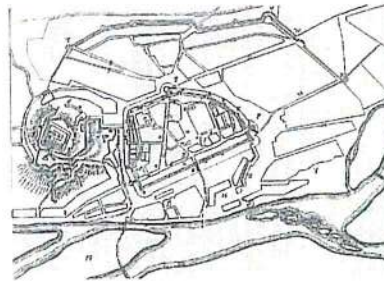
Pécs

Pécs

Trencsén

Pozsony

A főter, vagy főterek piaci funkciójukkal a telepítettséget felmutató városoknál derékszögű négyszög alakú (Kolozsvár, Bártfa), tipikusabb azonban az utak találkozásánál kialakult, az útból térré bővülő háromszög vagy trapéz alakú tér (Vác, Esztergom, Szombathely, Székesfehérvár).

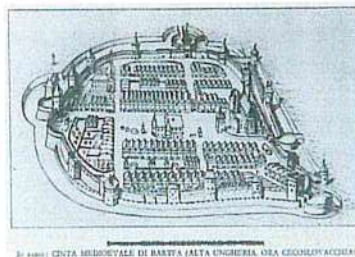
Középkor végi faluközpont

Esztergom

Vác

Bártfa

Brassó

A központképző funkciók (vallás, igazgatás, kereskedelem) közül az igazgatás jelenik meg a legszerényebben a Városháza egyetlen épületével (Brassó, Bártfa). A vallás megtestesítője, a templom a legdominánsabb, mint a keresztény kultúrkör más országainak városaiban. A kereskedelem a piactérrel és a körülötte kialakuló üzleteket és iparos műhelyeket földszintjén magába foglaló lakóházakkal alakítja a városi élet sűrűsödését, a városközpontot. Az egyházi és kereskedelmi funkció általában egy téren összpontosul (Bártfa, Vác), de előfordul, hogy egymástól elválasztva. A templom „kivonul” a zajos piactérről (Brassó).

Patakmenti lineális falu

Halmaztelepülés

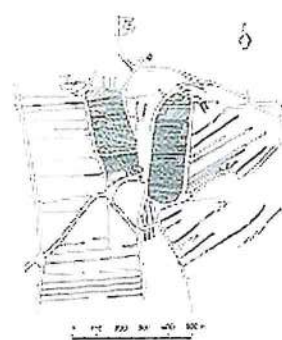
Toledo

A kisebb mezőgazdasági jellegű településekkel kapcsolatban könnyebb egy „leegyszerűsített tipizálást” adni, mint a városokkal és központjaikkal kapcsolatban. A hegyes-dombos vidékeken a lineáris (út-menti, patak-menti) elrendezés volt a jellemző, a sík vidékeken pedig az úgynevezett halmazos alaprajz, a teljesen szabálytalan utca-, tér-, telek- és beépítés kialakítás. (Rokon előfordulását Európában a mórok spanyolországi településeinél találjuk meg /Toledó/, melyek az észak afrikai ún. orientális arab városok jellegzetességeit követik.)

Alaprajzi érdekesség a felvidéken előforduló - a német "angerdorf" hatására - a lineáris eredetű településeknél az áthaladó útvonal kiszélesedése, ami nemcsak piactér, hanem közintézmények számára is ad helyet (Kassa, Igló). A középkori városközpont kialakulás érdekes példája a "hadas" telekosztás a rendező útvonalra merőleges szalagtelkek későbbi felosztásával keletkezik (Gyöngyös, Kézdivásárhely). A védelmet szolgálja a fűrészfogas beépítésű utcakialakítás (Sopron, Kőszeg).

Kassa

Kézdivásárhely

A XVI. század eleje egyértelműen a magyar középkor végét jelenti, s a XVI. és XVII. századot a törökkel való háborúskodás és a Habsburg uralomhoz kapcsolódó problémák légköre jellemzi. Egész Európa nagy korszakváltását (újkor) és a magyar települések helyzetének ekkori alakulását az ország három részre szakadt állapotának korszaka jellemzi. Jelentős történeti évszámokkal meghatározható korszakról beszélünk. Kezdeté a Buda elestének 1541-es-, vagy a mohácsi csatavesztés 1526-os évszáma egyaránt lehetne; ugyanígy

a befejező időpont is két lehetőséget kínál: az 1686-os török kiűzési- és a kuruc háborúkat lezáró szatmári béke 1711-es dátumát. A változásokat az egyes építészeti objektumok megvalósulásánál lassabban követő településfejlődés esetében azonban szívesebben beszélünk a két háborús évszázadról, mint évszámok közé besorított korszakról. A mohácsi csatavesztést megelőzte az 1514-es Dózsa felkelés, ami a Kárpát medencei középkori – viszonylagos – nyugalmat alapjaiban rázta meg. A hazánkat körülvevő világban pedig 1500 körül néhány évtized alatt olyan jelenségek mutatkoztak, amelyek a középkor lezárulását és az új korszak megindulását jelentették.

A török előrenyomulása már a XV. századra rányomta bélyegét; s itt nemcsak a balkáni háborúkra és Hunyadi János harcaira gondolunk, hanem arra, hogy a Kárpát medence déli részén a magyar településhálózatban bizonyos ritkulás jelentkezett. Számos mezőgazdasági településnek a háborús események közelségében való megszűnése következett be: egy bizonyos pusztásodási folyamat. A középkori magyar településállomány Zsigmond kori virágzásának lassú visszafejlődése indult el. Világtörténeti jelentőségű esemény Bizánc 1453-ban történt „eleste”, ami az európai hatalmi viszonyokat és a magyar - középkorban kialakult - politikai-, gazdasági-, kulturális kapcsolatokat is megváltoztatta. Ettől az időtől kezdve nemcsak a Kárpát medencei életet befolyásolta a török megjelenése, hanem a szomszédos nyugati országokét is egészen a XVIII. század elejéig.

A másik nagy korszakváltó és „világformáló” tényező, a reneszánsz a legkorábbi, a magyar építészetben is már a XV. század derekán – Mátyás király olasz házassága révén – megjelent. A reneszánsz bölcsőjénél, Itáliában a XV. század második felében – a tárgyi művészetekben és a gondolkodásban beállt változások termékenyítő hatására – széles körben születtek meg a település egészével foglalkozó ideális várostervek, s a XVI. század közepétől épülnek is ilyenek, már Észak-Franciaországban és Lengyelországban is. A Kárpát medencében a reneszánsz a városok szerkezetébe később és csak elvétve szől bele, de kétségkívül korszakváltó lesz a település állományban az olasz bástyás várfalrendszerek és az egy-két szabályos alaprajz megjelenésével.

Az európai XVI. század eleji jelenségek közül az egyik legfontosabb a reformáció. Vallás- és művelődéstörténeti értékei mellett a nyugati kereszténység megosztódásával jár, s ez hatalmi csoportok alakulásához, majd háborús eseményekhez vezet. Későbbiekben formálja is a településeket, a különböző felekezetek központteremtésével szerkezetüket is. Ez azonban nálunk csak a XVIII. század végén következik be határozottan. A reformáció nem az 1517-es évszámmal, Luther fellépésével kezdődik. Már a XIV. század szellemi mozgalmait után Zsigmond német-római császári birodalmában számottevő mozgalom a cseh városokat is alakító huszitizmus, melynek nálunk még csak „talajt előkészítő” hatása van a XVI. századi reformáció hihetetlenül gyors és az egész Kárpát medencét érintő elterjedésére.

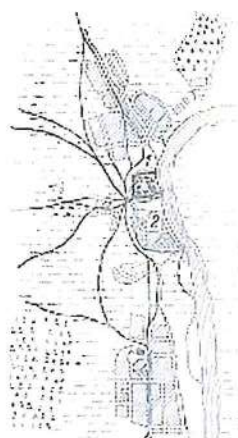
Az újkor kezdetét a történelemben Amerika felfedezésétől, 1492-től szokta számítani a történettudomány. Látszólag tőlünk távoli esemény ez, de áttételesen mégis nagyon fontos hazánk későbbi sorsának és településállományának alakulására is. Ezekben az években a felfedezések a kibontakozó spanyol nagyhatalom kezében vannak; az pedig 1516-tól V. Károly császár uralma alatt áll, aki annak a Habsburg családnak a leghatalmasabb tagja, mellyel Magyarországnak már uralkodói házassági szerződése is vannak.

A mohácsi csatavesztés után az ország főurainak nagy része, a csatában elpusztult király özvegye Mária királyné – V. Károly testvére – révén a Habsburg ház hatalmában bízva remél török elleni segítséget, s a harmadik testvér, Ferdinánd megkoronázásával kialakítja az ország északi és nyugati részén az ún. Királyi Magyarországot. A párhuzamosan megválasztott nemzeti király, Zápolya János halála után özvegye és fia pedig Buda 1541-es török megszállását követően visszahúzódik a török által „kettévágott” ország keleti részébe és ott

létrehozza az Erdélyi Fejedelemséget. Ez a hármás megosztottság uralja a két háborús évszázadban a Kárpát medencét és alakít ki berendezkedésében, kultúrájában, település hálózatában három különböző területi egységet.

A hódoltsági terület

Szeged

Mezőkövesd

A három területet egymástól elválasztó határok nem lesznek véglegesek és teljesen zártak, s a határok a török terjeszkedési-, a magyarság felszabadítási igyekezete folytán állandó mozgásban maradnak, fokozott erődítményépítésre ösztönöznek, létrehozzák a végvárak övezetét. A határok ideiglenessége bizonyos nyitottságot is eredményez. Ez pedig lehetővé teszi az elválasztott területek közötti gazdasági-, kulturális kapcsolatokat; a hódoltsági területen nevelt, „lábön hajtott” szarvasmarha állomány piaca a középkorban kialakult mozgásoknak megfelelően továbbra is a német-, osztrák-, észak olasz világ marad. A hódoltsági birtokok királyi területekre menekült földesurai tulajdonjogaikat – a lehetőségeknek megfelelően – változatlanul igyekeznek foganatosítani. A királyi- és erdélyi országrész nyugaton (német, holland egyetemeken) tanult protestáns prédikátorai úgyszólván háborítatlanul járják a hódoltsági területeket.

A török részéről a kereszténység megosztottsága, így a protestáns felekezetek munkája bizonyos szimpátiával is bír, mert a katolikus egyház szervezettségében, a Habsburg birodalommal való összeforrottságában látja azt az erőt, amely terjeszkedését megakadályozhatja. Ez történik meg végül is, mert az 1683-as Bécs török ostroma után – XI. Ince pápa kezdeményezésére – a német-, osztrák erők összefogása véglegesen kiűzi a törököt a Kárpát medencéből az 1686-os évben.

Fenti mélyre ható változások, jelenségek és történeti események a települések életére döntőbb hatással voltak, mint az egyes épületek sorsára és kialakítására nézve. Egyúttal azt is mondhatjuk, hogy a Kárpát medencében mindez sokkal jelentőségteljesebb volt, mint Európa más országaiban.

A három részre szakadt ország mindhárom részéről elmondható, hogy a két háborús évszázad nemcsak megállította a fejlődést, de sok tekintetben vissza is vetette. Ez természetesen elsősorban a Hódoltsági Területről mondható el, ahol nemcsak a lakosságszám növekedés nem követte az európai fejlődést, hanem a települések száma is erősen csökkent. A XV. század végén 3,5-4 millió volt az ország népességszáma és ugyanennyi maradt a XVIII. század elején is. A települések – előzőekben már említett – középkorvégi 19 ezres összesített száma a XVIII. század elejére mintegy a felére csökkent. A megmaradt települések is súlyos veszteségeket szenvedtek, „műszaki állományuk” tekintetében is, de különösen a történeti értékek szempontjából. A Hódoltsági Terület elvadult lett, árvizes-, mocsaras területek

keletkeztek, járhatatlan utak, kipusztult erdők jellemezték; a Királyi Magyarország a szabadságharcok színtere volt, Erdély a tatár- török betörések és a belső küzdelmek prédája.

Sopron

Győr

A Királyi Magyarország területén lévő Sopron az egész Kárpát medencében kiemelkedő szerepet tölt be ma is abból a szempontból, hogy az egyetlen olyan városunk, amely az európai típusú városiasodás magas szintű képviselője volt a két háborús évszázadban is. Ez részint annak volt köszönhető, hogy a török támadások elkerültek, a végvári vonaltól távol esett, részint annak, hogy nyugatabbra fekvő területekről vallási üldözés miatt tehetősebb néprétegek költöztek ide. Valamint annak is, hogy polgársága, városi önkormányzata jobbagytartó földesúr lett, ugyanis még a középkor végén nyolc környező falu hűbéri tulajdonát szerezte meg. Sopron töretlen fejlődése őrizte meg számunkra – a mai Magyarországon – az egyetlen olyan középkori várost, amelynek épületei is részben megmaradtak, a barokk gazdagításával ugyan. Középkori városszerkezetével, várfalaival és tanulmányozható iratanyagával. Sopron érdekes szép városszerkezete azonban nem mondható tipikusnak, más városaink jellegzetességeit sem képviseli hazánkban „legnyugatiasabb” morfológiájával. De azt is hangsúlyozni kell, hogy mint a legintenzívebb beépítésű történeti városunk még mindig a tágasságot és az alacsonyabb beépítést mutatja a határainktól nyugatabbra fekvő városokkal szemben.

A Királyi Magyarország másik fontos – a mai országhatárokon belüli városa – Győr, a végvári rendszer eleme volt. 1594 és 1598 között török megszállás alatt is állt. A középkori falakkal rendelkező Sopronnal ellentétben itt a XVI. század erődítmény rendszerével (olasz bástyás várfalakkal) és reneszánsz szellemiségű városépítéssel állunk szemben. Különösen érdekes számunkra a város szabályos alaprajza, melynek lakótömbjei zárt sorú barokk polgárházakkal épültek be. A győri alaprajzhoz hasonló a közeli, de mai határainkon kívül eső Érsekújvár kialakítása olaszbástyás négyzethálós reneszánsz alaprajzával, melyet az 1739-ből származó Ledentu János féle madártávlati kép kitűnően mutat be.

A Királyi Magyarország végvári vonalaktól távolabb eső települései – a felvidékiek – sem fejlődtek töretlenül a két háborús évszázadban. Gazdasági gyarapodásuk a politikai viszonyok miatt lassú volt, épületállományuk gazdagodott ugyan reneszánsz és barokk elemekkel, de városszerkezetük, sőt társadalmi berendezkedésük is a középkori maradt. A felvidéki városok közül Bártfa a legfigyelemreméltóbb, mert 1668-ból származó – fából faragott – makettje és néhány ábrázolás mutat egy olyan középkori Kárpát medencei várost, mely a XVII. század végéig és máig sem alakult át a későbbi korok szellemisége szerint, hanem valóban középkori város maradt. A középkor folyamán a Lengyelországba vezető kereskedelmi út mentén fekvő s fénykorát a XVI. században élő város gazdagon alakította ki „művi környezetét”, amit Lengyelország „sorsának rosszra fordulása” miatt őrzött meg

később is, mivel elszigeteltté vált a felvidéki településhálózatban. A makett nagy rokonságot mutat azokkal a hasonló városábrázolásokkal, melyek német és francia földön szép számban készültek ebben az időben. Meg kell állapítanunk viszont, hogy Bártfának nemcsak alapító lakossága volt német, hanem megépítésének szellemisége is (a magyar városokban ritka az utcavonalra oromfallal néző házsor). A magyar városok tágassága és alacsony beépítése azonban Bártfára is jellemző, elsősorban nagyméretű főterével.

A XVI. század végén Rómában megszületik a barokk a városépítésben és Franciaországon keresztül Európa uralkodó „városformálója” lesz. A Rómában tanult katolikus főpapok – elsősorban Pázmány Péter – és a jezsuita rend révén a barokk szellemiség megérkezik hazánkba a XVII. század első harmadában. Az „ideiglenes” érseki székhely, Nagyszombat építi ekkor első jelentős barokk épületünket az egyetemi templomot, de a városszerkezetbe sem itt, sem a Kárpát medence más városaiban ekkor még nem nyúl bele, csak a XVIII. század nagy alkotó korszakában fogja ezt megtenni, de sajátos módon.

Az Erdélyi Fejedelemség, a független magyar államiság képviselőjévé vált, ahol a vallási villongások korában – a vallásszabadságnak a tordai országgyűlésen 1568-ban történt kimondásával – a szabad élet és -fejlődés lehetőségei nyíltak meg. A XVII. század első fele – a török felé irányuló adókötelezettség ellenére – valóban Erdély aranykora lett. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelemsége viszont túl rövid időszak volt ahhoz, hogy a városépítés terén is eredmények szülessenek. Emellett, mint már említettük sok külső veszély és – egyre inkább – belső feszültség között élt ez a „tündérkert”.

Az erdélyi településhálózatot vizsgálva – a korábbi időszakok örökségét is figyelembe véve – azt állapíthatjuk meg, hogy a terület a városok származását, jellegzetességeit tekintve három elkülöníthető tömbre osztható. Az első települési tömb a középső részen, mintegy a súlyvonalon észak – déli tengelyre felfűzve helyezkedik el, mondhatjuk, hogy „fővárosi potenciá”-val rendelkező városokkal: a Dés, Kolozsvár, Torda, Nagyenyed, Gyulafehérvár, Déva városláncolat ez. Itt találjuk a dáciai és római kori települési nyomokat, s ezek jelentették a magyarság megtelepedése után az első városképződési helyeket is. A legérdekesebb közülük Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelemség székvárosa, a Szent István-i alapítású erdélyi püspökség központja, a későbbi fejlődésben való megtorpanása ellenére is, mert a reneszánsz szellemiségben kialakított erődített, szabályos alaprajzú város. Először a XVII. században építik ki kerek bástyákkal, majd 1715-ben – már III. Károly idejében – fejezik be olasz bástyás erődítmény rendszerrel.

A második települési tömb a szász városoké, melyek a XII. század közepén II. Géza király kezdeményezésére német területekről származó népesség letelepítésével jöttek létre, az addig „desertum”-nak nevezett lakatlan erdős mocsaras területen, a déli Kárpátok vonala felett. Az ide érkező németiség feladata a déli és keleti határok védelme volt, s ezért komoly kiváltságokat kapott. A legjelentősebb szász városok, Nagyszeben, Medgyes, Segesvár, Brassó, valamint a kissé északabbra települt Beszterce, a Kárpát medence legszebb – középkori jellegzetességeiket máig megőrző – városai. A szász városok legkorábbi városias arculatú településeinknek mondhatók, melyek nyilvánvalóan a nyugatról hozott városépítő kultúrát „terjesztették” a Kárpát medencében. Ezen szász városok - építőtevékenységükhöz - az anyagi alapokat a Havasalföld és Moldva felé vezető hágók kereskedelmi lehetőségeinek kihasználásával teremtették meg. Így különösen Nagyszeben, Brassó és Beszterce gazdagodott, épült – a hágók közelsége miatt – és teremtette meg itt a német városi kultúra legkeletibb és magas színvonalú „hadállásait”. Közülük is a szászág adminisztratív és kulturális központja, Nagyszeben emelkedik ki különösen, intenzív beépítésű, terepadottságokat jól kihasználó, szép városképeket felsorakoztató városmagjával.

Nagyszében

Gyulafehérvár

Gyergyószentmiklós

Erdélynek a délkeleti Kárpátok kanyarulata által védett – fennsíknak nevezhető – keleti területén él a székelység, elsődlegesen földművelő foglalkozásával, ami az iparos életformával keveredett már a középkor századaiban is. Városaik a legfiatalabbak és a legkevésbé városiasak az erdélyi területen. Városképük és morfológiai megjelenésük a magyar alföld mezővárosi eredetű településeire hasonlít, sok esetben egészen megdöbbentően. Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Csíkszereda, Gyergyószentmiklós a legjelentősebb ezek közül a – fontosabb idegen hatások nélkül létrejött – városok közül. Tágas tereik, alacsony beépítésük, nagy telkeikkel kialakított lazaságuk valóban a Kárpát medence belső részének mezővárosi eredetű településeivel hozzák rokonságba őket.

A Hódoltsági Terület majdnem az egész Nagyalföldet magában foglalja és a Dunántúlnak a Balatontól délkeletre eső részét, s így csaknem egybe esik a mai Magyarország területével, mely – nagy leegyszerűsítéssel – kiegészül a Dunántúl északnyugati és az Alföld északkeleti hajdani „végvári” területeivel. Ez számunkra a legfontosabb országrész, már csak azért is, mert a török időben itt mentek végbe a legjelentősebb változások. Olyan változások, melyek a későbbi településhálózatra döntő hatással voltak.

Pécs

A Hódoltsági Területre határozottan azt mondhatjuk, hogy a városi, nagyobb népességkoncentrációjú települések átérték a háborús két évszázadot és bizonyos fejlődés is kimutatható náluk. A kis települések, a falvak viszont nem voltak életképesek és nagy részük nyomtalanul eltűnt. A meglévő városok közül azok, amelyeknek a török jelentősebb katonai központ szerepet adott (Buda, Pécs, Szeged) befogadtak török katonaságot és az őket kiszolgáló török népességet. Ezek a városok épültek, a megszállók igényeinek megfelelő létesítményekkel, elsősorban katonaiakkal gazdagodtak. A török helytartók a korábbi várat, vagy az annak megfelelő megerősített városrészt vették erre igénybe. Ezek a belvárosok

keleties városképet nyertek, ahol egyes utazók szerint a keleties piszok és rendetlenség-, mások szerint a keleties színes vásári hangulat, a csobogó kutakkal élénkített városkép volt a jellemző. Nyilvánvalóan mindkét meglátás igaz. Az pedig ismert dolog, hogy a török városrészen nem laktak magyarok és az erődített török városmagot körülvevő magyarok lakta – palánkkal megerősített – városokban pedig nem laktak törökök. Az őslakosság és a megszállók sem gondolkodásukban, sem társadalmilag, sem térbelileg nem keveredtek egymással.

Az Alföld település hálózatának legjellemzőbb változása a két háborús évszázadban a megritkulás. A középkor végén egy bizonyos falumegszűnési jelenség nemcsak a háborús veszély miatt következett be, hanem a kellemetlenebb földesuraktól elszökődtek a jobbágyok, tehát a jobb megélhetési viszonyok is idéztek elő bizonyos „migrációt”. Ez a folyamat a hódoltság ideje alatt – a védelmi kérdések miatt – sokkal nagyobb méretűvé vált és teljesen átalakította az Alföld település sűrűségét. A népesség azokba a településekbe tömörült, melyekben az adófizetési viszonyok kiegyensúlyozottabbak voltak. Ez pedig a közvetlenül a török kincstárnak alárendelt települések esetében volt, szemben azokkal a településekkel, melyeknek adószedését „bérbe adta” a török, s ott az adószedők önkényeskedhettek.

A török kincstárhoz tartozó városok bizonyos értelemben a török „igazgatás” védelme alatt álltak, sövényvel, palánkkal, árokkal vették körül őket, s így védve voltak a török martalócok rajtaütéseitől. Ezek a települések azután lakosságuk és területük vonatkozásában is növekedtek, bekebelezték a környezetükben lévő régi falvak földterületeit is, igazgatási területük rendkívüli mértékben megnőtt. Erre a folyamatra a legjellemzőbb Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd példája. Mivel az alföldi építkezések anyaga nem maradandó, az elavulás és a gyakori tűzvészek miatt épületállományuk gyakran cserélődött, korabeli fizikai kereteik nem tanulmányozhatók, még középületeik vonatkozásában sem.

A törökkori, felduzzadt lakosságú parasztváros három vonatkozásban jelentős a magyar városfejlődés-, település történet számára. Egyik kétségtelenül arculata, ami a későbbiekben megismert városképek alapján érzékelhető. A földszintes – szemben a dunántúli, hegyvidéki városok egy emeletes beépítésével – alföldi tájba való „belesimulás”, a közterületeknek, tereknek, utcáknak – még az egyéb magyar tájegységeknél megemlíthetnél is – tágasabb kialakítása.

Másik jellegzetessége a parasztvárosnak lakóterületében van. A központi területen a lakóházak sűrűbben helyezkedtek el, valószínűleg védelmi szempontból, meglehetősen szabálytalan elrendezésben, korábban telekkialakítás nélkül, s a külső területen nagyobb telkek, kertek, amelyek az állattartást biztosították. Minden családnak így általában két belterületi telke volt. Ez a funkcióbeli szétválasztás nagyon higiénikus, mert a „lakóövezet”-től távol került a „környezetszennyező” állattartás, a települést körülvevő legelő területek közelségébe. A török időben, s még a XVIII. században is az állattartás az alföldi paraszti élet fő munkaterülete.

Az alföldi parasztváros harmadik jellemzője, társadalmi berendezkedése. A török uralom lehetővé tett és elő is segített egy sajátos társadalmi-, igazgatási berendezkedést. Az adózás megszervezése volt az, ami a települések igazgatását, jogi szervezetét – önvédelmi okokból – kialakította. Az országos hatóságok hiánya saját önkormányzatok, jogi szervezetek megteremtését hívta életre. A feudális urak „távol léte”, ami az egyházi szervezetre is vonatkozik (a hódoltsági terület legnagyobb részt a kálvini reformáció szellemében alakítja ki vallási életét), demokratikus berendezkedést teremtett meg. Mindez egyértelműen puritán külsőségekkel párosult. Nemcsak a leegyszerűsített református

istentisztelet és iskolai oktatás teremt szerény megjelenésű templomokat, iskolaépületeket, hanem a későbbiekben nyomtalanul eltűnt városkép is nagyon szerény lehetett.

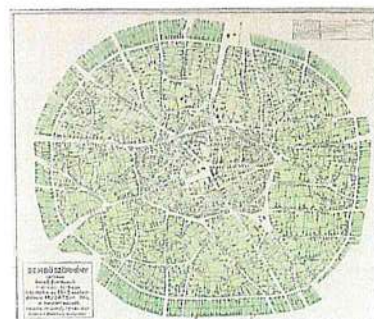

Debrecen

A XVII. századi Magyarország legéletképesebb városa Debrecen fenti jellemzőket magán viselte. Érdekessége, hogy nem tartozott a hódoltsági területhez, tulajdonképpen a három szétszakított magyar terület találkozási pontján helyezkedett el, három felé adózva. Kiegyensúlyozott állattartó gazdálkodásával, jól szervezett városvezetésével, puritán racionális szellemiségével alapozta meg azt a fejlődést, ami a következő korszakokban érett be igazán, és akkor teremtette meg a gyakran „legmagyarabb”-nak nevezett városunkat.

Hajdúhadház

Hajdúböszörmény

Debrecen közelében a három országrész találkozásánál a XVII. század elején született meg a hajdú városok csoportja, a hódoltsági időszak mondhatjuk egyetlen magyar városteremtő tevékenységének eredménye. A hajdú népesség szarvasmarha kereskedelemmel foglalkozó és az erdélyi fejedelmek szabadságharcaiban zsoldosként résztvevő, katonai szervezetben - nem letelepült formában - élő népcsoport volt, melynek tagjait Bocskai István és Báthory Gábor erdélyi fejedelem letelepíti. A Hernád és a Berettyó közötti területen korábbi falvak helyén, pusztás területen alakult ki a hajdú települések láncolata, amivel a fejedelmek célja nemcsak az addig bizonytalan társadalmi réteg „társadalmasítása” volt, hanem egy – a török ellen emelt – védelmi vonal kiépítése is. Hajdúszoboszló, Hajdúnánás, Hajdúhadház, Hajdúdorog, Vámospercs a jelentősebbek és időben az első telepítések, de a legjellegzetesebb Hajdúböszörmény, melynek korábbi térképein (1782), és mai megjelenésén is a leginkább tanulmányozhatók a hajdúvárosi sajátosságok: a belső, kis lakóházakkal sűrűn beépített városmag, az azt körülvevő ólaskertek övezete, valamint a település szélék felé kiszélesedő „marhahajtó” utak rajzolata. Az újratelepüléskor mintegy ezer főnyi hajdú népességgel a Hajdú-kerület székhelye lett.

2./ A történelmi városközpontjaink létrejöttét meghatározó barokk és klasszicizmus ideje

Buda 1686-ban történt török uralom alóli felszabadítása, amihez csaknem az egész Kárpát medence egy év alatti felszabadítása is kapcsolódott, nem jelentette azt, hogy egy „szabad világ” bontakozhatott ki. A Wesselényi összeesküvés megtorlása és az ellenreformáció mélypontja, a hetvenes évek ún. „gyászévtizede” után az ország nem a felszabadulás „örömeiben élt” és nem kezdett el lendületesen alkotni, hanem az I. Lipót uralkodásához kapcsolódó elnyomás terhei miatt a Thököly féle kuruc megmozdulások jelentkeztek, majd 1703-ban megindult a szervezett Habsburg ellenes küzdelem, a Rákóczi szabadságharc. Rákóczi államszervező gondolatai, a vallások-, nemzetiségek iránti toleranciája, külső kapcsolatai biztató jövőt ígértek Magyarországnak és Erdély számára. Ennek azonban reménye is szertefoszlott az 1711-ben megkötött szatmári békével és kialakult a Habsburg birodalomba zárt restaurációs időszak, amely tekintve, hogy komolyabb háborúk az ország területét ekkor nem érintették, egy békés és viszonylag nyugodt építő korszakká vált s így településeink fejlődésében jelentős változásokat hozott és jelentős értékeket is teremtett.

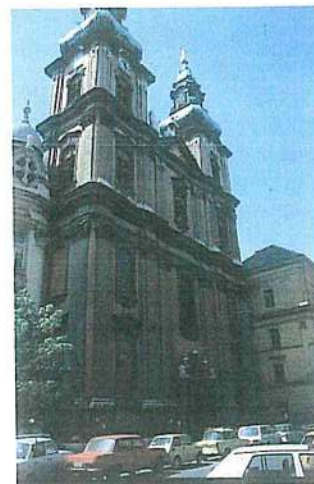
A Buda felszabadulását követő évek a mai főváros térségében hamarabb mutattak fel eredményeket, mint a magyar vidéken. A kuruc-labanc háborús események ezt a térséget elkerülték és Pest, a sík- és hegyvidék találkozásánál az akkori legfontosabb szállítási vonal, a Duna mentén – a mai belváros területén – lévő középkori erődített település azonnal elkezdett fejlődni, elsősorban beszivárgó – a magyarság harcaitól független – németiség munkájával. Amíg fél évszázad alatt Buda lakossága mintegy megduplázódott, addig Pest lakos száma közel ötszörösére nőtt. A budai várhegyen lévő polgárváros a tatárjárás utáni telepítés utca- és telekrendszerén kezdett el újra épülni a romeltakarítások után.

Pest várfalakkal körülvett területén a meglévő telkek és megmaradt házak helyzetéhez alkalmazkodva indultak el az építkezések, azzal a különbséggel, hogy a telkeket néhol összevonták, nagyobb egységeket alakítottak ki, melyeket a szerzetesrendeknek ill. más egyházi intézményeknek adtak. Ezen épületek környezetében a telekösszevonásokkal összefüggésben kisebb tereket alakítottak ki, melyek ma is a belváros városszerkezetének térláncolatát adják – azt arányosan tagolva, sajátos „városközpont vonalat” hozva létre. Ezeken a tereken épültek meg a XVIII. század folyamán a belváros barokk templomai, annak építészeti arculatát ma is ékszerekként díszítve. Így a szervita templom a Szervita térrel, a ferences templom a Ferenciek terével és a mai egyetemi templom az Egyetem térrel azok a legfontosabb építészeti- és tér elemek, amelyek a belvárost városszerkezetileg és városképileg meghatározzák.

A pesti belváros,

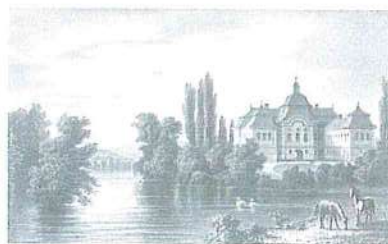
az Egyetem tér

Budát és Pestet is 1703-ban I. Lipót szabad királyi várossá nyilvánította, amit a Rákóczi szabadságharc után is megerősítettek. 1723-tól a Pozsonyban, mint a tényleges fővárosban működő Helytartótanácsnak rendelték alá a városokat politikai ügyekben, gazdaságiakban pedig a kincstárhoz tartozó Kamarának. Pest valamennyi középkori külvárosa, környező falva, amelyről csak írásos emlékekből tudunk, a török uralom alatt elpusztult. A várost mocsarak, pusztaságok vették körül, s így a felszabadulás után teljesen újra kezdődött az elővárosok, külvárosok lassú kialakulása. A nyugat európai középkori városokra jellemző területi növekedés - a városfalak lebontásával, külvárosok, kertsek beolvasztásával, a városfalak kijebb történő újraépítésével itt nem történt meg; a belváros XIV. században épült gyenge városfalai túléltek a török időt és 1730-ban kezdődött meg lebontásuk, ami azután annyira elhúzódott, hogy a Hatvani kaput csak 1803-ban bontották le.

Ami az ország hódoltság alól felszabadult többi területeit illeti, elvadult, árvízzel borított, ritka településhálózatú alföldi területeket vett közre a hegyvidékek koszorúja valamivel sűrűbb falu- és mezőváros hálózattal és néhány – középkori múltját jobban őrző – korábban már városiasodó településsel. Az élet újraindulását, amit – a szatmári béke tett lehetővé – két olyan tényező teremtette meg, amely a településhálózat alakulására döntő befolyással bírt. Egyik az új földbirtokos réteg kialakulása, a másik a földműves népesség megerősödése, ami a betelepítésekkel valósulhatott csak meg.

A földbirtok viszonyok rendezésére létre hozott Neoaquistica Commissio (Újszerzeményi Bizottság) a régi földbirtokosok leszármazottai közül csak azoknak a földterületeit adta vissza, akik jogaikat megfelelően tudták igazolni. Így az ország területének nagy része új birtokosok kezébe került. Habsburg-hű családok, ill. a felszabadító háborúban kitűnt személyek jutottak nagy földbirtokokhoz. Az ő életberendezésükhöz kastélyok építése kapcsolódik. A már virágzó barokk stílusban épült kastélyok a XVIII. század folyamán lassan „benépesítették” a Kárpát medencét az osztrák határtól Erdély keleti részéig.

Gernyeszeg

Keszthely

Fertőd

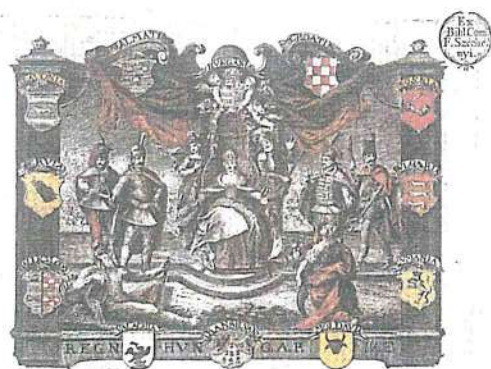
A kastélyépítés a nyugat európai országokban gyakran összefüggött egy-egy település átstrukturálásával vagy új település létrehozásával. (Gondoljunk a Versailles-i palota által meghatározott, azzal szerves egységben komponált három sugárutas városalaprajzi rendszerre.) Ezen folyamat nem csak francia, de német és orosz területeken is a „kései feudalizmus” jellemző vonása lett. Magyarországon a kastélyok általában „parkjaikba zárva” a települések szerkezetétől függetlenül épültek, még ha a település közvetlenül körül is vette a kastélyépületet, legfeljebb a kastélypark kertészeti kialakítása kapcsolódott az épület barokk kompozíciójához (Keszthely, Festetics kastély). A magyarországi kastélyok nem váltak településszerkezet formáló tényezővé (Hatvan, Gödöllő).

A település állomány fejlődése szempontjából jelentősebb tényező a kiüresedett területek benépesítése, a jó termőföldek megművelésére behívott agrár népesség letelepítése. Ez a folyamat (III. Károly és Mária Terézia uralkodása) még a század második felében is hoz be külső lakosokat, elsősorban németeket a Habsburg tartományokból. A Bánát-i és Bácska-i területek szívének fel elsősorban ezt a népességet, mint olyan területek, melyeknek

lakossága a török időben különösen megfogyatkozott. A német betelepítésekkel azonban a többi hódoltsági területen is találkozunk, így a Duna-Tisza közén kívül Tolna és Baranya megyében, valamint Veszprém megyében. A Kárpát medencén belüli lakosság átcsoportosítása terén a legjelentősebb a felvidékről, a mai Szlovákia termőföldekben szegény hegyvidékeiről szlovákok áttelepítése az Alföldre, elsősorban Békés megyébe (Harruckern birtokok) és a Duna Tisza közének egyes részeire.

Spontán betelepülések a kereskedelmi adottságokkal rendelkező városokban voltak, elsősorban német polgársággal (Pest, Pozsony). Erdélyben a román földművelő- és pásztorkodó parasztságot munkaerőnek hívta be a földbirtokos. A mai Magyarországot jobban érinti a Balkán felől érkező népcsoportok kérdése, melyek az ott tovább tartó török uralom alól menekültek, egyes csoportjaik már a felszabadító háború előtti időben is. Közülük a szerbek kulturális- és vallási központokat is létesítettek – a magyar területeken különben nem eléggé meghonosodott – bizánci indíttatású művészetükkel, amit itt a barokk ötvözve különlegesen szép helyi ortodox tárgyi művészetet hoztak létre. Mindennek városépítési vonatkozása kis egyházi épületszervezetek létrejöttében van (Ráckeve, Mohács, stb.). Szentendre – a magyarországi szerb püspökség központja – városképében találunk bizonyos mértékig a mediterrán városokéval rokon vonásokat.

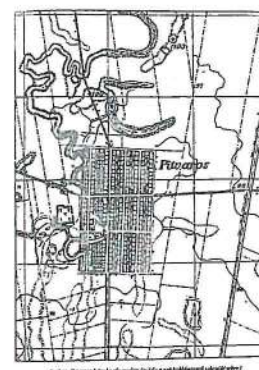
Az egyes magyar tájak népművészete, népi építészete valamennyi népcsoport megjelenésével gazdagodik, de számunkra a mezőgazdasági települések, falvaink sorában megjelenő új település alaprajzi típus, a derékszögű, hálós alaprajz megjelenése az érdekes. Az eddigi spontán „nőtt” falvaink között ezzel jelenik meg a tervezettség. A Habsburg birodalom katona mérnökei, geodétái tűzik ki a falvak utcahálózatát, telkeit. Egységes teleknagysággal, sok esetben épülettípustervekkel valósulnak meg ezek a falvak. A jelenség elsősorban a bánáti területekre jellemző, de a mai Magyarország délkeleti részén, Békés- és Csongrád megyére is.

Mária Terézia

Szentendre

Pitvaros

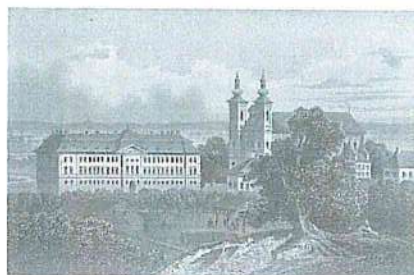
A XVIII. század rendezett viszonyai Mária Terézia 1740-től 1780-ig tartó uralkodásának időszakában válnak városainkat komolyan fejlesztő tényezővé. A stabilizálódott gazdasági helyzet a meglévő városokban megteremti a polgári réteg lassú kialakulását, a földbirtokosok városokban való építkezését, de az építést leginkább indukáló tényező az uralkodónő oktatáspolitikája és a katolikus egyházat nagy vonalúan támogató gesztusai, egyházszervező tevékenysége lesz. Valamennyi magyar településen épül egy katolikus templom. Vele együtt a kevésbé maradandó plébánia- és iskola épületek a kisebb települések esetében is kialakítanak egy funkcionálisan és városképileg is domináló központot.

A Ratio Educationis – az 1777-ben kiadott rendelkezés – szabályozza a magyar közoktatás rendszerét és a középfokú, valamint magasabb szintű oktatását is. Az ország keleti

felében a XVI., XVII. század hozta létre – jelentős külországi kapcsolatokkal rendelkező – protestáns középiskoláit, a XVIII. század viszont a katolicizmushoz jobban kötődő dunántúli városokban az oktató szerzetesrendek iskoláit és papi szemináriumait. Mindez jelentős építési feladatot adott, és hozzá a Rómában, valamint Ausztriában tanult katolikus papság a barokkot megteremtő egyházi fővárosból és az osztrák területekről az ott már egyeduralkodóvá vált építészeti szellemiséget és annak osztrák mestereit hozta hazánkba.

Nagyszombat

Nagyvárád

Zirc

Mecseknádasd

Pécs, Káptalan utca

A legjelentősebb építkező helyek a főpapi városok lettek. A püspöki központban meg kellett építeni a főtemplomot, a székesegyházat. Fogalma a középkorban is létezett. A Szent István-i 10 püspökség székhelyén (Győr, Pécs, Nagyvárád, stb.) a középkori magyar városhálózat legjelentékenyebb pontjai alakultak ki, de a török idő, a két háborús évszázad és a reformáció is a püspöki központok folyamatos pusztulását idézte elő. A XVIII. század találta magát szemben a katolikus egyházmegyei központok jogos főtemplom építő igényével, és ez kapcsolódott össze az uralkodói támogatással. A székesegyházak mellett megfelelő püspöki rezidencia is kellett. A középkori püspökvárak (Pécs, Győr) "feudális székhely" szerepet betöltő épületei a templomoknál is jobban megszenvedték a megelőző időszakot, s így a középkorból ilyen emlékeink még töredékesebben vannak.

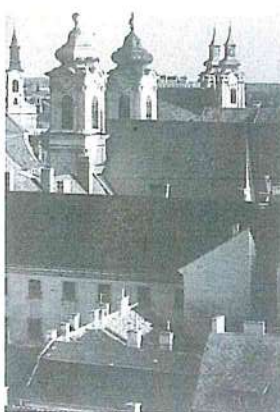
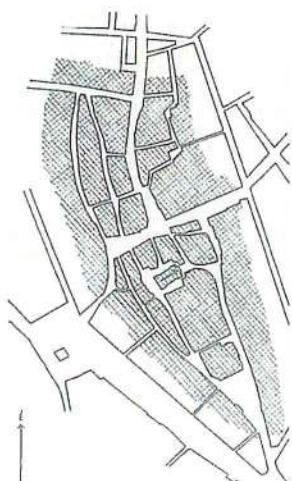
A szerzetesrendek rendházai, az oktatási intézmények és a püspökség magasabb rangú papi hivatalai betöltőinek (prépostok, kanonokok) lakóházai, palotái is (Pécs: Káptalan utca, Eger: Kossuth Lajos utca) színvonalas programmal egészítették ki egy városközpont kialakulását. Ha hozzáadjuk azt, hogy a gazdag földbirtokos réteg kezdte felismerni, hogy a birtokához közeli városképződményben is célszerű palotát, lakóházat építeni – nemcsak Bécsben, Pozsonyban vagy Budán –, valamint azt, hogy a tehetősebb kereskedő- és iparos réteg is megépítette otthonát, akkor értjük meg, miként jöttek létre a XVIII. század magyar „műemléki” városmagjai. Szépen megformált homlokzatokkal, különösen kedvező városképet adó zárterkélyekkel, hangulatos udvari körfolyosóról nyíló épületszárnyakkal létrehozott lakótömbök alakították ki a középületek közötti városszövetet (Győr, Székesfehérvár). Ez a barokk kori folyamat tárja ma is eléink városépítés történetünk legszebb

fejezetét. Védett műemléki városrészeinket, történeti városközpontjainkat alkotják ezek az együttesek.

Győr

A Kárpát medencében Mária Terézia 5 római katolikus és 3 görög katolikus püspökséget alapított, melyek közül a mai Magyarország területére a római katolikus püspökségek közül a székesfehérvári és a szombathelyi püspökség esik. Mindkettő különösen szép és magyar jellegzetességeket felmutató városközpontot hozott létre.

Székesfehérvár

Székesfehérvár belvárosának alaprajza őrizte meg leginkább – véleményünk szerint – középkori utcavezetését és térformáit. A budai vár és Sopron – általában legjellemzőbben középkorinak tartott – görbülő utcavonalai mellett Székesfehérvár rövid egyenes különböző irányú utcaszakaszai, trapéz alakú egymásba forduló terei, jelentősebb pontokon elhelyezett középületei képviselik ma számunkra leginkább azt a jellegzetességet, amit a magyar barokk kori városrészek legsajátosabb vonásának tartunk, hogy középkori építési vonalon barokk kori épületek sorakoznak. Itt nem alakított ki tengelyre komponált együttest a barokk. Minden épület önálló életét éli.

Szombathely

Vác

Eger

Vác

Szombathely

Szombathely első püspöke, Szily János kezdeményezésére Hefele Menyhért dolgozott a városban és épített meg négy épületet húsz év alatt, már nagyrészt Mária Terézia halála után (1777 - 1797). A papneveldét, a püspöki palotát, a kettő között a székesegyházat, s tengelyében az ún. Eölbei házat. A "tengelyen" helyezték el Szily püspök ülő alakos szobrát, s itt hozták létre a nem egészen szimmetrikus, a szabályostól eltérő "leginkább a magyar barokkot bemutató" együttest.

Vác városközpontja és főtér láncolata, melyet négy tér alkot, egy – a Dunával párhuzamos – játékos vezetésű útvonalra fűződik fel. Az északról bevezető főút háromszög alakú térré bővül – a középkori piactér és az akkori plébánia templom adta tartalommal – majd a Szentháromság oszlop kis terén áthaladva éri el az egyházi központot. Itt ugyan a székesegyház és a keretező épületek a szombathelyieknél mintegy másfél évtizeddel előbb épültek, a tér szabályos alapformája - mivel nem középkori építési vonalakat használ fel - mégis a középkori formálástól való nagyobb elszakadást és a határozottabb barokk szerkesztést mutatja.

Eger

Pécs

Eger leírásainkban sokszor a barokk magyarországi fővárosaként szerepel. Nem egészen érdemtelenül. Kettős főtér együttese az előző "szereposztásnak" megfelelően jelenik meg itt is. A vár alatt a város súlypontjában van a középkori piactér, ma is kereskedelmi- és igazgatási központ funkcióval (természetesen itt is áll egy templom – a hazai barokk egyik legszebbike, a minorita templom). Ettől nyugati irányban, a várral ellentétes oldalon, az 1760-as években indul meg az akkor még püspöki palota- és a Líceum építése, melyeket csak a XIX. század harmincas éveiben követ – a már érseki – klasszicizáló főszékesegyház. A Líceum- és székesegyház épület egymással "szembe nézve" tengelyre állítva, lépcsőkkel, a növényzet és a szobrászati elemek bevonásával teljesíti a barokk együttesek részletképzése iránt támasztott igényeket.

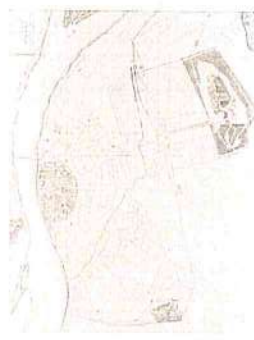
Pécs a környező táj adottságait legjobban kihasználó városképekkel rendelkező városunk. Városközpontja szintén követi a világi- és egyházi központ szétválasztásának rendjét. A két központot összekötő házsorok a tárgyalt kor legszebb utcaképeit megjelenítőkhöz tartoznak. Az egyházi központot lényegében 2000 év alakította. Területén hazánk legértékesebb római kori ókeresztény emlékei közül néhány; a székesegyház egyes részei középkoriak, valamint a püspöki palotáé is. A tér két oldalfalát képező homlokzatok közül a

keleti oldalon lévő mondható csak XVIII. századnak. A székesegyház több átépítés után a historizmus korában kapta mai megjelenését. A három oldalról zárt, burkolt tér a terep lejtés irányában dús lombú parkterületre nyílik, és ideális ponton "fogja össze" Szepessy püspök szobra. Az együttes különleges szépsége csak a XX. század elejére született meg, mégis a XVIII. századhoz tartozónak érezzük, és abban egy különlegesen magas színvonalú "állomásnak". Bennünket büszkeséggel eltöltő megállapítást tehetünk vele kapcsolatban: amíg a német középkor "császár dómjai" vagy Franciaország katedrálisai legtöbbször szerény és megoldatlan környezetben állnak, addig a pécsi "nem eredeti" székesegyház különlegesen felemelő és a "főtémához méltó" környezettel rendelkezik.

Mária Terézia 40 éves uralkodásának politikai berendezkedése, szellemisége, az egyházszerzés-, az oktatási intézmények létrehozása és a települések fejlesztése szempontjából is egységesnek mondható. A magyar történeti városrészek ekkor kapták meg arcukat, illetve ekkor indult meg arcuk kialakulása a hazai sajátos barokk fémjelével, ami néhány évtized után úgyszólván befejezett épületegyütteseket hozott létre, a barokk-, késő barokk-, copf-, kora klasszicizmus elemeinek felsorakoztatásával.

Az első katonai felmérés

Balla Antal Pest térképe

Hild János terve

II. József 1780-tól 1790-ig tartó uralkodásának ideje a világtörténelemben az Amerikai Egyesült Államok függetlenné válásának ideje. Megszületik az újkori történelem első demokratikus állama, amely – távolsága miatt – csak lassan érezheti hatását Európában. Sokkal határozottabban vannak jelen kontinensünkön az 1789-es francia forradalom eseményei, melyeknek súlyosabb történései már II. Lipót, majd 1792-től I. Ferenc uralkodásának idejére esnek. Ezek nemcsak a Habsburg dinasztiát rendítik meg, hanem a különböző társadalmi rétegek helyzetét is. A felsőbb társadalmi rétegek féltelme, az egyszerűbb tömegek felemelkedési reménye számtalan szellemi- és egyéb "mozgolódást" indít el, ami a napóleoni háborúk végéig tart, majd a XIX. század közepe előtt érettebb formában támad fel újra és az 1848-49-es forradalmak – levertetésük ellenére is – új világot, új korszakot teremtenek meg. Magyarországon az 1790 és 1849 közötti időszakot egy korszaknak szoktuk tekinteni történelmünkben is és településeink fejlődése szempontjából is, a polgári átalakulás kezdetének, a klasszicizmus korának. Az 1825 utáni szakaszát reform kornak is nevezzük, II. József évtizedét pedig az átmenet, az érlelődés, időszakának.

Mária Terézia csak magyar királynő volt, – a német-római császár férje lévén – Magyarországgal többet "törődött"; őt nemzeti szempontból jó uralkodónak minősítheti a magyar történelem. József a teljes Habsburg birodalom uralkodójaként a birodalom egészének egységes fejlesztését tartotta szem előtt. A német birodalomba való beolvastáson munkálkodott nyelvi- és kulturális vonatkozásban, ezért őt gyakran elmarasztalásokkal illetjük. Ugyanakkor az, hogy Magyarországot és Erdélyt a nagy egységes és tőlünk nyugatabbra lévő, így fejlettebb viszonyokkal rendelkező tartományokkal azonosan kezelte,

népei életvitelének mindenképpen emelkedését eredményezte. Az egységes fejlesztés előkészítésében jelentős dolog a népszámlálás és a birodalom feltérképezése.

Ma is ha bármely magyar település múltjával foglalkozunk, megkerülhetetlen az 1780-as évekből rendelkezésünkre álló "Josephinische Aufnahme", hivatalos magyar nevén az első katonai felmérés, amely sokszor naivnak tartható ábrázolásmódjával az akkori útvonalakat és az épületek elhelyezését mutatja be. Ez a tény, hogy a települések nagyobb területeket ábrázolva jelennek meg, az épülettervezés figyelmét is a nagyobb egységek felé fordítja. Szót kér a nagyobb környezet problematikája és a barokkban szokásos „csak néhány épület esztétikai összefüggését vizsgáló” szemlélettel szemben az útvonal vezetés, az útvonal beépítése, a lakóházcsoport, a telekcsoport, a telektömb kezd téma lenni; megjelenik a városszabályozás is.

Természetesen a II. József-i térképkészítés nem egyszerű uralkodói ötlet volt. A XVIII. század légkörében már benne volt az igény a mérnöki megalapozottság iránt. Ekkor jutott jelentősebb szerephez a földmérés "szakmája". A Kárpát medencében a török utáni újratelepítések esetében a délföldi területeken találkoztunk már a Habsburg birodalom katonai mérnökeinek geometrikus falukialakításaival, melyek a betelepítések után a XVIII. század második felében születtek meg. Két dologról van itt szó: a térképkészítésről, egy terület adott felhasználásának rajzban való rögzítéséről és a települések egyes elemeinek spontán egymás mellé építésével szemben a rajz alapján való mérnöki helykijelölésről. Utóbbi nincs meg az előző nélkül. Ezért is tulajdonítunk a térképezésnek nagy jelentőséget.

A XVIII. század közepén már megjelenik Magyarországon a térképkészítés szakszerűbb formája az addigi majdnem madártávlati ábrázolások helyett. Elsőként a felvidéki eredetű "polichisztor", Mikoviny Sámuel nevét kell megemlíteni, aki vízrendezési tervek és homlokzati rajzokat is készít. Határozottabban belép tématerületünkbe csaknem fél évszázaddal később Balla Antal nagykőrösi születésű mérnök ember, akinek tevékenysége az ország központi részéhez kapcsolódik. Legjelentősebb munkája számunkra az 1790-es években készített Pest térkép, mely lehetővé teszi a kor megkívánható színvonalán való városrendezési terv elkészítését.

Nem műszaki ember volt, hanem evangélikus lelkész Tessedik Sámuel, aki a mezőgazdasági tudományok hazai megalapozásában közismerten jelentős szereppel bír. Több évtizedes Szarvas-i munkálkodása alatt 1786-ban teszi közzé "A parasztember Magyarországon micsoda és mi lehetne" c. hosszú leíró munkáját, melyben a szarvasi spontán szlovák betelepítés községe urbanisztikai rendezését rajzban is megadja, a lakóházak, gazdasági épületek, udvarok, kertek és a középületek műszaki ábrázolását, ami egy mai értelemben vett „beépítési tervnek is megfelel”.

A II. József-i évtized hozza meg az első tudatos városrendezési tervet Magyarországon. A pesti belváros, mely középkori falaival és kapuival lényegében átéli a török időt, a XVIII. században a városbővítés igényével kerül szembe. Megindul a belvárostól keletre lévő területek beépülése, először nagy kertekben földszintes házakkal, majd a gyors besűrűsödés. A pesti terület legértékesebb része, a belvárostól északra lévő Duna parti, a várhegygel szemben lévő teljesen sík terület – az Újépületnek nevezett 1786-ban épült kaszárnyatömbtől eltekintve – teljesen üres. A kor felfedezi a területben rejlő igen nagy értéket (dunai kikötésre, rakodásra alkalmas). Több terv készül a területre. Ismeretes Orczy László, majd 1787-ben Schilson János kamarai adminisztrátor javaslata, mely 1789-ben végül is erős viták után megkapja a Helytartótanács támogatását. Derékszögű telkeivel és tömbjeivel a mai Erzsébet tér kialakításával ez a terv határozza meg a pesti belváros területi terjeszkedését.

Szerencsésen találkozunk a kor igénye József nádor elképzeléseivel, aki I. Ferenc testvéreként a Habsburg birodalom uralmának képviselője az országban. A budai várban lakik

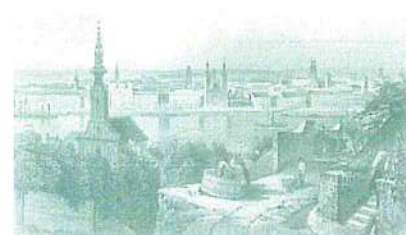
és nem a várat bővíti, szépíti, hanem az onnan a Duna másik oldalán látható Pestet. A pesti Duna part meg is kapja nagyszerű klasszicista palotasorát és Európa egyik legszebb városképi együttesévé válik. Ehhez azonban városrendezési terv kellett, amit József nádor el is készített Hild Jánossal a teljes pesti beépített területre a Balla Antal féle térkép felhasználásával. 1805-ben - a jóváhagyása után - ez a terv a belső pesti terület szabályozó erejű iránymutatója lesz jó három évtizedig.

A klasszicista Pest

Rohbock metszetek

A napóleoni háborúk Magyarország éléskamra szerepét felfokozzák. Elsősorban a gabona utánpótlás szempontjából. Míg a XVI-XVII. században a marhakereskedelem jelentette az ország legfontosabb nyugat felé irányuló kivitelét, majd a bor kivitel inkább északi irányban, a Hegyaljáról a lengyel területek felé, most egyértelműen a gabonakereskedelem a legfontosabb gazdasági tényező. Ez a tény fejleszti az alföldi gabonatermő településeket és a vízparti, kereskedő városokat, melyekből a Dunán vízi úton szállítják a gabonát német területek felé. A század elején lóvontatásos vízi járműveken, majd a harmincas évektől kezdve gőzhajóval. Így gazdagodik, növekszik lakos számában és épül számos Duna parti város és település, mint Pozsony, Győr, Komárom és a kisebbek, Paks, Baja, Mohács, stb. is, de elsősorban Pest.

A XIX. század első harmadában nemcsak az alakuló főváros térségében születnek meg szabályozási előírások, hanem a vidéki városokban is. A Helytartótanács és a Kamara is átlátja a téma fontosságát és az állami adminisztráció feladataiban megjelenik a városok rendezésének kérdése. Szépészeti bizottságok alakulnak, "feltűnik" a városszépészeti biztos és az állandó foglalkoztatású városi mérnök is az 1820-as évektől kezdve. Az 1802-es nagy debreceni tűzvész után 1804-ben egy bizottság alakult, mely iránymutató jelleggel, tervrajz nélkül előírásokat fogalmazott meg. A szintén szabályozási terv nélkül 1828-ban készített soproni szabályzat tíz évvel előzte meg a pesti árvíz után készített pesti építési szabályzatot.

A XIX. század első felének, a polgári átalakulás kezdetének a térképkészítés, tudatos városalakítás mellett másik II. Józseftől eredő településeinket befolyásoló folyamata az 1781-es Türelmi Rendelet alapján engedélyezett nem katolikus felekezetek egyházi építkezése, mely bizonyos központképző erővel rendelkezett. A bizánci rítusú kereszténység kis létszámú népcsoportjai miatt nem jelentős ebben a vonatkozásban, a görög katolikuság, - tekintve, hogy Habsburg támogatással a XVII. század végén létrejött felekezet - a Kárpát medence keleti részében, már megépítette a XVIII. században barokk stílusú templomait. A zsidóság lassú betelepülése létszámában szintén nem jelentős és építkezése nem igazán központképző ebben a korszakban, néhány szép klasszicista zsinagógát eredményez csak (északkelet Magyarország, Óbuda, Nagykanizsa, stb.).

A dinamikus meginduló egyházi építkezés és a vallási központok alakulása a két protestáns felekezethez kapcsolódik. Létszámukhoz képest nagyon kevés templommal rendelkeztek ebben az időben. A XVI. századi egész települések protestánsná válása az ellenreformáció két évszázadában nagyrészt visszarendeződött. Az erdélyi szász települések maradtak meg középkori templomaikkal együtt evangélikus keretek között, valamint számos

északkelet magyarországi – a kálvini reformációhoz tartozó – település került el templomának rekatolizálására. A Kárpát-medence nagy részén a XVII. század "erőszakos" és a XVIII. század politikusszerű rekatolizációs államvezetése a protestáns gyülekezeti templomépítési lehetőségeit meggátolta. Az ún. artikuláris helyekhez (melyekben magtár megjelenésű templomok épülhettek csak, pl. Nemeskér), tartozó több falu valósággal készenlétben állva várta, hogy templomot építhessen.

Azonnal a Türelmi Rendelet évtizedében, az 1780-as években megindult a protestáns templomépítés. Az első lehetőség a torony nélküli, utcavonaltól hátrahúzott, lehetőleg udvarban elhelyezett templom kialakítása volt. Az épületekhez később legtöbb helyen a rendelkezések "lazítása" után, még a nyolcvanas években tornyot építettek. A torony nélküli templom épületek néhány nagyon szép evangélikus példáját ismerjük (Pozsony, Győr, Kőszeg), melyek köré azután iskola- és néhány más egyházi épület sorakozott fel, kis egyházi központot hozva létre.

Kőszeg

Békéscsaba

Mennyiségében és épületnagyságában jelentősebb az alföldi parasztvárosok református templomépítése, melyre számtalan példát lehet felhozni (Hódmezővásárhely református új temploma az 1790-es évekből, Szentes, Kiskunhalas temploma az 1800-as évek elejéről). Ezek a nagyméretű református templomok önállóan városközpontot képező tényezővé váltak tornyuk megépítésével és a paplak, iskola eltörlésével mellettük.

A református templomépítés és központképződés legnagyobb példája Debrecen nagytemplomának és kollégiumának együttese, melyhez városképileg kapcsolódik a távolabb álló kis templom lelkészi hivatali épületével. Debrecen nemcsak a török idők legfejlettebb magyar városa, hanem a XVIII. századé is. Gazdasági központ, ún. civis társadalmi egységes világot alakít ki, melyhez a magyar reformátusság egyházszerkezeti és kulturális központképződése kapcsolódik. Még a XIX. században is falusias városképe az alföldi magyar mezővárosok tipikus példája lett. Központjában a középkori Szent András templom tűzvészben való pusztulása nyitotta meg az új központ kialakításának útját, mely a magyar klasszicizmus legszebb együttesét teremtette meg.

Debrecen, a Piac utca,

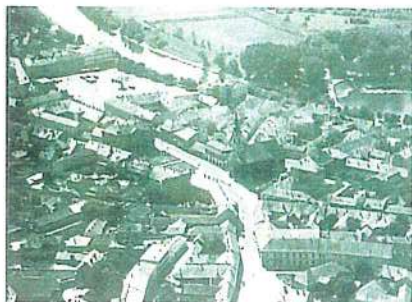

a Kálvin tér

A kor gabonatermelő, -kereskedő, -szállító világában a többi alföldi és vízparti városban is a piacterek, mint központképző tényezők dominánsan vannak jelen. Így gondolhatunk Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, Kiskunfélegyháza, Hódmezővásárhely, Szentes föterére,

vagy központi tércsoportjára. Egyik legszebb példája a klasszicizmus kori piactér funkciójú főtereknek a bajai főtér, mely három oldalról zárt falakkal körülvéve, negyedik oldalán, az alacsonyabban fekvő sziget, a táj felé megnyílik, a dunai vízi utat behozó Sugovica csatornára fordul, így kapcsolva össze a kereskedelmi funkciót a "városképi élményalkotással".

Baja

Szekszárd

A XIX. század első felének városszerkezetet, városképet és városközpont képződést – a protestáns templom mellett – a legjellegzetesebben befolyásoló épülettípusa a vármegyeháza. A II. József-i nagyobb területi egységekben való szervezési kísérlet után a megyei felosztás gondolata megerősödik és a megyei adminisztráció jelentőssé válik. A szerényebb anyagi lehetőségekkel rendelkező kisnemesi társadalom egyre inkább orientálódik a megyei apparátusban való munkavállalás felé. A többnyire jogi végzettséggel is rendelkező kis birtokon gazdálkodó társadalmi réteg építkezik a megyeszékhelyeken. A kis- és középnemességnek lesz munkahelye, adminisztrációs- és társadalmi központja a megyeháza. Bálók, hangversenyek, egyéb összejövetelek színhelyévé válik. Mindenképpen nagy és reprezentatív megjelenésű épület lesz, mely sok esetben léptékével szinte szétfeszíti a korabeli földszintes városszövetet. Ugyanakkor az új lépték megjelenésével városszövet besűrítő és városiasabb külsőt indukáló és központ teremtő tényező lesz. Különösen szép megyeházákat találunk még a késő barokk idejéből is (Sátoraljaújhely), de inkább a klasszicizmus stílusának megjelenítői (Győr, Balassagyarmat, Szekszárd, stb.).

Szekszárd

Dabas

Kiskunfélegyháza

A klasszicizmus a megyei adminisztráció kisbirtokosainak lakóházaira, kúriáira is jellemző lesz a megyeházák és a magyar reformátusság templomai mellett, és számos alföldi település városképe rányomja bélyegét (Abony, Dabas). A szabadságharcot előkészítő „nemzeti ébredés” koráról a reformkornak is nevezett időszokról lévén szó, szeretjük a klasszicizmust az "osztrák import" barokkal szemben a magyar lakosságú településeink "igazi magyar" városképet teremtő stílusának tartani.

3./ Az iparosodás és a vasútépítés megjelenésétől a II. világháborúig tartó évszázad

Az 1867-es kiegyezéssel Magyarország történetében egy addig soha nem látott, csaknem fél évszázados fejlődési korszak indult el avval a háttérrel, hogy politikailag kiegyensúlyozott viszonyok, Ausztriával azonos "rangban", az Osztrák-Magyar Monarchiában él az ország, Európa egyik legnagyobb és legfejlettebb birodalma keretében, az európai vérkeringésben megtalálva helyét. Az iparosodás és a vasútépítés a két legjelentősebb mozgató rugó, melyek következtében épül és fejlődik az ország. Városainak lakossága növekszik, s evvel lépést tart fizikai kereteiknek alakulása is.

Az 1848-49-es szabadságharc leverése és az 1867-es kiegyezés közötti politikailag "csendes" időszakban a gazdasági élet "érlelődik" a kapitalizmus kibontakozásával. Az iparosodás az osztrák tartományokkal való "együttműködés" folytán elsősorban a mezőgazdasági feldolgozó ipar jut egyre fontosabb szerephez. Ennek létesítményei jelennek meg – és egyre drasztikusabban – a várostestekben. A korábbi, városképet hangulatossá tevő vízi- és szélmalmok helyett a gőzmalmok – óriási tömegekkel – városkép- és morfológia romboló hatásúak (Békéscsaba) lesznek. A nehézipari létesítmények kéményei környezetzavaróak is (Diósgyőr). Ritkán oldják meg a nagyobb ipari üzemek lakóterülettől távolabbra helyezését (Kassa).

Mohács

Békéscsaba

Kassa

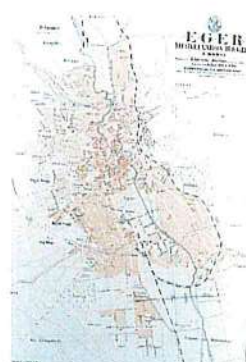

Diósgyőr

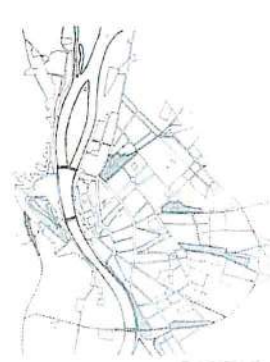
Az 1846-ban megnyitott első hazai vasútvonal (Bp.-Vác) után a vasútépítés töretlenül folytatódik a szabadságharc után, és azt lehet mondani, hogy az első világháború idejére a történelmi Magyarország teljes vasúti hálózata kiépül. A vasútnak nemcsak a szállítás, – így a gazdasági élet – szempontjából van nagy jelentősége, hanem a településhálózat- és a településszerkezet alakítása szempontjából is. Egyes városok korábbi szerepe csökken (Gyula), a vasútvonal elkerülése miatt, mások hirtelen növekedésnek indulnak (Békéscsaba) a jobb megközelíthetőség miatt. A városszerkezet alakulásában jelentős tényező az, hogy a régi várostest határán húzott vasútvonal állomása és a meglévő városközpont között kialakuló tengely városközpont bővítést eredményez (Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Békéscsaba, stb.).

Kecskemét

Eger

Budapest

A kiegyezést követő mintegy három évtized a stabilizálódott politikai viszonyok mellett az ország történelmében – településeink fejlődése szempontjából – az egyik legeredményesebb, talán a legeredményesebb időszak. Itt elsősorban Budapest "megszületésére" kell gondolnunk. Az 1873-ban történt városegysítés (Buda, Pest és Óbuda), a Közmunka Tanács létrejötte és Andrassy Gyula személye olyan tényezők, amelyek az alakuló főváros hihetetlen gyorsaságú, szakmailag megalapozott és színvonalas fejlesztését biztosítják. Pályázat alapján dolgozza ki a Közmunka Tanács a pesti terület városrendezési tervét, melynek alap gondolata az Andrassy út és a Nagykörút beépített területeken át való megnyitása. A párizsi- és bécsi példák alapján az útmegnyitások magukkal hozzák az egész belső pesti terület egységes átépülését. A nagy középületek elhelyezése az Andrassy úthoz kapcsolódik (operaház, múzeumok), de hibája a koncepciónak, hogy a Dunával, és Budával nem találja meg a kapcsolatot sem forgalmi, sem kompozíciós szempontból. A századforduló éveiben majd az építési tevékenység áttevődik a Duna vonalához s előzőknél még jelentősebb középületek (királyi palota, parlament, vámház, múgyetem, szállodák, stb.) és a hidak megépítésével. A Lipótváros, mint kormányzati negyed kiépülése a Szabadság tér kialakításával (Palóczy Antal) teljeseedik be. Budapest egyedi esetével jelen vizsgálódásunk – más irányú célkitűzése miatt – mélyebben nem kíván foglalkozni.

Pest, a Közmunka Tanács terve

A Szabadság tér

Szeged városa és néhány épülete, annak ellenére, hogy a város korábbi létesítményeinek kvalitása talán elmarad más jelentős történeti magyar városéi mögött, a magyar történelemben mindig szerepet játszott. Szeged a magyar városépítés történetébe azonban robbanásszerűen az 1879-es nagy tiszai árvízzel lépett be. Az árvíz pusztítása után nemzeti-, állami ügyvé vált újjáépítése és nemzetközi anyagi segítséget is kapott. Városrendezési tervpályázat eredményének felhasználásával néhány év alatt újjáépült.

Az 1879-es nagy árvíz utáni Szeged

A XIX. század végi szegedi újjáépítésnek két igen jelentős vonása van. Egyik, hogy egységesen megtervezett, egész városra vonatkozó alaprajz szerint valósult meg, a mihez fogható volumenű a magyar városépítés történetében még nem volt (az Andrassy út és

Nagykörút létrehozása ezzel egy időben részlegesebb beavatkozásnak mondható) és ez az eklektika egységes stílusú homlokzat kialakítású beépítésével. Másik jelentősége, hogy egy kitűnő – megvalósítást elősegítő – "ötlet"-re támaszkodott. Nevezetesen arra, hogy a kijelölt utcavonalakon a terepmagasságot közösségi pénzből 2 méterrel megemelték és az útvonalak mentén építkezők kénytelenek voltak saját költségükön a telekterületet hasonló szintre emelni.

A századfordulóra kialakul a magyar vidéki városok és települések történeti korokat lezáró arculata, morfológiája, amit a XX. század, különösen annak második fele sok helyen durván megváltoztat. Így a kisvárosi alacsony beépítésű várostestben a korábban is tárgyalt lazaság, a kiemelkedő középületek, a zöld elemekben való gazdagság, a "tájban feloldódó" településkontúr az, amit meg kell figyelni és hangsúlyoznunk kell (Kaposvár, Gyöngyös). A különböző nagyságrendű településeknél a korabeli fényképeken jól tanulmányozhatók az utcaépi sajátosságok is (emeletes városi-, földszintes kisvárosi- és fésűs falusi beépítés).

Cegléd

Marosvásárhely

Kaposvár

Gyöngyös

A dinamikus fejlődésben azonban az 1896-os milléniumi "csillogás" után hamarosan két válság bontakozik ki, mely a világháború kitöréséhez, az azt követő forradalmakhoz és a háború elvesztését megpecsételő trianoni békéhez, a történelmi Magyarország feldarabolásához vezet. A két válság közül első a kapitalizmus kibontakozásával jelentkező társadalmi jellegű. A meggazdagodó társadalmi réteg mellett az elszegényedők vagy elhagyják az országot, Amerika csábító ígéretei felé indulnak, vagy a létesülő ipari üzemek nincstelen dolgozóivá válnak. A másik válság a nemzetiségek kérdéséhez kapcsolódik. A XIX. század első felének magyar nemzeti ébredésével párhuzamosan a Kárpát medencében élő csaknem ötven százalékos elérő különböző nemzetiségű lakosság is öntudatra ébred, saját nyelvére alapozott kultúráját akarja megteremteni és saját politikai életét kialakítani. A történelmi határainkon túl élő nemzeti- nyelvi rokonaikkal keresik és építik ki a kapcsolatot.

A trianoni béke a vesztes oldalon álló Magyarországot a többi vesztes államnál is jobban sújtja. Ami településeink kérdését érinti – most másról nem is beszélve – óriási. Egy nagy közép európai ország jól kialakult fővárosa egyszerre "túlméretezett" válik, a fővárost tehermentesítő ellenpólust jelentő nagyvárosokat (Pozsony, Kassa, Kolozsvár, Temesvár, stb.) elcsatolják, igazgatási-, szervezeti terület egységek (vármegye, egyházmegye, stb.) szakadnak ketté, vagy több részre. Gazdasági, kulturális- és néprajzi egységek darabolódnak fel. Települések veszítik el ellátó és intézményeikkel kiszolgált területüket, az ellátó területek piaci központjukat. A magyar történelmi építőtevékenység által létrehozott települési értékek nagy része kiesik a magyar érték együttesből. Különösen nagy veszteség a budapesti egyetemeken kívüli magyar felsőoktatási "fellegrak" (Kolozsvár, Pozsony) elvesztése.

A nemzetiségek

Nagyvárad

Szeged

Az 1920-ban az újra induló élet azonban hamarosan úrrá lesz a helyzeten, (Bethlen István – 10 éven át miniszterelnök – szerepe) megindul egy politikai stabilizálódás és a "csonka" ország megszervezése. Annak ellenére, hogy a "túlméretezett" fővárosba az elcsatolt országrészekből mintegy 350.000 menekült érkezik, a főváros fejlődése jó irányban halad. A megyehatárok átrendezésével, megyeszékhelyi szerepek tisztázásával kialakul egy új településhálózati struktúra. Az elveszített országrész központokat jelentő nagyvárosok helyett a határokhöz közeli – előzőknél kisebb, de komoly tradíciókkal rendelkező – városok veszik át a főváros ellenpólusainak szerepét. Szeged és Pécs megkapja Kolozsvár és Pozsony egyetemét; Debrecenben új egyetem létesült már 1914-ben és e három város néhány év alatt megtalálja megfelelő szellemi, gazdasági központ szerepét.

Az egyetemfejlesztés lesz az első világháborút követő időszaknak, s így a XX. század első felének legkomolyabb városfejlesztő motorja. Pécs kérdése szerényebb, egy-két épület születik meg itt, nagyobb szabású városfejlesztő, városszerkezet módosító esemény nélkül. Nagyszabásúbb Debrecen északi irányban való bővülése, a Nagyerdő felé vezető sugárút tervezése, valamint annak lezárásánál az – akkor Tisza Istvánról elnevezett – egyetem központi épülete és a Nagyerdőben kialakított klinikai- egyetemi épületegyüttes megépítése. A legjelentősebb azonban Szeged fejlesztése. Ez a város nem csak lakosságában lesz a legnagyobb vidéki városaink között, de minden vonatkozásban a legfontosabb.

Szegedhez kapcsolódik a kiváló kultúrpolitikus, Klebelsberg Kúnó szerepe. A politikai stabilizáció személyei közül ő a magyar urbanisztika számára ezen kívül azért is fontos, mert kultuszminiszterként nevéhez fűződik tanyaközpontok, tanyai iskolák létrehozása és egy egészen más léptékű dolog, a fiatal szakemberek külföldi továbbképzésének lehetővé tétele, megszervezése, ami az urbanisztikában is eredménnyel jár. Az elcsatolt országrészeket magukba záró, így a kis Magyarországot úgyszólván körbefogó országokkal a kapcsolat nem jó, nem gyümölcsöző. Klebelsberg a Bécsen keresztül megnyíló nyugati országokkal teremt jó kapcsolatokat, létre hozza az európai fővárosokban a magyar intézeteket. A Klebelsberg támogatásával megvalósult szegedi egyetemhez kapcsolódó városközponti építkezés válik a kor legnagyobb szabású városépítészeti eredményévé.

Az árvíz utáni szegedi újjáépítés a gyors megvalósulás ellenére a századfordulón egy ponton megakadt. Nem volt a városnak "rangjához méltó" temploma és lakossága elhatározta, hogy az árvízről való megszabadulás emlékére Fogadalmi Templomot épít, avval fejezi be a városközponti együtteseket déli irányban. A templom megvalósulásával kapcsolatos első lépések a XX. század első évtizedéhez kötődtek, építésének megkezdése viszont az első világháború kitörésének évéhez. A háború az építkezést megszakította; az csak a húszas években folytatódott, és 1930-ban avatták fel nagy ünnepélyességgel a templommal együtt azt az épületegyüttest, mely magába fogadta a Szegedre települt egyetem legfontosabb létesítményeit és a trianoni átszerveződések folytán ide hozott temesvári püspökség központi intézményeit is. Az épületcsoport építészeti megoldásait lehet pozitívan és negatívan értékelni, de az biztos, hogy megszületett itt egy olyan méretű és minőségű városépítészeti együttes, amely egységes terv szerint a magyar városépítésben eddig soha, s amilyen a világ "jobb sorsú" országaiban is nehezen található.

A fővárosban ami a nagy városépítészeti együttesek megteremtési igényét illeti, az a két háború közötti korban is megvan, de elsősorban a gazdasági háttér hiányzik. A negatív kimenetelű háború és a természeti kincsek lelőhelyének elvesztése mindenben érezteti hatását. A gondolati érlelődés és a korábban megindult alkotói szellemi fejlődés azonban lendületesen halad tovább. A nagyszabású tervi gondolatok tervpályázatokban látnak napvilágot. Néhány jelentősebb budapesti városrendezési probléma kerül itt terítékre, mint a központi városháza

kialakítása, az Andrássy út megfelelő bevezetése a városközpontba, a Boráros téri híd budai hídfőjének környéke, a túlsúfolt Erzsébetváros "felfelnyitása", stb.

Utóbbival kapcsolatban születik meg a Károly körút keleti oldalán a Madách tér beépítése, mely az Erzsébetvároson átvezető sugárút megnyitásának indítása. A nagy lendületű dolog azonban torzó marad. Ugyancsak torzó marad a Dél-Buda központját megteremteni hivatott ciszterci templom és mellette lévő gimnázium épülete a Feneketlen tó „tengelyében”. Egy nagy neobarokk együttes első két eleme ez, melyben a húszas évek pártfogolt építészeti stílusa mutatja meg, hogy milyen kompozíciókat "szeretne" létre hozni.

A városépítés fejlődését kutatva a lakóterületek kialakítása, a tömeges lakóépület elhelyezés, a beépítés egészséges megoldásának kérdéseivel foglalkozó tevékenység a legjellemzőbb, amit Wargha László életművében találunk meg a legjellemzőbben. Ő számos fővárosi-, vidéki- és külföldi tervpályázaton ért el kiemelkedő eredményt. Az 1917-es évben a gyöngyösi tűzvész után a városra készített néhány terve, a főváros térségében a kelenföldi, majd az új-lipótvárosi - harmincas évek beépítései - mutatják a kísérletezés és a megvalósulás eredményeit.

Dél-Buda központ

A Wekerle

Wargha terv

A Köztársaság tér

Nyugatról az ún. „sávós beépítés” gondolata is kezd elérkezni hozzánk, de ebben az időben néhány kisebb épületcsoporton kívül ez a megoldás nem tud igazán meggyökeresedni. Budapesten a Köztársaság tér déli térfala teremt egy ilyen együttest a harmincas évek első felében, mely inkább azért említendő, mert a kor legjelentősebb építészei sorakoznak fel szerzői között. Ezen nyugati hatás alatt dolgozó és leginkább újszerű gondolatokat felmutató építészek közül az épülettervezőnek is kiváló Molnár Farkas javaslatai között található meg a legérdekesebbek. Felveti a Kolváros gondolatát, mely kollektív lakóházakat tervez funkciók (munkahely, lakás, sport, stb.) szerint tagolt városi terület kialakításával. Tervének gondolatait csak a harmincas évek közepén fejt ki részletesebben a modern építészeti népszerűsítő egyik kiállításán.

Az ország városállományával foglalkozó szakembereknél a városrendezés kérdéskörének terén a „korszerű gondolkodás” egyre inkább jelentkezik. Az ország akkori mintegy 40 városának nagy részében működnek a városi adminisztrációban mérnöki ügyosztályok és (többnyire általános mérnöki végzettségű) városi mérnökök, akik a városok egészének, mint műszaki létesítményeknek kérdéseit tartják kézben. A Magyar Vidéki Városok Kulturális Szövetsége és a Városi Mérnökök Országos Szövetsége két olyan szervezet, mely a korszerű gondolkodás formálódásának keretét ad. A Klebelsberg kezdeményezése alapján a berlini Városépítési Kiállítást megtekintő 24 vidéki város mérnökeinek tanulmányútja indít el egy igazán gondolatébresztő folyamatot a még mindig csak születőben lévő városépítés, városrendezés szakterületén belül. Az 1932-ből származó vitaanyagok mindazon településfejlesztési és -rendezési kérdések tárgyalását tartalmazzák, amelyek majd a második világháború után a magyar városépítés legfontosabb témái lesznek. Felvetődnek a szakma legalapvetőbb kérdései, melyek egyértelműen egy városépítési törvény megteremtését sürgetik.

A városrendezésről és építésügyről szóló 1937. évi törvény több éves előkészítés után meg is jelenik és a magyar építésügy történetében valóban mérföldkőnek számít. A második világháborút közvetlenül megelőző évek nagy jelentőségű eseménye ez, mely a háborút követő időszak szakmai indulását is meghatározta azzal, hogy összefoglalta a korszerű városrendezés elveit, kiépítette a városrendezési és építésügyi igazgatás fogalomrendszerét. Ezzel az "eseménnyel" lép ki Magyarországon a városokkal foglalkozó tevékenység a nagyléptékű építészeti alkotás "bűvköréből" és a szűkebben vett műszaki gondolkodás világából és vállalja fel azt a komplexitást, amit a század tízes éveinek elején Nyugat-Európában az akkor megjelent „urbanisztika” megteremtett.

4./ A magyar városközpontok 1945. utáni szerepváltásainak főbb jelenségei (Kissfazekas Kornélia)

„ A város történelmi határai között az idő csap össze az idővel. Mivel a város építményei túléltek azokat a funkciókat és célokat, amelyek eredetileg formálták őket, a város az eljövendő korok számára néha megőrzi mindazt, amit valamely korábbi nemzedék önkényesen elvetett vagy elutasított. Van ennek a jelenségnek azonban egy „tartozik” oldala is: későbbi nemzedékeknek olyan rosszul alkalmazott dolgokat is átad, melyeket okosabb lett volna elvetni, ám azok már kézzel fogható alakot öltöttek a városban, és nyomot hagytak benne, ahogyan az emberi test is átörökíti heg vagy kiújuló kiütés formájában egy-egy régmúlt sérülést vagy rendellenességet.”¹

I./ Általános változások

A XX. század II. felében a magyar városfejlődés sem kerülhette el a történeti településközpontok világviszonylatban lezajló, funkciózavarokkal járó jelenségeit. Ennek során a települések központjai a meglévő történelmi épületállományukkal, szerkezeti, méretbeli, építészeti kötöttségeikkel már nem tudták teljes értékűen felvállalni azokat a jelentősen megváltozott igényeket, melyeket a társadalmilag és életvitelben is merőben különböző felépítésű, „modern” városi közösségek elvártak tőlük. Az évszázadokon át adott helyen, közel azonos szerepkörökkel működő történelmi városközpontok új, egyedi fejlődéstörténetet kezdtek, melynek során esetenként különböző módon, hol szűkült vagy bővült, hol átalakult, számos példában pedig elveszett eredeti funkciójuk.

A fentiekén túlmenően ugyanakkor a magyarországi városok II. világháború utáni változásainak elemzésénél szembeötlő jelenség az is, hogy a spontán urbanizációs folyamatok mellett a tervezett, irányított (regionális és helyi szintű) városfejlesztés és városépítés is jelentős mértékben kihatott a településközpontok helyzetére. A városi folyamatok a politikai és a centralizált adminisztratív beavatkozások következtében 1945. után sajátosan más értelmezést és színezetet is kaptak. A központilag irányított fejlesztési szándékok révén ugyanis a településeknek mind a hálózatban betöltött szerepe, mind a belső fejlődésüket addig többé-kevésbé jellemző organikus városépítési folyamata sok helyen olyan „mélyütést” kapott, amely hosszú időre megbontotta a belső, addig harmóniában lévő városi hangsúlyokat, és nem egy esetben jelentősen át is strukturálta a városokat. A közigazgatás átszervezése, a prioritások központi meghatározása nem csak a települések közötti viszonyokat változtatta meg, hanem átértelmezte azok központjainak hajdani szerepkörét. E külső beavatkozás - esetleges erkölcsi, társadalmi következményein túl - lenyomatként jelent meg a városban: hol csak „egyszerűen” egy építészeti tárgy formájában, hol a központnak a városműködésben betöltött helyzetében bekövetkező változásában.

Debrecen – Művelődési ház²

Dunaujváros - városközpont

II./ Tervi környezet

II.1. 1945-től 1954-ig a közigazgatási határok módosításával jelentősen átrendeződött a magyar városok igazgatási szerepköre, melynek nyomán az igazgatási területek nagyságának

megváltozásával az egyes városok vonzáskörzetének és lakosságának helyenként radikális változása járt együtt.³

1954-ben bevezették az új közigazgatási rendszert, amely a magyar településhálózat addigi hierarchikus rendjét drasztikusan átértelmezte, politikai- gyakorlati ideológiai indíttatású döntés nyomán számos esetben jelentős megvonásokat, hangsúly- és funkció-átcsoportosításokat eredményezve. Így helyeződött át a központi-szerepkör pl. Nagykanizsáról Zalaegerszegre, Balassagyarmatról Salgótarjánra vagy Esztergomból Tatabányára. A fejlesztések és szerepkörök meghatározásánál a legfőbb (kimondott, azaz nyilvánosan vállalt) szempont a település adott vagy a jövőben újonnan neki szánt ipari termelési rangja volt.

Már az 1950-es évek második felében kezdtek megmutatkozni a fővárosra koncentrált fejlesztés nehézségei és költségei, melynek nyomán megfogalmazódott a Budapest vonzásának ellensúlyozását hivatott öt vidéki nagyvárosi ellenpólus (Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Győr) erősítésének a koncepciója. A '60-as évek elejétől azonban új törekvés, központilag deklarált vezérelv is lett az ország egyközpontúságának megszüntetése.

1963-ban (a II. ötéves terv keretében) megszületett a településeket hat alapvető regionális kategóriába soroló Országos Településhálózat-fejlesztési Keretterv, amely szemléletével már előkészítette az 1971-es Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepciót.

A központosság természetesen a tervezési mechanizmust is jellemezte: a városrendezési tervek készítése sokáig két privilegizált helyzetben levő budapesti tervező vállalatnál folyt (VÁTI, BUVÁTI). Később a megnövekedett feladatokat már nem bírta vállalni a két intézet s nagyobb hangsúlyt kapott a helybeli tervezők helyismeretének, kötődésének fontossága is. Öt helyen: Miskolcon, Szegeden, Debrecenben, Pécsen és Győrött, vagyis a Településhálózatfejlesztési koncepciót által kiemelt felsőfokú központokként kijelölt helyeken városrendezési tervek készítésével is foglalkozó irodákat hoztak létre, a területi főépítész irányítása alá rendelve.

1960-65-ig (a III. ötéves tervidőszakban) részletes rendezési tervek sora készült, köztük 14 városközpont-rekonstrukciója kapcsán is. Az új besorolásoknak megfelelően számos magyar városban új intézményi rendszer kiépítését, illetve a meglévők „felfejlesztését” tartották szükségesnek. A városközpontok közintézményi és irodai létesítményeinek építése kapcsán bevezettek egy új típusú tervfajta, az. un. koordinációs tervek műfaját is. Ennek segítségével épült meg 1970-ig Pécs, Veszprém, Kecskemét, Kazincbarcika városközpontja, noha kifejezetten a városközpontok építését szabályozó rendeletet csak a '70-es évek elején hozott az akkori Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium.

Veszprém

Kecskemét

Pécs

1960-as évek második felétől jelentkező gazdasági reformok, és a kinyilvánított új gazdasági mechanizmus (1968) oldotta az addigi merev központi tervutasításos rendszert, nagyobb döntési önállóságot, és ezzel együtt a saját hatáskörön belül felhasználható pénzüsszegek terén tágabb mozgásszabadságot biztosítva a megyéknek. A megyeszékhelyek a rendelkezésükre bocsátott keretből sajátos módon – helyi szinten megint csak egyközpontúság elvén haladva – elsősorban a központjaik erőteljes fejlesztésébe kezdtek, hogy „korszerű”, és látványos eredményként is felmutatható megyei intézményközpontokká válhassanak.⁴ Ezen időszak alatt indult meg olyan, korábban elmaradott megyeszékhelyek – sok esetben valóban színvonalas, maradandó építészeti értéket teremtő - városközponti átépítése, mint Nyíregyháza, Szolnok, Szekszárd, de ezekben az években vált igazi „modern” központtá Salgótarján is.⁵

Szolnok

Szekszárd

Nyíregyháza

II.2. 1971-ben - mint nagytávlatú országos irányelvet - elfogadták a már említett Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptiót, amelynek egyik fő célkitűzése volt, hogy ellensúlyozva Budapest kiváltságos központi helyzetét, a már említett nagyvárosokat (Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged, Győr), a szellemi bázisok, és a lakosság felsőfokú ellátását szolgáló intézmények kialakításával vagy továbbfejlesztésével egy-egy országrész megfelelő súlyú centrumaivá fejlessze. Ezzel megalapozták az “öt régióközpont” évtizedeken át érvényesülő koncepcióját, amely egy sor hagyományos vidéki központ tudatos, tartós visszafogását eredményezte.

Budapest hajdani legfontosabb “ellenpólusai” ugyanis (Pozsony, Kassa, Kolozsvár, Temesvár és Zágráb) az első világháború után a határon túlra kerültek. A trianoni határon belül 10 törvényhatósági jogú város maradt, közülük azonban csak Debrecen, Szeged és Pécs töltött be országrészközponti szerepkört. További „hatáskör”-szűkítések miatt 1954-1970 között már csak 4 város (Miskolc, Debrecen, Szeged és Pécs) bírt megyei joggal, majd Győrrel bővítve – követve a Település-hálózatfejlesztési koncepcióban foglaltakat - az említett öt megyei város, ill. kiemelt felsőfokú központ alkotta a magyar városhálózat első vonalát.⁶

A Településhálózat-fejlesztési Konceptió – elsősorban a “funkcionális városhálózat fejlesztési irányait” kívánta meghatározni, a településeket tisztán materiális üzemegységként értelmezve. ”....A településhálózat elemei, a települések a társadalmi újratermelés térbeli keretei: a különböző jellegű, jelentőségű általános és speciális funkciók (termelés, irányítás, ellátás, szolgáltatás) halmozódási helyei. ... A település szerepköre kifejezésre juttatja a településeknek a társadalmi újratermelés folyamatában betöltött – vagy betölteni kívánt - jelentőségét.”⁷ A településhálózat szerkezetének elemzését funkcionális alapon, a társadalmi-gazdasági tényezők értékelésével állapították meg, s a vizsgálati szempontok között a települések szellemi súlyának, történelmi horderejének léte – különösen, ha ahhoz erős nemzeti vagy netán egyházi/vallási tartalom vagy múlt fűződött, a település számára kifejezetten hátrányos adottságként érvényesült. Ezt tapasztaltuk Esztergom, Pápa vagy Sopron esetében.

A területi munkamegosztásban betöltött szerepkörük alapján a településeket: országos központ, felsőfokú központ, középfokú központ, alsófokú központ és egyéb település kategóriába sorolták, és meghatározták a különböző szerepkörökhöz tartozó fejlesztési követelményeket. Felsőfokú központ lett pl.: Tatabánya, Veszprém, Eger, Kecskemét, Kaposvár, Szombathely, Zalaegerszeg, Nyíregyháza, Szolnok, Balassagyarmat, Békéscsaba; részleges felsőfokú központ pedig pl. Szekszárd, Hódmezővásárhely, Dunaujváros.

Ugyanakkor meg kell említeni e korszak másik meghatározó közigazgatási változását is, a járásrendszer és a járási hivatalok szervezetének 1974-es megszüntetését, amely a korábbi járási székhelyeken okozott funkcióvesztéseket.

Az irányított fejlesztés egyrészt koncentrált ipar- és gazdaságfejlődést eredményezett, területileg egy-egy helyre összpontosítva az erőket, ugyanakkor a korábbi helyhez kötöttség helyett megkívánta, feltételezte a munkaerő-mozgásokat. A nagytömegű népesség-mozgás egyrészt a napi vagy heti ritmusban ingázók számának növekedésével, a jelenség országos szintű elterjedésével járt együtt, amely nem csak az intézményi használatra jelentett befolyást, hanem (sokk)hatást okozott a városhasználat, városműködés szempontjából is. Ennek legismertebb példája Miskolc sokat emlegetett szélsőséges esete⁸, de ez jellemezte más, nagyobb vonzáskörzetű ipari centrumainkat is.

A központok szerepköre tehát (megint) nem a településen belüli saját fejlődési törvényszerűségeik alapján bővült.

III./ Városépítészeti (és egyéb) következmények

III.1. Az ingázók mellett értelemszerűen megjelentek az újonnan betelepülő városlakók. Ennek nyomán a tömeges lakásépítés igénye sürgető szükségé vált, így a városépítésre fordított erők jelentős része jó ideig a lakásépítésre koncentrált. 1960-ig elkészültek a lakásépítéshez szükséges részletes rendezési tervek. A lakáshiány megszüntetésére a Kormány határozatot hozott, miszerint 1960. és 1975. között egymillió lakást kell felépíteni.⁹

Az újjáépítés kezdetén a tömeges lakásépítés számára kijelölt területek zöme periférikus elhelyezkedésű volt, mivel a külső üres területek igénybe vétele egyszerűbbnek tűnt, mint a

városközponti bontások. Így a háború utáni első 15 év során a magyar városok egyik fő jellemzője az excentrikus lakóterület-fejlesztés volt, melynek „látványos” példáival találkozunk Székesfehérvár, Vác esetében. A lakótelepi lakóházak, mint a magyar városok arcukat is újraszabó, markáns városépítészeti elemek, jellemzően a hazai házgyárak termelésének a '60-as évek második felében történt beindításával jelentek meg. Számos városunkban a történeti központok az érzékelhető funkcióvesztés, fizikai és szellemi „amortizálódás”, de leginkább a hozzáfűződő megítélés szemléletváltása következtében szinte szabad prédája lett az alkalmas helyet kereső, gyakorlati és szociális indokú érvekkel felvértezett tömeges lakásépítésnek. Az újjáépítés keretében többnyire a történelmi épületállomány elbontásával teremtettek helyet az új lakóházépítéseknek. Jól reprezentálja a meglévő városszövetet szétziláló léptéktelen lakótelepek környezetükkel több szempontból ellentmondásos viszonyát pl. Debrecennek vagy Kecskemét sokat vitatott Árpádvárosának az esete. A 6-8-10 szintes (paneles) lakótelepek jelenléte a történelmi városközpontok magjában vagy annak közvetlen gyűrűjében, megszokott látványa, szinte elengedhetetlen vizuális eleme lett a magyar városok többségének.

Kecskemét

Debrecen

A központokra rászívódó teletszerű építések nyomán új lakosok jelentek meg a városokban: számos esetben vidékről felköltöző, városi gyökerek és kötődés nélküli, s a sokat emlegetett „családi” vagy történelmi emlékezet híján a helytel semmilyen viszonyban nem lévő, azt csak (le)használó emberek. Az új városlakók a lakótelepek „következetes” telepítései révén kifejezetten a központokban vagy annak közvetlen gyűrűjében koncentrálódtak, az elnéptelenedés és a központokban korábban soha nem tapasztalt népesség-tömörülés ellentmondásos egymás-mellettiségét eredményezve.

Nyíregyháza

Debrecen

Az erőltetett iparosítás révén arculatot váltó települések és a hajdan mezőgazdasági tevékenységet folytató népesség városba-áramlása, megtelepedése, az ezzel járó foglalkozási átrétegződés, sok esetben antagonisztikus ellentétet teremtett a falusi léthez, életmódhoz, lakókörnyezethez szokott lakosok és az újonnan nekik szánt városi környezet között, mely nem csupán olyan "kézzel fogható" módon jelent meg, mint a funkcionális, vagy szemléletbeli különbségek, hanem - ugyan árnyaltabban, de - tetten érhető volt a városi morfológiában is.

III. 2. A városközpontok tartalmát leginkább a településhez rendelt szerepköre határozta meg, vagyis, hogy a településhálózati helyzeténél és a neki szánt szerepénél fogva milyen mértékű, jellegű és hatáskörű magasabb fokú központi szolgáltatásokkal látta el a környezetét. A megyeszékhelyek legalább részleges felsőfokú központ kategóriába tartoztak. A központok közötti munkamegosztás az Országos Településhálózat-fejlesztési Keretterv szerint történt.

A különböző településkategóriák szerinti központrendszerek tartalmának meghatározása és méretezése egyébként az 1960-as évek végétől folyamatosan napirenden volt, melyet a '70-es években egy új szakmai „szlogen”, a „központoknak a kor adottságainak és igényeinek megfelelő reorganizációjá” –val¹⁰ fémjelezték.

A városközpontok reorganizációjának jellegzetes esetei

Típusok:	Példák:	Feladatok:
1. A központot is magába foglaló történeti és műemléki városrész	Székesfehérvár, Sopron, Eger, Vác	Védelem; a központot alkalmassá kell tenni a korszerű funkciók ellátására
2. A központi funkciók és létesítmények csak egy részének befogadására alkalmas történeti és műemléki értékű városmagok	Pécs, Veszprém, Győr, Esztergom	A történeti rész védelme érdekében kettős központ kialakítása szükséges szerkezeti fejlesztéssel
3. Kialakult központ viszonylag korszerű szerkezettel	Szeged	Folyamatos fejlesztés, szükség szerint tehermentesítés
4. Csekély történeti maggal rendelkező „kinőtt” központ	Debrecen, Kecskemét	Bővítés a „rurbánus” környezet rovasára
5. Elavult központok	Miskolc, Salgótarján	Teljes vagy csaknem teljes átépítés, bővítés

11

A szerepkörhöz tartozóan sor került a távlati közösségi intézmény-ellátási színvonal, vagyis az annak biztosításához szükséges intézmények körének meghatározására is. Az egyes kategóriákhoz hozzárendeltek egységesen előírt, újonnan telepítendő funkciókat, melyek egy része a történelmi városmagokban kapott helyet, részben átrendezve, vagy tovább differenciálva a városok meglévő funkcionális felosztását és működését.

A '60-70-es évekbeli új települési intézmény-központok kialakításuk módjától függően különböző módon hatottak a meglévő történelmi városközpont alakjára, működésére. Egyes városok esetében nem változott alapvetően a meglévő szerkezet – az új funkciók befértek a meglévő épületek keretei közé, az új építések pedig elszórtan betagozódtak a meglévők közé. (pl. Székesfehérvár). Másutt - pl. Szombathely esetében - az új építések ugyan markánsabb formát öltöttek, azonban lényeges városszerkezeti kihatás nélkül. Igen egyedi Kecskemét példája, ahol egy jónak tűnő városszerkezeti gondolat az új beépítés jellege, az épületek

építészeti megfogalmazása és a történelmi városközpontozó viszonya miatt kérdőjelezhető meg. Megrázó eredménnyel jártak azok a döntések, amelyek „a történelmi rész védelme érdekében kettős központ kialakítását”¹² eredményezték. Esztergom, Veszprém történelmi városmagja ugyan többé-kevésbé épen maradt, a határukra rátapadó új, „modern-városközpont” városképi hatásai azonban ma is meghatározóak.

Vannak azonban szerencsés települések is (pl. Nagykanizsa, Karcag), ahol a fejlesztések a meglévő városszerkezet hagyományaira hagyatkozva, annak belső összefüggéseire építve, alkotó jelleggel helyezték el saját - nem bántó léptékű - építészeti elemeiket és ezzel kiteljesítették a történelmi városközpontot vagy kiemelték annak egy-egy már meglévő szerkezeti hangsúlyát, illetve olyan városok is, ahol az új építések gazdagították, színezték a meglévő szerkezeti adottságokat. (pl. Miskolc). Sajnálatosan elenyésző azonban az olyan példa - mint Szekszárd - ahol a történelmi adottságokhoz is illeszkedő városépítészeti gondolat és az új építészeti minőség egymással összhangban valóban maradandót alkotott.

Szombathely

Veszprém

Esztergom

III.3. Ahogy funkcionális szempontból igyekeztek „egységes irányelvek” szerint eljárni a városközpontok esetében, úgy a városépítészeti megfogalmazásra vonatkozólag is megjelentek a követendő szempontokat összegző tanulmányok. A városközpontok elemzése során figyelembe veendő szempontokat 3 fő csoportba sorolták: rendeltetési jellemzők, látványossági jellemzők, gazdaságossági jellemzők szerint.

Korábban a városközpontot a politikai, gazdasági, társadalmi irányítás gócpontjának tekintették, s így a várostervezési, városépítészeti szerkesztési elveket is úgy fogalmazták meg, hogy az épületek a fenti szempontok méltó üzenethordozói legyenek. A széles utakhoz kapcsolódó nagyobb méretű tér vagy tércsoport kialakítása, a többnyire geometrikus elrendezés, a tágasság, ünnepélyesség, monumentalitás, reprezentatív épületek, jelentős emlékművek elhelyezése szinte alapelv volt. Az elvek érvényesülése jól nyomon követhető a kor szinte „ideális városai”-nak, mi több, esszenciáinak tekinthető, megvalósult példáin, a történelmi városszerkezeti kötöttségek nélkül, csak a fentiekben leírt elvárásokat követve megtervezett ún. új szocialista városok (pl. Salgótarján, Dunaújváros vagy Tatabánya) esetében.

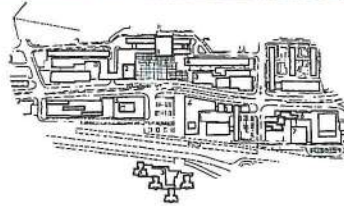
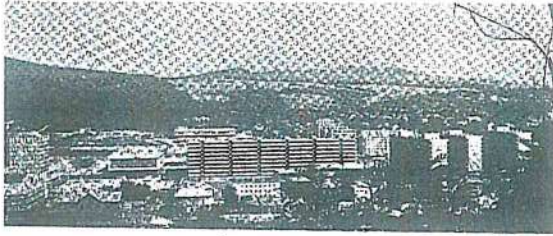

Tatabánya

Dunaújváros

Salgótarján

Ugyanakkor ott is érvényesültek a politikai/ideológiai elvárás alapján megfogalmazott egyes városszerkesztési és építészeti elvek, ahol a meglévő környezeti adottságok kötöttséget jelentettek vagy illeszkedést igényeltek volna. Így kerültek városépítészeti és/vagy városképi szempontból alkalmatlan helyre léptékidegen párt- és egyéb igazgatási székházak toronyházai.

Nyíregyháza

Veszprém

A '70-es évektől azonban szemléletváltás következett be. A praktikum, a tipizálás, a normatív gondolkodás és tervezés a korszak építészeti minőségére is markánsan kihatott. A tipizált méretű, sematikus jellegű városközponti épületegyüttesek alkalmazásának ideája logikusan következett abból a gondolatmenetből, amely a településeket sem egyedi esetekként, hanem egy hálózat különböző ellátandó szerepkörrel felruházott elemeiként kezelte. Deklarált célja volt, hogy miután besorolta a különböző városokat a meglévő vagy kialakítandó kategóriákba, az azonos szerepkörűekhez hozzárendelte az ellátási szinthez szükséges intézmények körét és a tipizált nagyságú, formájú épületegyütteseket.

Ennek következménye, hogy volt állami áruházak és szolgáltató házak, művelődési otthonok igénytelen, környezetükkel diszharmonikus viszonyban lévő típusépületei rontják a mai napig is számos vidéki városunk központjainak (és fővárosi alközpontjainknak) az arcukat.

Csorna

Tatabánya

IV./ 1989. után

A magyar településközpontok mai szerkezetét, működését, beépítését és építészeti arculatát döntő módon befolyásoló, II. világháborút követő változások néhány karakteresebb főbb csoportba sorolhatók. Az alakulásukat jellemző, markánsabb beavatkozást jelentő periódusok meghatározása azonban nem csak a tényleges fizikai folyamatok korszakolása szempontjából tanúságos, hanem mert megmutatja a központ-értelmezéshez, és a – fizikai, szellemi - rehabilitációhoz fűződő szakmai szemléletmód változásokat is.

A korábbiakban leírtak szerint az 1945-90 közötti időszakban e változások mögött a korszakra jellemző módon - bár az időben előre haladva egyre gyengülő mértékben – a központilag meghozott, s jórészt politikai indíttatású döntések fedezhetők fel. 1989-90-től kezdve pedig a történeti városközpontokban is jól felismerhetők a megváltozott piaci viszonyok hatásai, melyek új „városépítő” elemek, funkciók megjelenését eredményezték, valamennyi helyszínen (megint csak) szinte ugyanazokat a sztereotip városszerkezeti, (város)építészeti, és az ezekkel gyakran együtt járó működési és társadalmi problémákat felvetve.

A 80-as évek elejéig a városközponti területeken a forgalmi és közlekedési szempontok még nem játszottak döntő szerepet, azt követően azonban a városközpontok tehermentesítése, elkerülő utak megépítése, csillapított forgalmú és gyalogoszónák kialakítása a városfejlesztések egyik meghatározó eleme lett. Amellett, hogy az átmenő forgalom megszüntetése a városközpontok működése, élhetősége szempontjából is komoly változást jelentett, lehetőséget adott a forgalomtól felszabadított részek közterületeinek - elrendezésében, építészeti, kertészeti eszközökben – új kialakítására, térbeli és időbeni differenciáltabb használatára, és a környező épületek földszinti funkcióinak átalakulására. Felerősödött az ún. értékörző szemléletű, komplexebb városmegújítás. Az új városközponti tervek már ezzel a szemlélettel és finomabb lépéseket – foghíj beépítéseket, tömbrehabilitációs átépítéseket - javasolva készültek. Debrecen, Kecskemét jó például szolgálhatnak erre, belvárosi többudvaros bevásárló központjaikkal.

Hozzá kell ugyanakkor tenni, hogy számos esetben a hagyománytiszteletre és a környezeti illeszkedés szempontjaira hivatkozva alkalmazott építészeti, és közterületi eszközhasználat és formavilág - melyben sok esetben a magastető alkalmazását szinte a környezethez illeszkedés egyetlen szükséges eszközeként tekintették - igen óvatos és mai szemmel nézve cseppet sem időtálló, mi több gyorsan avuló volt.

Debrecen

Szombathely

Ma, a nem csak a települési sétáló főutcára koncentráló, hanem - az utóbbi évek pályázati lehetőségei kapcsán - kiterjedt gyalogoshálózati rendszerek kiépítését megvalósító települések példáját látva joggal merülhet fel a belső vásárlóudvaros tömbfeltárások létjogosultságának, hosszútávú életképességének kérdése is (pl. Eger, Debrecen, Kecskemét, Szombathely esetében). A főbb gyalogosmozgások ugyanis óhatatlanul visszahelyeződnek a

gépkocsiktól visszahódított hajdani, „klasszikus” közterületekre, utcákra, terekre, sok helyen „légüres térbe” helyezve a tömbbelső gyalogos rendszereket.¹³

Ugyancsak komoly városépítészeti probléma elé állította a városok egy jelentős részét a városmag forgalmi terhelésének csökkentése érdekében kialakított, a városközpont határán körbefutó utak megépítése. Az új szabályozási szélesség kialakítása érdekében jelentős bontásokkal együtt járó utak leszegetlenül maradtak; hátsóterek, rendezetlen telekvégek, vagy zavaros utcaképi előkertek követik, noha éppen ezen utakon, a történelmi városmagok peremén körbehaladva kaphatná meg a városba érkező látogató, a külvárosi standard-átépülési folyamatoktól mentes, és az adott helyre jellemző első benyomásait. E probléma ismeretében több városunkban is igyekeznek komolyabb építésekkel, új intézményi funkcióknak az „elkerülő út” melletti felépítésével tudatosan formálni e városi arculatot – több-kevesebb sikerrel. Kecskeméten a könyvtár épülete Miskolcon az új Művészetek háza jellemző példái e felismert és kezelni kívánt városépítészeti feladatnak.

Miskolc – Művészetek Háza

Kecskemét – Városi Könyvtár

A '90-es évek a rendszerváltozás után átrendeződött érdek- és piaci viszonyok időszakának tekinthető. Az önkormányzatok egyéni, önálló gazdálkodási kényszerhelyzete, az állami tulajdonú területek „felszabadulása”, privatizációja és piaci mozgásba lendülése összecsengett a számunkra új, külföldön már ismert városi elemek megjelenésével. Új típusú, szórakozási, kulturális (?), kereskedelmi intézmény- és lakómodellek jelentek meg, amelyek számos városközpont működésében, területhasználatában, telekstruktúrájában, léptékében és arculatában hoztak, s hoznak ma is jelentős változást. Hangsúlyok tevődtek át: miközben korábbi központi szerepű területrészek (állami áruházak, művelődési házak stb.) elvesztették a vonzásukat és kikerültek a városi élettérből vagy szerepet váltottak, az újonnan bekerülő intézmények aránytalan forgalmat és intézményi funkciót koncentráltak magukba. A magyar települések jelentős részében a közintézményi funkció megmaradt a történelmi városmagokban, a gazdasági/szolgáltató szerepkör azonban esetenként különböző, a meglévő városközpontokhoz való viszonyát tekintve egyedi módon jelent meg új intézményeikkel.

Kecskemét

Miskolc

Pécs

bevásárló központok

Ebben a folyamatban különösen fontos hangsúlyt kapnak a városokban megjelenő plázák, bevásárlóközpontok. Városközponti elhelyezésük esetén a funkcióban szegényedő területeknek új impulzust adhatnak (Isd. Kecskemét vagy Miskolc), léptéktelen tömegük,

terpeszkedő, gyakorta igénytelen építészeti minőségük azonban rendkívüli kontrasztban áll a történeti városmag arányaival, légtér- és épületarányaival. A városon kívül elhelyezett külső kereskedelmi központoknak a városközpontot gyengítő hatása pedig már közhelyszerűen ismert jelenség.

Mialatt az új típusú intézmények befele fordulása elszívta a közterületek közösségi életét, az önkormányzatok felismerték a - szinte egyetlen – saját erőből megvalósítható, városformáló eszközükben, a közterület-megújításban rejlő lehetőségeket. A városközpontok tereinek újraértelmezése, kortárs térelemek, kertészeti és közterületi eszközök alkalmazása számos magyar település arculatát változtatta meg az utóbbi 5-10 évben. A jelenleg is zajló folyamat következtében a közterek, mint a városi társadalmi élet lehetséges szinterei szinte legfőbb letéteményesévé váltak a történelmi városmagok jövőbeni életképességének, egyben fontos elemei a lakókörnyezeti életminőség és a település nyújtotta intézményi szolgáltatások körének, az új lakóhely, élettér megválasztásakor egyre jobban előtérbe kerülő presztízsértéknek, az ahhoz erősen kapcsolódó imázsnak. A mai lakossági mobilitás egyik mozgatója a megfelelő életszínvonalat és életminőséget nyújtó lakóhelyek megtalálása, amely a különböző városok közötti piaci verseny egyik fontos eleme.

Pécs

Miskolc

Szekszárd

A háborút követő időszak egyik leginkább tetten érhető negatív hatása a történelmi központok szellemi tartalomtól, történelmi értékétől való tudatos megfosztása és a társadalmi-közösségi használatától való spontánul lezajló megfosztottsága. A központok szerep-változásai során az egyik legfontosabb jövőbeni kérdés az lesz, hogy vissza tudják-e szerezni a történelmi városmagok a városi létben elvesztett funkcionális szerepüket. Ennek egyik első fontos lépése lehet az értő módon megtervezett városi közösségi terek, közterületek visszaadása a városi lakosok és városlátogatók számára.

Kecskemét (archív felvétel)

Jegyzetek (a 4. fejezethez):

1. Mumford, Lewis: A város a történelemben (Gondolat - Bp.1985)
2. A Kölcsey Művelődési Ház helyén ma a MODEM (Modern és Kortárs Művészeti Központ) működik
3. Pl. Kecskemét megyéni határából 9 tanyaközpont önálló községként történő leválasztása után az igazgatási terület a negyedére csökkent, Debrecen is jelentős határvesztést szenvedett el 2 községe és a Hortobágy elcsatolásával. Győrhöz viszont 3 települést csatoltak, Miskolcnak pedig a '60-as évekig összesen 11 határos település lett közigazgatásilag a része, jelentős lakosság növekedést előidézve.
4. A fejlesztési erőforrásoknak a megyeközpontokba történő összpontosítása egyébként azzal járt, hogy a legtöbb megyében a többi város és nagyobb község alig fejlődött. Ezen a helyzeten kívánt változtatni a későbbiekben, 1971-ben az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió.
5. Szekszárd városközpontjának városrendezési tervéért Korbonits Dezsőné (VÁTI) Ybl-díjat kapott. A magas színvonalú építészeti együttes Jurcsik Károly- Bartha Lajos és Varga Levente (LAKÓTERV) munkája. Salgótarján városközponti épületeinek színvonalát elsősorban Szrogh György (Művelődési ház.) Jánossy György (Karancs szálló, Hrecska Józseffel) érdeme. A részletes rendezési tervet és beépítési terveket Jánossy György (1954-60.) és Magyar Géza (1962) készítette. A városközpont rekonstrukció 1968-ban a MUT Hild - díját érdemelte ki.
6. Egészen 1990-ig, amikor is valamennyi 50.000 főt meghaladó lakos számú vidéki városra kiterjesztették a megyei jogú státuszt, így összesen 20 város – Szekszárd és Salgótarján kivételével - minden megyeszékhely, valamint Sopron, Nagykanizsa, Dunaújváros és Hódmezővásárhely is e kategóriába került. (forrás: Horváth Zsolt - Erdei Beatrix: A Kárpát - Pannon térség városhálózata (lazarus.elte.hu.digkonyv/szakdolg/hzsolt)
7. Dr. Körmendi Klára: A Településhálózat-fejlesztési koncepció fő célkitűzései (Városépítés – 1971/1) Mivel egy adott kor szemléletmódjáról, - és rögvest egy kortárs szó - “prioritásairól” sokat elárul az általa használt nyelvezet, szókincs és szakmai nyelvi eszköztár, fontosak a konkrét idézetek. Áruklodóbb az alkalmazott kifejezésmód, mint a tényleges tartalmi érték ...sokszor e szövegek idézésének célja inkább egyfajta korrajz, szövegkörnyezet érzékeltetése, mint a tényleges “műszaki” tartalom bemutatása.
8. Jól mutatja a jelenséget Miskolc esete, ahol az ütemes fejlesztés komoly vonzerővel bírt és jobb életlehetőségeket biztosított, így nemcsak adminisztratív úton, a közigazgatási összevonások révén, hanem a tényleges bevándorlások következtében is felfokozott mértékben megnőtt a lakosság – az 1941-60-ig időszakban 86%-kal. A “bevándorló”, arányait tekintve zömében férfinépeség azonban gyökértelen maradt, évekig komoly kötődés nélkül, átmeneti jelleggel élve a város nagyszámú “intézeti háztartásainak”, munkásszállóinak valamelyikén. A kétműszakos munka miatt az üzemekből egyszerre érkező és távozó több ezres tömeg egyfajta kedvezőtlen mobilitású, lökészerű városhasználatot jelentett, amelynek fókuszja értelemszerűen az iparterületek környékén, (Nagy-) Miskolc központjánál összpontosult. Az innen „kizúduló” tömegek egy jelentős része a városnak csak a zónájához kötődött, hiszen ingázott az állandó lakhelye és a miskolci munkahelye között. 1975-ben a 90 ezer munkás közül 30-40 ezer ingázó munkás érkezett naponta Miskolcra: gyakorlatilag a város főutcáján, a Széchenyi utcán, mint főtengelyen naponta kétszer végigutazva. A városban megforduló, azt „használó” emberek egy másik jelentős része pedig a már említett, a városhoz szintén nem kötődő átmeneti jelleggel ott élő, bevándorló lakos volt.
9. Ezt egyébként 1975. végéig teljesítették is. Ezt a hihetetlen nagyságú lakásállományt a következő öt éves terv során (1960—65) további 120.000 lakással gondolták bővíteni, noha a házgyárak zöme teljes kapacitással csak az ezt követő tervi periódus során kezdett üzemelni.
10. Településtervezési irányelvek - A városközpont tervezésének irányelvei (VÁTI – 1970)
11. Füle Lajos: A korszerű városközponttal szemben támasztott igények (a SAVARIA Nyári Egyetem 1977. augusztus 15-i témaelőadása alapján).
12. Füle Lajos: A korszerű városközponttal szemben támasztott igények
13. Különös tekintettel a '80-as évek népszerű butikos-rendszerére építő tömbbelsőkre esetére, ahol a piaci kereslet visszaesése is kihat a terület használatára.

Magyar településközpontok

Tanulmány a magyar településállomány bemutatása anyagából

II. Központ ismertetések

1./ A központ kialakulása

A központ területén egykor 3 falu állt: Aban, Mikelaka, Vadegyháza. Aban első említése a XIII. századi adólajstromban. A földesurakról a XV. századig nyúlnak vissza az adatok. 1450-ig Tisza-Vezsenyi László birtoka, majd 1474-től Magyar Balázsé, később Magyar Benignáé és férjéé, Kinizsi Pálé, illetve Horváth Márké. 1515-ben Werbőczy István kapja, utána több birtokos váltja egymást.

A XVII. században jelentős lesz a református egyház. A település a török hódoltság végső szakaszában elpusztul, az 1690-es összeíráskor elhagyott, birtokosa Abonyi István. 1700 körül települ újra, református lakossággal. Az első katolikusok 1713-ban érkeznek ide, és olyan hamar elszaporodnak, hogy 1740-ben a reformátusok kénytelenek átadni számukra a középkori templomot. Ez azonban leég. A mai katolikus templomot 1757-ben építik. A reformátusok 1740-ben fatemplomot emelnek, amely rövidesen elpusztul; a ma is 1786-ban építik, átmentik bele a festett fakarzatot.

A XVIII. században erősen benépesül a község, több birtokos nemes család települ ide. 1703-ban oltalom levelet kap Rákóczitól, 1748-ban vásárjogot Mária Teréziától, majd – ugyancsak tőle – mezővárossá nyilvánító szabadalomlevelet. A XVIII. század végi, XIX. század eleji birtokosok között sok olyan család van, amelynek kúriái ma is állnak. A községnek talán legfőbb jellegzetessége ez, hogy a birtokos családok mindegyike megépíti kúriáját, amelyhez telek és azon néhány melléképület tartozik. Az adatok szerint a legrégebbi az 1786-ban épült Fábrián kúria. A kúriák zöme azonban a XIX. század első feléből származik. 1825-ből való a klasszicista zsinagóga, a népes közösség díszes imaháza. A XIX. század első felében a mezővároshoz tartozik Sashalom és Mikelaka. A gazdag település 1901-ben polgári iskolát, 1904-ben községházát épít.

2./ A központ funkcionális tagolódása

Abony központját a közeli településekkel összekötő távolsági utak összefutásánál kialakult térség, a Kossuth tér adja. Ide érkezik a Ceglédi-, a Nagykőrösi-, a Szolnoki- (ebből ágazik ki a Tószegi), az Újszászi-, a Szelei- (Tápiószele felé) és a Kécskei út. Ez utóbbi kivételével mindegyik út eredeti irányát neve jelzi.

A község szerkezeti rendszerét ezen kivezető utak határozzák meg. Melléjük települtek – főleg a központ közelébe – a nemesi kúriák, nagy kertekkel övezve. Kissé kijebb már a falusiak házhelyeit találjuk. Vannak azonban jelentős kúriák a központtól távolabb eső területeken is, ezek mindig fontos útvonal mentén állnak. A központot hangsúlyozza a katolikus templomtól nem messze álló református templom (Kálvin utca) és a volt zsinagóga (építője valószínűleg Landhert András, pesti építőmester, az óbudai zsinagóga tervezője). A kúriák parkjainak eredeti kiterjedése nagyjából ma is leolvasható a térképről, annak ellenére, hogy azok egy részét a háború után parcellázták. A nagy kertek közti területen a központban, illetve a főutak mentén épültek a középületek (iskolák, szállodák, üzletházak), jelentősebb lakóházak, a paplakok, a polgárosodó parasztság lakóházai.

A főutak közti utcahálózatot a kúriák helye, mérete, formája határozta meg. A tömbök mérete, alakja változó; a telkek a központ körül nagyon kicsik. Ez a terület nagyjából az Erzsébet királyné – Vak Bottyán – Bolyai J. – és a Tompa Mihály utca vonaláig terjed. A kelet-nyugati főtengelytől, a Nagykőrösi – Szolnoki úttól délre néhány jelentős kúria még áll: a Sivó kúria, Kálvin János út 4. fő és melléképületei, a Márton kúria, magtára lehetett a telek

másik utcára nyúló végében a mai falumúzeum parasztkastély épülete. A Szapáry kúria, Lavatka kúria, Györe kúria kissé távolabb szintén jelentős.

Bár a központ közvetlen környezetéből kissé kiesik, de nem hagyható ki a sorból a Tószegi út két oldalán, az előbbiektől délebbre álló Vigyázó-birtok. Az 51. számú telken kúria áll, valószínűleg az intézői lak volt (benne kiállítás), építtette Tószegi Antal 1830-ban. Az 52. számú telken áll a Vigyázó-kastély, két oldalán melléképületekkel (a parkban hátul több üzemi építmény). Ezeken kívül jellegzetes még négy nagygazda porta, mint a Hunyadi – Tószegi út sarkán álló Gerhardt-ház vagy a Beloiannis utca 12 alatti. Ezekhez természetesen nagy telek is tartozott.

Noha az épületek nagysága, koncentrált elhelyezkedése szerkezetileg kijelöli a településközpont helyét, az mégsem működik tényleges életteli központként. A város közigazgatási épületének és sportlétesítményének jelenléte, valamint a buszállomás itt léte ugyan összegyűjti a városi mozgások számos főbb erővonalát, azonban e központból hiányzik az egyik legfontosabb funkcionális „vonzerő”, a kereskedelem. A 4. sz. főút intézményi központtal átellenes oldalán lévő épületekben meghúzódik néhány üzlet, ezek azonban kisebb vonzáskörzetűek és a „történelmi központ”-tól a nagy forgalmú átmenő út révén teljesen leszakadnak.

A település tényleges kereskedelmi központját két „szupermarket” adja: az egyik Cegléd felől érkezve fogadja jellegzetesen megszokott építészeti arculatával és nagy parkoló felületével a városba érkezőt. Városközponti közelsége és városszerkezeti helyzete miatt nemcsak gépjárműves, hanem gyalogos kapcsolatrendszere is kedvező, különösen azért, hogy a központ és az élelmiszer áruház tömbjei közé a közelmúltban kétszintes, a földszinten üzletekkel megnyitott, új lakótömböt is építettek. A másik kereskedelmi „pólus” a települési központtól északkeleti irányban, attól teljesen elkülönülve, egy csupasz tömbbelsőben, kifejezetten funkcionális ellátó szerepkörrel működik.

A mai Abonyban a központi szerepkörhöz tartozó intézményi funkciók a történelmi hagyományok által kijelölt helyen koncentrálnak, azonban a központ sem építészeti eszközeit, sem közterületi kialakítását tekintve nem egységes, így inkább funkcionális, mint szellemi tartalommal töltött településközpontnak tekinthető.

3./ A központ városképi megjelenése

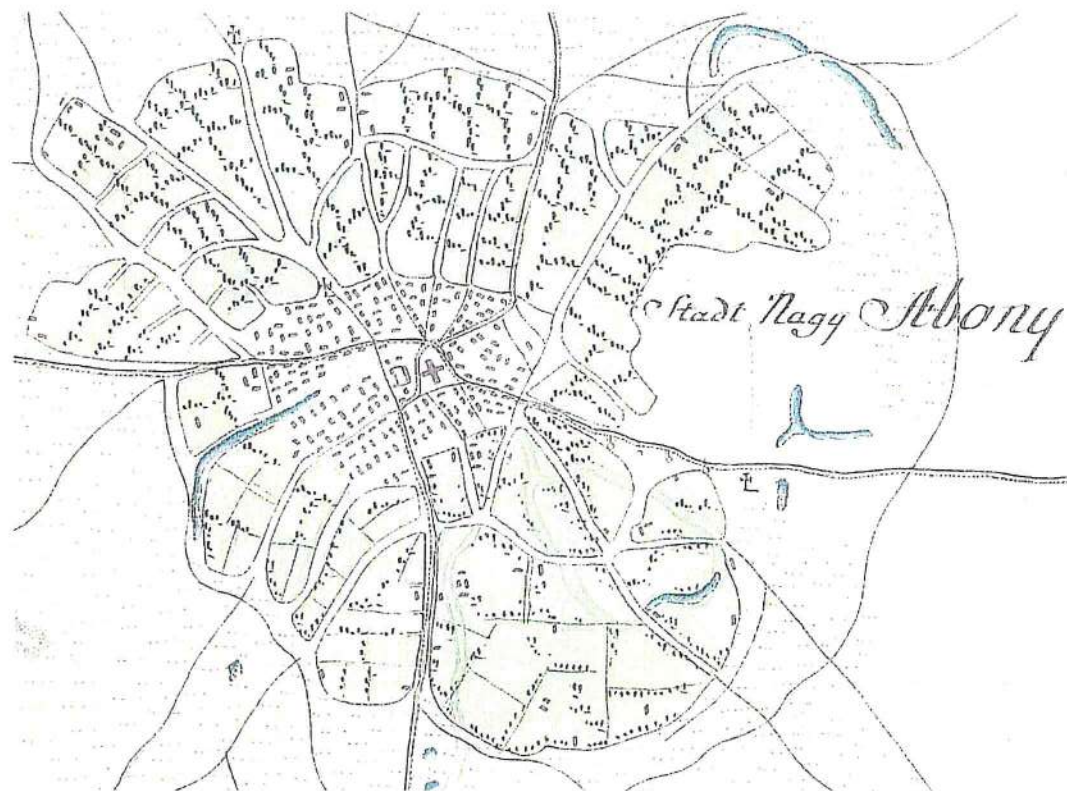
A Kossuth téren, néhány lépcsőfoknyira megemelten áll a római katolikus templom, a körülötte levő parkosított területen a Nepomuki Szent János-, a Mária- és a Szentháromság szobor. A tér déli oldalán van az átalakított későbarokk plébániaépület. A templommal átellenben áll a Városháza. Az emeletes iskola épület a vele szemben álló szecessziós üzletházzal lezárja a központi térséget, átvezet a Nagykőrösi útba.

A város mai településközpontját a római katolikus templom mellett a Városháza határozza meg, mindkettő a 4. sz. főút mentén helyezkedik el. A templomot a főút szép ívvel kerüli meg és különösen Cegléd felől érkezve „izgalmas” rálátást ad a szögben feltáruló épület impozáns tömegére. A Városháza ugyanakkor a hátsó oldalával fordul a főút felé, főbejárata azzal átellenes oldalról, az ott kialakuló és a főútról nem látható parkosított tér felől nyílik. E tér inkább tágas útkereszteződésnek tekinthető, hiszen sem közterületi kialakítása, sem a keretező épületek falai nem nyújtanak térérzetet. A Városháza és a templom mellett az 1980-as években emelt sportközpont nem magas, de terpeszkedő tömegével szinte szétfeszíti a városképet.

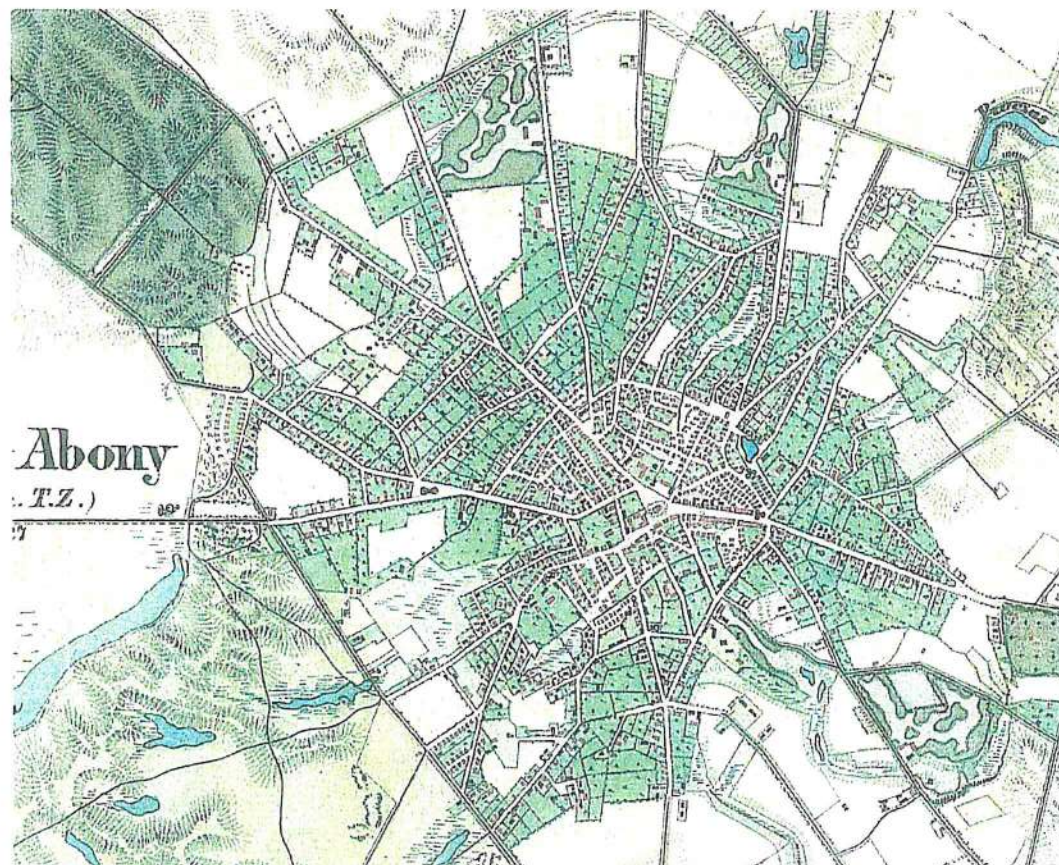
A település beépítése is, ebből következően az utcaképek is nagyrészt falusiasak. A városiasodás felé csak a főbb útvonalak belső szakaszának házai mutatnak, mint a Nagykőrösi-, Ceglédi-, Szolnoki út és a Kossuth tér. Itt néhány polgári lakóház, azok az épületek – amelyekben üzletek is vannak – és a középületek utalnak a hajdani mezővárosi szerepre. Kisvárosi jellegű lakóházak vannak még a központ közelében levő kis utcákban is, ezeknek a házaknak a tömege, homlokzati részletképzése a XX. század eleje kisvárosi építészeti ízlését tükrözi.

A település nagy részében a beépítés utcavonalra telepített, oldalhatáron álló, zömmel fésűs-, néhol L-alakban az utcavonalra befordított házakból áll. Ez természetesen meghatározza az utcaképet, oromfalas, nyeregtetős homlokzatok és a kerítések ritmusosan ismétlődnek. A központ környékén rövidebbek, kifelé hosszabbodnak a kerítésszakaszok. Ezt a ritmust szakítják meg a kúriák nagy telkei, hosszú kerítéseikkel, a telken hátrahúzott házakkal és gazdag, telepített dísznövényzetükkel (néhol egy részük még megvan), amelyek mindig eltérnek a paraszti telkek haszonnövényeitől.

Ezt a nyugodt, kiegyensúlyozott „világot” szakította meg korunk építészeti tevékenysége, amely felépítette a központban az ABC áruházat, a Ceglédi út indításánál a háromemeletes lakóházat és az emeletes, sokszor mozgatott tömegű, erkélyes, loggiás, hivalkodó családi házakat.

I. Katonai felmérés 1782-85

II. Katonai felmérés 1860

Abony

1./ A központ látképe
dél felől

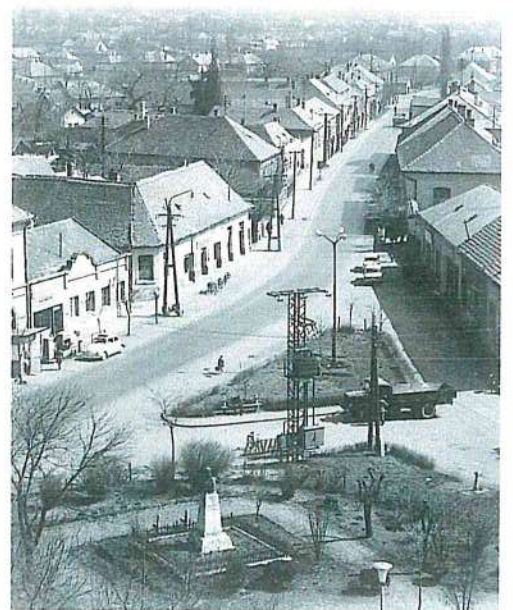

2./ A polgármesteri hivatal épülete

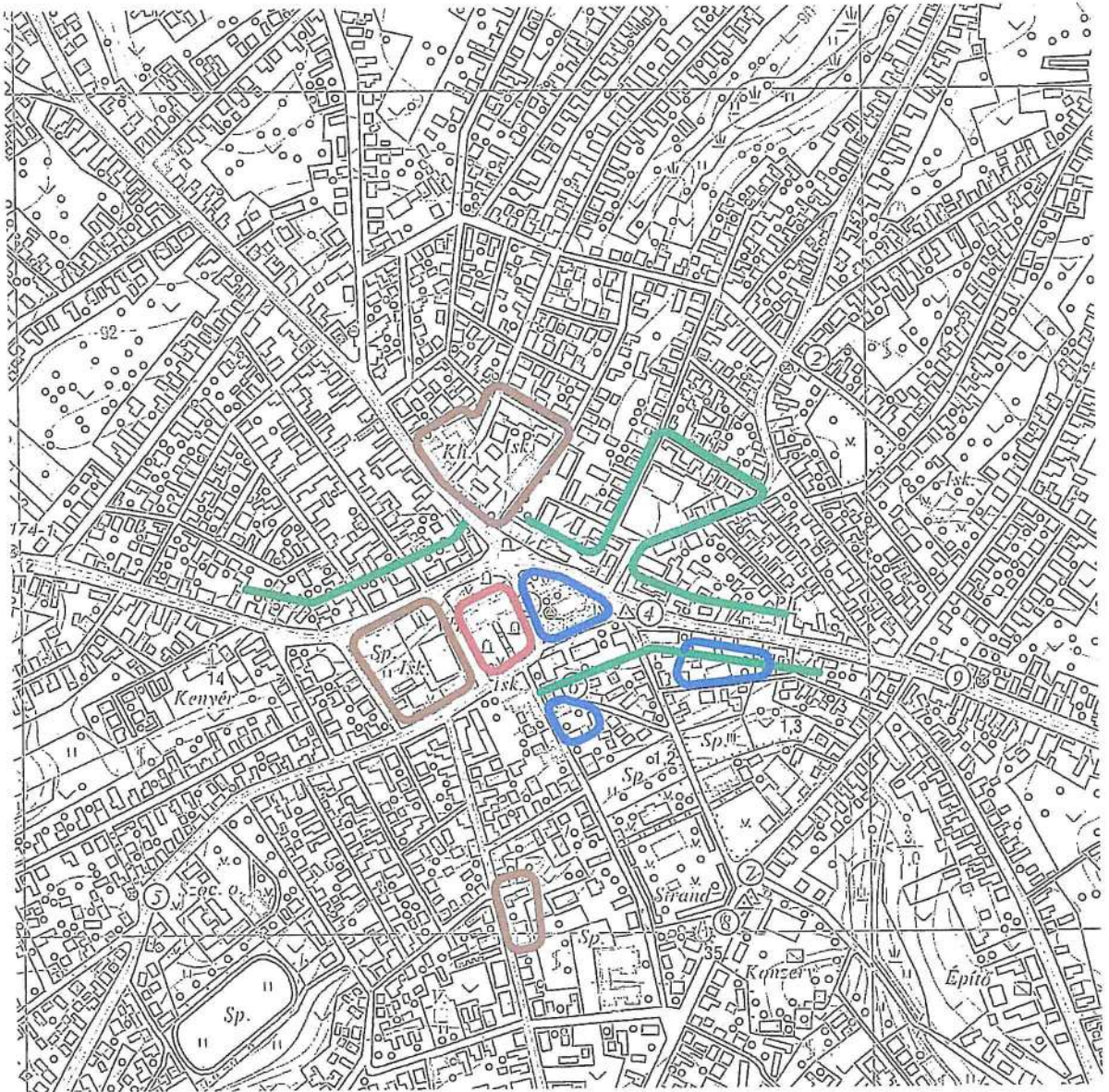

3./ A Kossuth Lajos tér a katolikus
templommal

4./ Látkép a katolikus templom
tornyából keleti irányba

Abony

A központ funkcionális tagolódása - (M = 1 : 8000)

- Közigazgatás** —
- Egyház, vallás** —
- Művelődés, oktatás** —
- Kereskedelem** —

Abony

A központ városképi megjelenése - (M = 1 : 8000)

- „karakteres” térfal —
- jelentős zöldfelület
- városképi tengely - - -
- városképi hangsúly ● ■

Abony

1./ A központ kialakulása

Debrecen mai területén és közvetlen környékén a kőkorszaktól kezdve, emberi települések nyomait találták; leletanyag van a bronzkorból és a népvándorlás korából is. A XII. század végére már templomos falvak voltak a mai város helyén. Ebben az időben a környék a tiszántúli várispánságok irányítása alatt állt. Belső területe – a mai főtértől északkeletre – valószínűleg 3 kisebb településből alakult ki, a Domb utca környékén levő viselhetette először a Debrecen nevet. A város hiteles említésére az első évszám: 1235.

A tatárjárás után, a Debreczeni Dózsa család telepítő tevékenysége kapcsolta egybe a kis településeket, a határaikon vezetett, hosszú szalagtelkes utcákkal (Csapó, Péterfia és Bethlen utcák). A földesúr erődített kastélya a mai Csapó és Vár utca találkozásánál volt. A Vár utca mögött a ferencesek kolostora épült. Az egységes település piactere a mai Kálvin téren alakult ki. A mai Nagytemplom helyén épült fel – 1298-1311 között – a koragótikus Szt. András templom, ez a városközpont kialakulásának magja.

A XIV. század elején meghúzott utcavonalak nagy területeket hagytak üresen. Ezek között illetve a telkek osztásával alakult tovább az utcahálózat. A XV-XVI. században a dél-délkeleti irányba terjeszkedő település tengelyévé a Tokaj-Nagyvárad-i útnak a vonala vált. Erre a gerincre merőlegesen futnak be, mint bordák a kelet-nyugati irányú utcák.

A város 1361-ben megkapta a bíróválasztási jogot. Hamarosan kiváltságokkal rendelkező mezőváros lett. A XIV. század végén megjelentek az első céhek. 1407-ben már 3 országos vásár tartására volt engedélye. 1450-1507-ig a Hunyadi család Debrecen földesura. 1477-ben Mátyás király árumegállítási joggal ruházta fel, a XV. század végén pedig már évente nyolc országos vására van.

A mohácsi vész után a török elől menekülő földesurak és jobbágyok nagy számban költöztek ide, és a környező kisebb településeket is ide csatolják. Debrecen adókkal megvásárolt függetlenséget élvez a „Három ország” határán, és messze földre kiterjedő nemzetközi kereskedelem központja lesz. Hamarosan szellemi központtá is válik, a magyarországi reformáció központjává. Középkori iskoláinak megreformálásával kialakítja Kollégiumát. Bizonyos hanyatlás következik be azonban a XVII. század végén a kuruc-labanc háborúk korában. Kereskedelmi központ jellege ekkor visszafejlődik, mezőgazdasági településsé sorvad.

A város a reformáció idejétől kezdve egységesen protestáns – nevezetesen református – vallású, társadalmi szempontból sajátos városköztársaság. A XIX. századtól kezd csak a távolabbi települések szervezőjévé válni. Nemzetiségek jelenléte, területi elkülönülése nem figyelhető meg benne, a város teljesen magyarnak mondható. A középkori Német utca (ma Széchenyi u.) neve feltehetően – hasonlóan a Burgundia és Kandia utcákéhoz – a vásárok idején ott megszálló kereskedők származási helyére utal.

1726-ban épült a Kistemplom. A város építészeti arculata a XVI. század óta a város felét, vagy kétharmadát elpusztító négy tűzvész következtében teljesen átalakult és kibontakozott. Az 1808 és 1811-es tűzvész után történt a legnagyobb szabású utcarendezés és a ma is meglevő műemlék középületek és lakóépületek létesítése. (Ref. Kollégium 1803-16. Péchy Mihály; Ref. Nagytemplom 1814-21. Péchy M.; Városi Tanács ház 1842. Pavolny F.)

Az egyre inkább agrár jellegűvé vált város a kapitalizmus megjelenésével iparosodott ugyan, de mezőgazdasági jelleggel (malom, dohánygyár). Virágzott a hagyományos kézműipar is. A XIX. század utolsó negyedében 1876 (Hajdú vármegye megalakulása) óta

megyeszékhely, s központja a Hajdúságnak. Bár sohasem volt hajdú város, ténylegesen azonban gazdasági, kulturális, közigazgatási szempontból itt futnak össze a Hajdúság „szálai”.

A XX. század elején a város oktatási-kulturális profilja tovább erősödött. Múzeum épült a Pap tava helyén szervesen bővítve a főtér együttesét. A központtól több kilométerre északra új telepítésű tudományegyetem létesült. Az egyházi funkció a központban tovább bővült (Ref. Főgimnázium, Ref. Püspöki palota).

Debrecenben a II. világháború utáni városépítészeti átalakítások elsősorban nem a szerkezeti változások (új utcanyitások vagy új közterületi szabályozások) révén lettek meghatározóak, hanem a jelentősebb egyedi átépítések és az ezekkel járó beépítési karakterváltások miatt. Az arányos és szimmetrikus várostest megmaradt, s ebben a városközpont megőrizte az eredeti koncentrált súlyvonalai helyzetét a központ felé sűrűsödő intézményhálózattal. Ez utóbbi azonban mára az észak-déli valamint – kisebb mértékben – kelet-nyugat irányban széthúzódott és funkcionális tartalmát tekintve bővült is.

A történeti városközpont szerkezeti vonatkozásban csak kisebb részleteiben változott, az épületállománya azonban a város teljes karakterét megváltoztató módosításokon esett keresztül, bár a háború utáni első években itt sem foghattak komolyabb újjáépítésbe – helyette számos „ideiglenes” jellegű átépítésre kényszerültek, a romépületek megmaradt falainak részbeni felhasználásával, melyek az eredeti szándék ellenére sokszor évtizedekre konzerválódtak.

A történelmi városközpontban a szerkezet nagyon szépen, tisztán megőrizte az eredeti, főtengelyre szervezett „csápos” rendszerű utcarendszerét, annak hierarchiáját és hangsúlyait. A középső fő útóér, a Piac utca nyomvonala – két végén egy-egy lezáró térrel, a Kálvin valamint a Petőfi térrel – a mai napig megmaradt a város központi szerepkört betöltő főtengelyének.

Az 1945 utáni intézményépítések is jellemzően e főtengelyre települtek. Ugyanakkor e fővonalon kívül létesülő központi intézményi funkciók jelentős része sem elszigetelt elemként működik, hanem valamilyen módon e főtengellyel szoros szerkezeti kapcsolatban, szinte annak bővítményeként. Így például a buszvégállomás, amely a mai Széchenyi utca végpontjában kapott helyet, a legújabbban fejlesztett Művelődési Központ a Fűvészkert utcánál, valamint az új igazságügyi központ ugyancsak a Széchenyi utcánál.

A településközpont észak-déli irányú bővülésének egyik meghatározó mozgatóereje a Piac utca déli végpontjában, a jelentős háborús károkat elszenvedett vasúti nagyállomás, az elpusztult református Ispotály és a zsinagóga környékének, vagyis a mai Petőfi térnek a rendezése volt. A korábban jóval kisebb Petőfi térnek egy lakótömb szétbombázása következtében kialakult rendezetlen, romos állapotok miatt szükségessé vált az újraértelmezése. A tér központi épületének az állomásépületet szánták, melynek a korábbihoz képest módosították a helyét, jelentősen északra húzva azt. A tér első új épülete, a tisztai lakóház 1951-ben épült fel a nyugati oldalon, majd ezt követte az Erzsébet utcai sarkon a munkásszálló. A nyugati oldalon sokáig – 1969-ig – megmaradtak az egyemeletes épületek, melyeknek elbontása után egy – Boruzs Bernát tervei szerint megépített – épületegyüttesel határolták le a teret. A zsinagóga helyén 1964-65-ben nyolcemeletes lakóház épült, majd a tér északi oldalán 1958-ban elkészült az ún. „toronyház”, amely eredendően ugyan csak hatemeletes volt, de a későbbiek során megemelték a szintszámát és magasságát, igazodva a vele szomszédos, 1969-ben épített nyolcemeletes házhoz.

Az északi irányban a Nagyerdőben létesített tudományegyetemhez vezető XX. század első felében kezdett Egyetem sugárút kiépítése mellett az egyik legmeghatározóbb városszerkezeti döntés a kis- és a nagy körút kialakítása volt. Az elsőnek a nyugati szakasza a

mai napig még csak tervi szinten léteznek. A forgalomszámlálásra és távlati prognózisra alapozva készült közlekedésfejlesztési javaslat, a középkori történeti belváros határán, az egykori sáncárok nyomvonalán jelölte ki a „nagykörutat”, amely így gyűrű-irányosan összeköti a Piac utcából kelet-nyugat irányba csápszerűen kinyúló utcákat. E terv alapján indult meg a központon áthaladó észak-déli irányú Piac utca forgalmának kiváltása érdekében a párhuzamos körutak kiépítése és a központ forgalom-mentesítése is.

2./ A központ funkcionális tagolódása

Az eredeti, történeti központi funkciót a Szent András templom, a piactér és a földesúri erődített kastély együttese töltötte be. Az erődített kastély a középkor végére szinte nyomtalanul eltűnt, csak a határoló utak nyomvonalai és neve őrizte meg emlékét. Az egyházi funkciók a reformáció korában erősödtek meg, főként a középkorban kifejlődött iskolák szellemi központtá válásával. A Debreceni Református Kollégium, amely az eredeti piactérnek a templommal ellentétes oldalán települt, XX. században is ható kisugárzása e területre vonzotta a gimnáziumot, múzeumot, kultúrházat, így az eredeti egyházi funkció ez időre oktatási-kulturális funkciót is kifejlesztett.

A mai Kálvin tér helyén levő piactér a XIV. század végére áthelyeződött a templom déli oldalára (mai Kossuth tér), és a város déli irányú fejlődésével az is tovább bővült – széles főutcává (piac-utcává) válva. Ennek keleti oldalán városháza állt már a XVI. század óta. Nyugati oldalán a mai Kossuth téren 1699 óta működik vendégfogadó, amit a XX. század elején az Arany Bika szálló szecessziós épülete fogad be. A központi funkciók területi bővülését jelzi, hogy a széles főutca Szent Anna utcai sarkán a mai Megyeháza (épült 1912-ben) helyén 1688-ban nyílt meg az első vendégfogadó, melynek udvarán később színház is működött (1798). A Széchenyi utca torkolata már a XVII. század elejétől ismert volt, mint a Budáról jövő forgalom postakocsi fogadója. Az északi oldal saroképületében kapott helyet az első patika. A mai központ tehát a történeti fókuszról kiindulva, északi irányban tömörebben, déli irányban pedig (a késő középkortól legjelentősebb központi funkció: a vásár-piac) a piac-utca mentén egészen a Szent Anna utcáig nyitottabban növekedett.

A piac-utca központoszervező vonalától keletre kialakult még egy észak-déli irányú vonal, amelyre további központi funkciók települtek, igaz jelentősebb a központra szerveződésük, mint egymáshoz való térbeli kapcsolatuk. Ez a vonal a Kálvin térből indulva a Vár utcán át a Csapó utcába torkollik a volt Ferences Kolostor táján tovább vezet, a volt belső ispotály helyén a Kossuth utcáig (ma a Csokonai Színház, a múlt századi romantika-eklektika egyik legjelentősebb vidéki alkotása: 1861-65. Skálniczky A.) és a Batthyány utcának a Szent Anna utcai csatlakozásánál a XV. század végén már meglevő Szt. Anna kápolna tájáig. A kápolna helyén épült 1719-46 között Debrecen egyetlen jelentős barokk műemléke (1834-ben átépítve) a katolikus Szt. Anna templom (1993 óta püspöki székesegyház) és egy egyházi oktatási centrum. A kereskedelem a XX. század elejére a két észak-déli tengelyen és az összekötő utcákon a házak földszintjére települt.

A központba szerveződött funkciók közül legjellegzetesebb hierarchiával az egyházi funkció jelentkezik. Elsősorban a városi sánc lebontása után a kivezető utakon keletkezett térségeken a XX. század elejétől ref. templom és elemi iskola központok jönnek létre (Árpád tér, Mester u., stb.) A katolikus egyház ilyen területi fejlődése jóval kisebb arányú volt, (a XVIII. századig teljesen református a lakosság) létesítményei egy tömbben helyezkednek el. Jellemző az elkülönülése az újabban, XIX. illetve XX. században szervezett görög katolikus, az evangélikus és az izraelita vallási központoknak. Első a Szent Anna utca végében, második a Szent Anna utcának a Piac utcán átfutó nyugati folytatásában (Miklós u.), harmadik pedig a Piac utca déli befejeződésénél és a Hatvan utca, Simonffy utca közötti térségben alakult ki.

A városszerkezet és a központ viszonya világosan rajzolódik ki és helyzetük szervesen összefonódik. A valamikor sánccal körülvett „szív formájú” történeti várostestnek kissé északra tolt súlypontjában van a legkorábbi központ, amelynek déli ill. keleti továbbfejlődése – a sáncok lebontása után – a település lakóterületeinek keletre tolódását látszik követni. A fő utca, -tér gerincre csatlakozó bordaszerű kelet-nyugati útvonalak a középkori nagytelkes rendszer osztásával létrejött lakóterületeket egyenletes szektorokra osztják fel, és bevezetik a forgalmat a dél felé megnyúlt központba. A város továbbfejlődésével az észak-déli tengelyen elhelyezkedő létesítmények a történeti várostestből s annak szélén kialakult alközpontokból gyalogosan még jól megközelíthetők. A sánc helyén kiépülő (alközpontokat összekötő) körút rendszer lehetőséget ad a központ elkerülésére.

A Kossuth- és Kálvin tér körzetét kivéve, az intézmény- és lakóterületek nem válnak elhatárolt egymástól. Horizontálisan, de vertikálisan is vegyesen található létesítményeik a múzeum-posta-bank együttesel kiegészítve. A főtér-főutca és kis erőltetéssel a második főtengeleynek mondható vonalak környezetében (a kelet-nyugati utak belső szakaszán is) van a XIX. századból, de főként a XX. századból származó intenzív, többszintes beépítés.

A városközpont tér- és utcafelületeit főként a jármű és gyalogos közlekedés foglalja el (a valóságos szükségletnél nagyobb mértékben). Parkosításról csak a szűken vett történeti központban beszélhetünk (Kossuth tér, Kálvin tér), ami viszont nem a hagyományos kialakításnak (burkolt piactér) megfelelő. A Kálvin térről a Kossuth térre és déli irányú meghosszabbítására korábban áthelyeződött piac tér először vásár térré alakult, majd már a késő középkorban elvált a két funkció. A vásár funkció valószínűleg már a XVII. század elejétől fokozatosan a keresztirányú utak, a sánckapu előtt kiszélesedő terekre tevődött át. A XIX. század végére, a XX. század elejére a piac a központtól keletre a Csapó utca és a Rákóczi utca térségébe költözött, ma is itt épült ki korszerű formában. A vásár pedig a város nyugati végén foglalta el a Széchenyi u. végén az ún. „Külső vásárter”-et.

3./ A központ városképi megjelenése

„Mennyi ég, mennyi levegő, mennyi tágasság: az egész város egy nagy piac és ahány ház, annyiféle a maga feje után építve.” (Móricz Zsigmond)

A funkciók tagolódása városesztétikai megfogalmazásban is kifejeződik. A történetileg kialakult református egyházi központ és a városháza klasszicista együttese, a romantikába hajló Kistemplommal, annak tornyával kijelöli a volt Piac u. térré fejlődött határait. A Nagytemplom – a Református Egyház, a magyar klasszicizmus és a magyar reformtörekvések szimbóluma – zárja le északról a teret. A Kossuth u. és a Széchenyi utca becsatlakozásától a térfalak magassága földszint +1 emeletről emelkedik földszint +3 emeletig. A Bajcsy-Zs. utca és a Zámenhof utcától hirtelen földszint +4-6 emeletre növekszik (régie és új Arany Bika szálló, Alföldi palota), viszont a tér nyugati és keleti oldala visszahúzódik, a tér erősen kiszélesedik. Így a Nagytemplom szinte közelebb kerül a valóságosnál, beállításával, méreteivel, sajátos építészeti értékeivel a teret uralja. (Móricz Zsigmond szavaival élve „*két tömör tornyával mint hortobágyi bika, szembenéz az idővel.*”) Ez a tér kifejezi az egyház és az igazgatás (civistársadalom) gyakori szembenállásának kiegyenlítésére való törekvést, az új eszmékért való küzdelemben a ref. egyház történelmi jelentőségét.

Az axiálisan a templom főhomlokzatára vezetett főút, a templom keleti oldalán halad tovább. A csatlakozó Kálvin téren már egészen más térhatás mutatkozik meg; az áthaladó út kettévágja a térséget. Míg a templom északi oldalával elválasztja a nyílt, széles főtértől az oktatási és kulturális intézmények együttesét, és bensőséges, védetté teszi a Kollégium hosszú, monumentális hatású homlokzata előtti emlékkertet (gályarabok

emlékműve), a Kálvin tér keleti felének XX. század elejei és későbbi térfalai, valamint beépítési vonaluk nem biztosítanak harmóniát. Az emlékparktól északra és nyugatra levő épületek – közöttük fásított, átívelt, átjáró utcácskák, (mélyített) parkos terek – szinte a tudomány, művészet és kultúra erődjévé válnak a Hatvan u., Bethlen u., stb. által körülvelt területen. Az „erőd” belsejében levő alacsonyabb épületek „védelmére” a főposta és a Nemzeti Bank XX. század első harmadában egymás után épült, ideillő, visszafogottabb architektúrájú 3-5 emeletes tömbszerű tömegükkel kapcsolják ide az újabb kori funkciókat is.

A templom mögött tehát az úttól nyugatra és északra történelmileg – bár nagyobb részt a XX. században – létrejött városias tömör központ szerveződött. (A Nagytemplom főhomlokzatára való rávezetés megismétlődik a Debreceni Egyetem főhomlokzatára axiálisan e kulturális központból vezetett sugárúttal, amely így – a térbeli távolság ellenére is – megvalósítja a szellemi eredetet és kapcsolatot is kifejező funkcionális összetartozást, városképi összefüggést.)

A Nagytemplom mögötti városias térrendszerhez hasonló, bár lazább, kevésbé szervezett városszerkezet alakult ki a városháza mögött. A Csapó és Kossuth utca között egészen a Burgundia ill. Klaipeda utcáig kialakult városias beépítésű többszintes tömbök – különösen a színház kis terei és kapcsolódó utcácskái – meglepetéssel és változatossággal szolgálnak, még ha városképi összefüggésük lazább is. A klasszicista városházától keletre egyre újabb korból való egyre magasabb épületek a közigazgatás, és a középfokú oktatás funkcióját látják el (Adóhivatal, Rendőrség, Iparszervezés). Ennek a tömbnek mintegy a közepén áthaladó észak-déli tengelyen (Vár u. – Batthyány u.) épült – szűkös térbeli elhelyezkedésben – a Színház romantikus épülete a térkapcsolatokba nem a főhomlokzatával, hanem oldal és hátsóhomlokzataival illeszkedve. A Kossuth utcáról a szép arányú, de kis méretű épület szinte zárt sorba szorítva, nem tud megfelelően érvényesülni.

Tehát a főter keleti oldalán mélyen benyúló városias beépítésű, belső kapcsolatokkal tagolt tömb (a Kossuth u. déli oldalát is beleértve) is megerősíti, hogy a főter itt ér véget, a Kossuth utca becsatlakozásánál. A közintézmények azonban a piac-utca szűkülő szakaszát követve a városközpontot a Szent Anna utca becsatlakozásának déli oldaláig kijelölik. Annak ellenére, hogy a Szent Anna utca a katolikus egyházi és oktatási központ domináns épületeivel a Kossuth utcához hasonlóan kereszt-tengelyt jelöl ki, a funkcionális és építészeti kapcsolat szegényes a Piac utcával, városias térszerveződés nem bontakozott itt ki.

A Piac-utca Kistemplomtól délre eső szakaszán a térfalak magassága az északra eső részhez képest mintegy kétszeresre emelkedik, így az úttest nagy szélessége ellenére is utcának hat. A homlokzatok kialakítására jellemző a klasszicizmus, eklektika és szecesszió. A Megyeháza megjelenése a Szent Anna utcától délre a Nagytemplommal ellentétes oldalon az É-D-i főtengely esztétikai lezárását jelenti.

Ma végighaladva a külső gyűrű mentén feltárul az Egyetem sugárút nyílegyenes nyomvonala, majd az Árpád teret érintve a Csapó utca, indítópontjában az út közepébe ékelődő templommal. A főterhez kelet felől csatlakozó Csapó utca mindig is fontos városszerkezeti tengely volt. A városképi hangsúlyt jelentő Árpád téri templomtól indulva a mai főter a Kossuth tér közepe táján érkezik be a város szívébe. 1972-ben az ún. kettős Csapókanyar átvágásával alakították ki ezt a bevezetést, melyet a Rákóczi út Burgundiai úton kívüli útszakaszán tízemeletes házgyári paneles épületek nagyon durva, a városszövettől idegen térfalaival kísérték. A széles, szinte impozáns rávezetés aztán a kiskörutat (Rákóczi utcát) követően „elgyengül”, hogy az új piac területe zsákutcaként érjen be a főterbe.

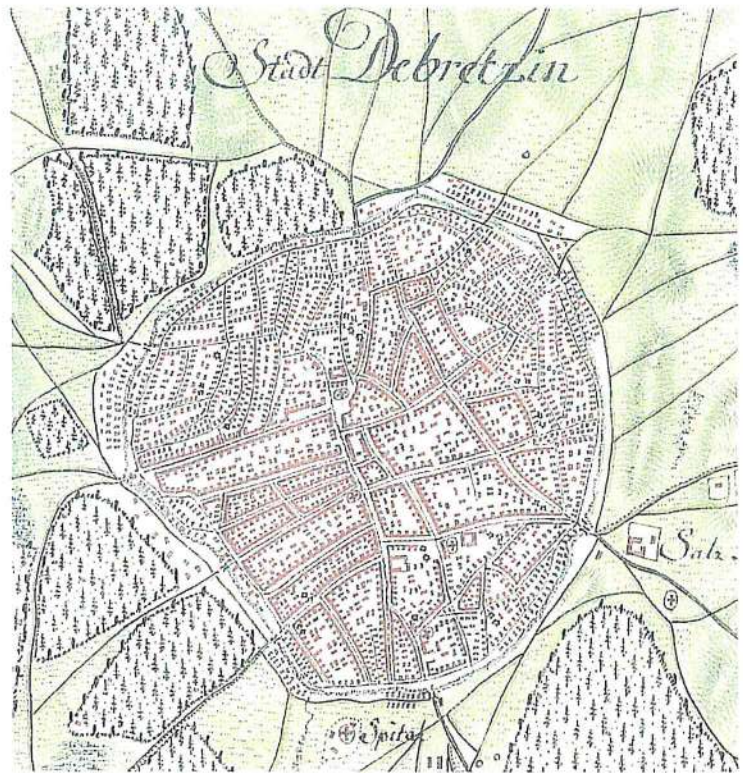
Ahogy hajdan a Csapó utca a Kossuth utca és a Szent Anna utca „végpontjában” jelentéssel elhelyeztek egy-egy templomot, úgy a XX. század végi városépítészet is törekedett a saját, korához méltó városképi-, és városépítészeti hangsúlyok kijelölésére. Így 1973-ra

megépítették a város legmagasabb lakóépületét a Petőfi tér délnyugati részén szinte a Nagytemplom ellenpontjaként, azt a 22 emeletes toronyházat, amely az Erzsébet utca tengelyében, mint figyelemfelkeltő, városkapu elem szerepel.

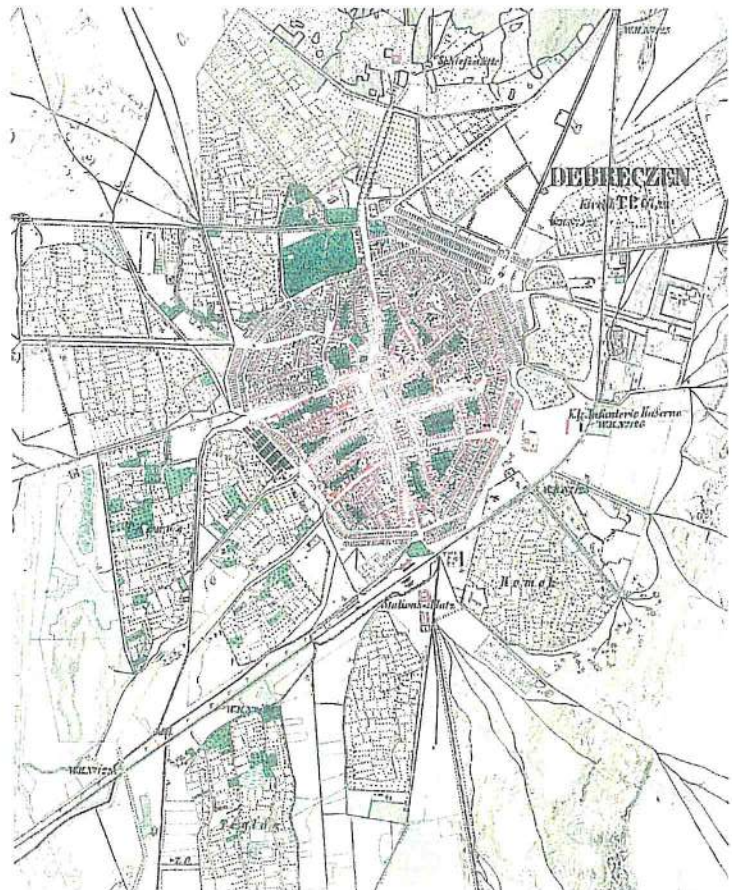
A főtéren több új épületet is emeltek, illeszkedve a zárt térfalakba, melyek némelyikének környezetidegenségét nem magassága vagy léptéke okozza, hanem a mai szemmel „avult” építészeti megfogalmazása és anyaghasználata. A főtér és a második (észak-déli) főtengely által közrezárt területen, a Kálvin tér és a Kossuth tér között belsőudvaros kereskedelmi épületegyüttest alakítottak ki. Az ún. Kálvin téri bevásárló udvar az 1980-82 évi régészeti feltárásokhoz kapcsolódott. Átjárhatósága, a tömbbelsőbe szervezett gyalogos rendszere izgalmas városépítészeti válasz a két, közel párhuzamos főtengely szinte szövetszerű összekapcsolására, és a fent említett két történelmi főtér közti átmeneti zóna kialakítására. Ugyanakkor viszont építészeti eszköztára nagyon korhoz kötött. A főtér gyalogoszónaként való kialakítása néhány éve valósult meg, sajátosan más értelmezést adva a korábbi Piac utcának. Addig ugyanis, tölcseresedő utcaként működött, melybe szinte „beleállt” a nagytemplom lezáró nagy tömege.

Érdekes a Nagytemplom mögötti Kálvin tér. Térnek hívják, de tényleges térélményt nem nyújt, noha komoly intézményi épületek határolják. A Péterfia utca, amely szerkezetileg a Piac utca - Kossuth tér – Kálvin tér főtengely északi folytatása ma igen bizonytalan lezárását adja a város e legfontosabb főszerkezeti vonalának. Amíg délen a Petőfi tér, a vasútállomás horizontális épületével és a 22 emeletes toronyházzal valóban egy vizuális és szerkezeti végpontot jelent, északon ez a vonal „elhal”. Korábban a Református Tanítóképző Főiskola és a mellette húzódó „belső körút” (Hunyadi J. út – Rákóczi út) részben megadta a lezárság érzését, azonban a városi „pláza”-nak e körúton kívüli elhelyezésével kinyílt a tengely és ma a továbbépítés lehetőségét és a befejezetlenség érzését sugallja. A kiskörút és a Piac utca folytatásában lévő Péterfia utca sarkán, a lakótelep szélén kereskedelmi és funkcionális szempontból bizonyára ideális volt a pláza megépítése, azonban az nagy tömegével bántóan erős kontrasztot képez a vele határos, megmaradt kisvárosi beépítés léptékével. A Kálvin térhez kapcsolódóan kapott helyet a városháza új épülete is, melynek elhelyezése, tömegalakítása a Kálvin tér „bizonytalanságát” csak fokozza.

Debrecen egyik legújabb városközponti építészeti fejlesztése a MODEM (Modern és kortárs Művészeti központ) közép-Európa egyik legkorszerűbb művészeti galériája, amely a város történelmi belvárosának északi határrészén, a Baltazár Dezső téren található. Az épület Kováts András tervei alapján két ütemben épült fel, a hajdani Kölcsey Művelődési ház helyén. A földszinti térhez egy 500 négyzetméteres belső udvar kapcsolódik. Az épületegyüttes kereskedelmi – vendéglátó funkciójú egységeket is magában foglal, az épületszárnyak városközpont felőli díszburkolatú előtere rendezvény-területként funkcionálhat. Az épületegyüttes a történelmi városközpont szerves kiegészítésének mondható.

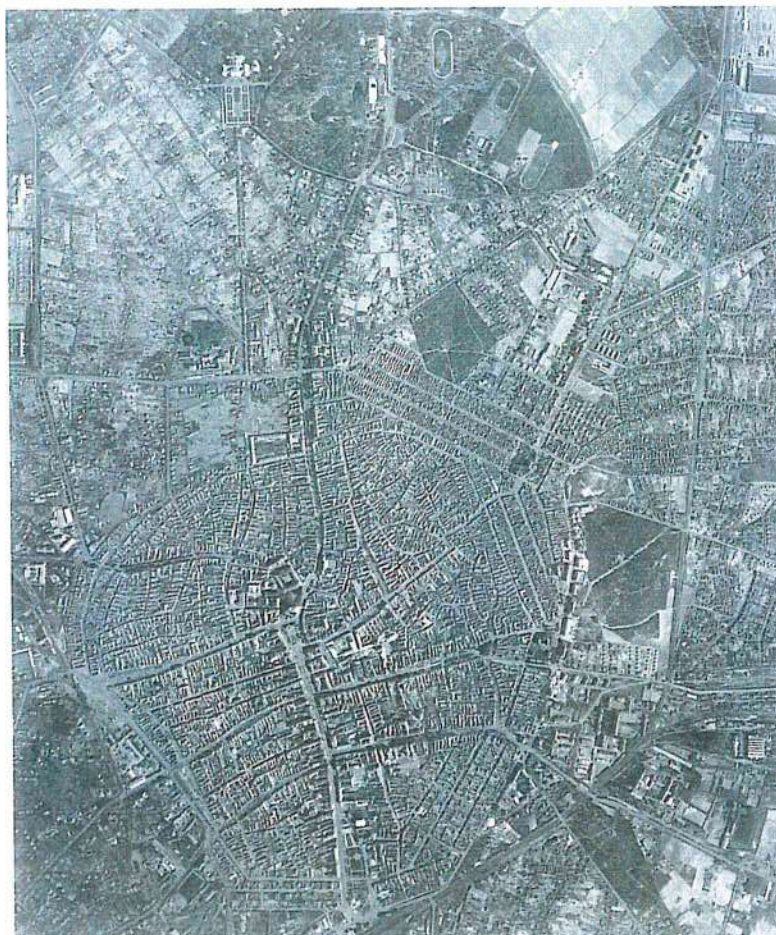
I. Katonai felmérés 1782-85

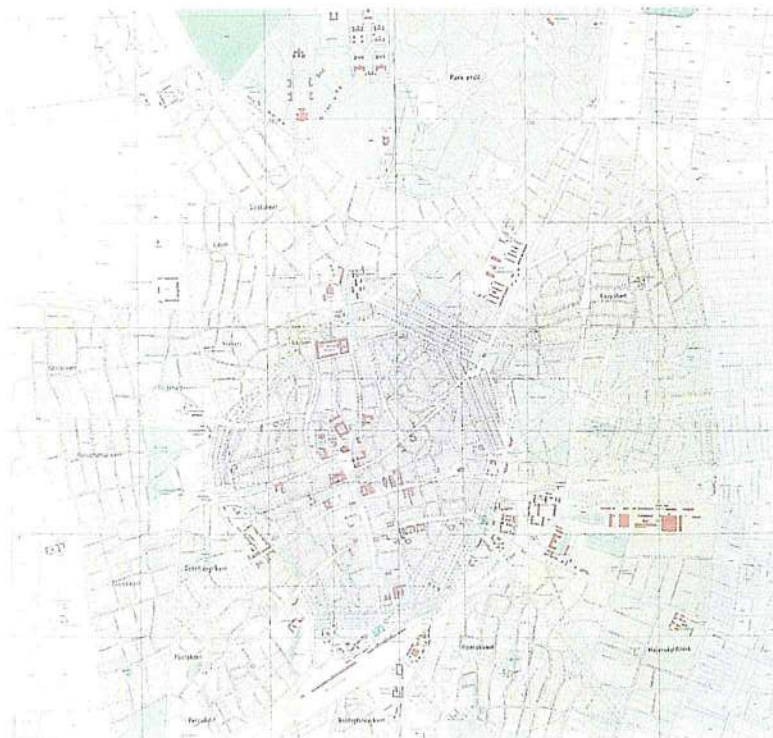
II. Katonai felmérés 1863-64

Debrecen

Ortogonalis
felvétel a
XX. század
közepéről

Szabályozási
tervlap az
1930-as
évekből

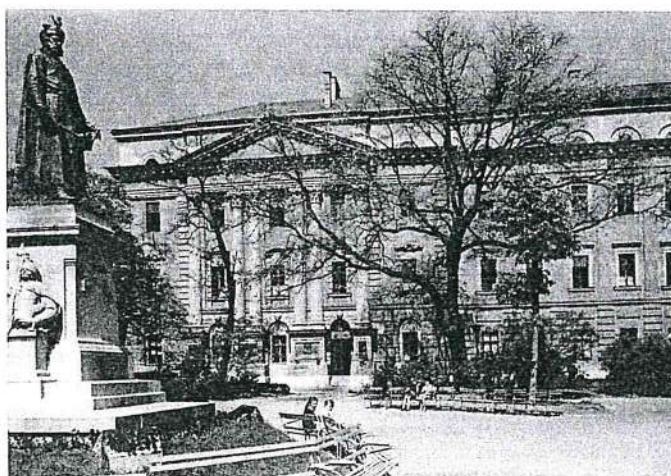

Debrecen

1./ A Kossuth Lajos tér a
Nagytemplommal

2./ A Kossuth Lajos tér

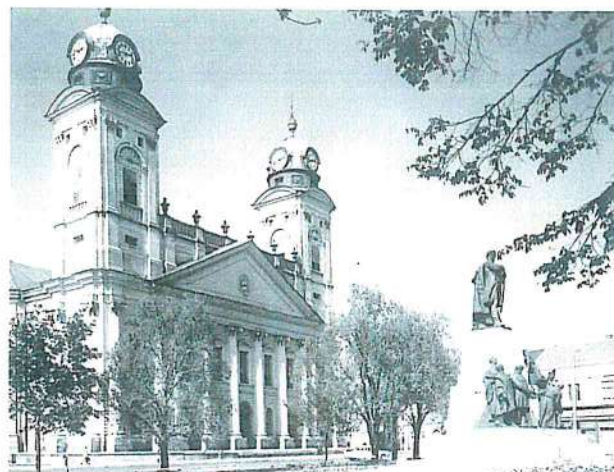
3./ A Kálvin tér a Bocskai szoborral

4./ A katolikus székesegyház

Debrecen

5./ A Nagytemplom a
Kossuth szoborral

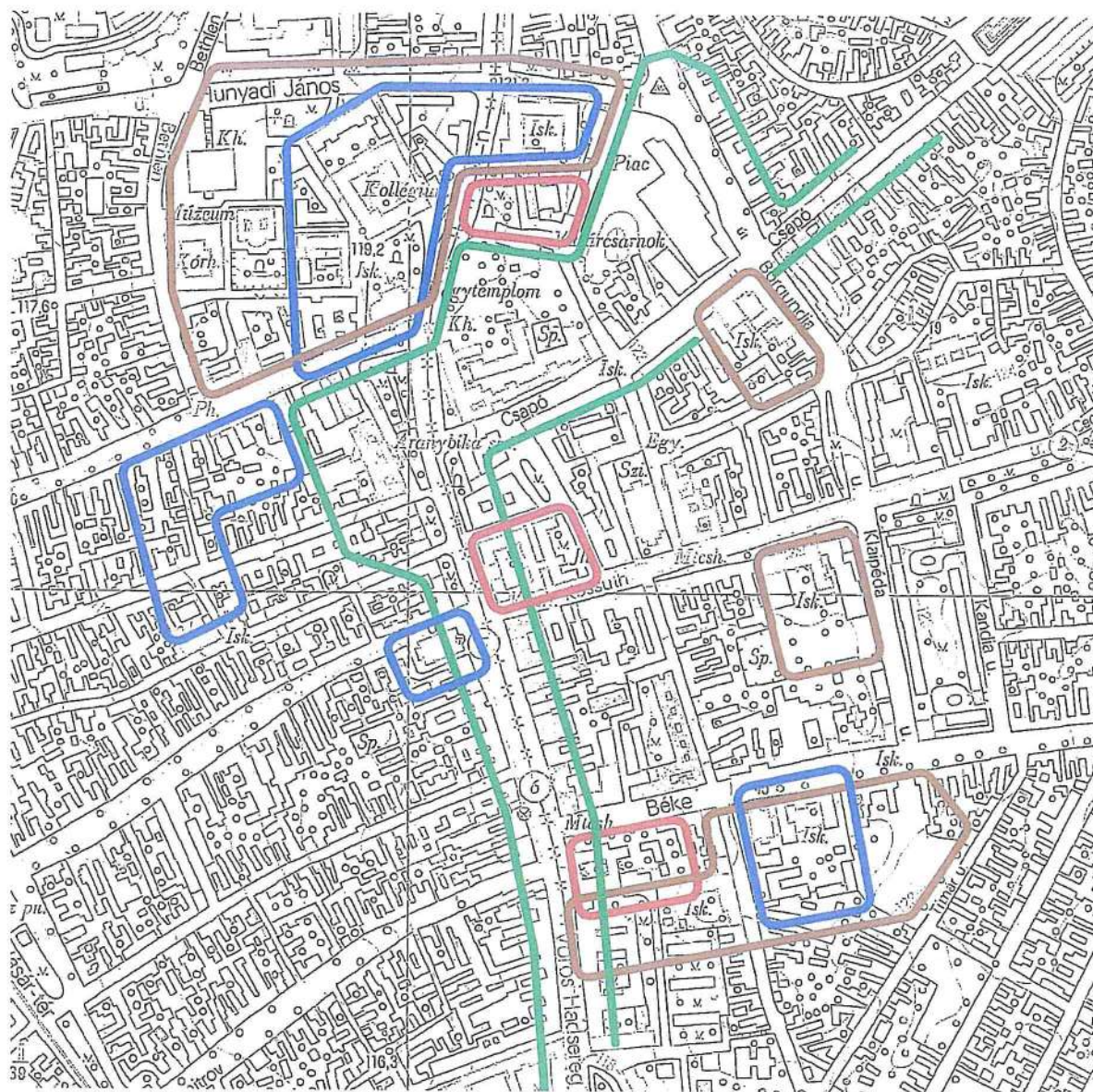
6./ A Piac utca a
pályaudvar felé

7./ A Csokonai
Színház

8. / A Nagytemplom
melletti új bevásárló
udvar

Debrecen

A központ funkcionális tagolódása - (M = 1 : 8000)

- Közigazgatás** —
- Egyház, vallás** —
- Művelődés, oktatás** —
- Kereskedelem** —

Debrecen

A központ városképi megjelenése - (M = 1 : 8000)

- „karakteres” térfal ———
- jelentős zöldfelület ———
- városképi tengely - - -
- városképi hangsúly ● ■

Debrecen

1./ A központ kialakulása

Legrégibb neve oklevelekben Gudulev, később egészen 1868-ig Gedellő. Legrégibb róla szóló adat 1335-ből való, 1349-ben még pusztá és ekkor Nagy Lajos Pohárnok Péternek adományozta, aki a birtokot testvére fiával, Györggyel megosztotta. Kettejük elhalta után Zsigmond király 1405-ben feleségének, Cillei Borbálának adományozta. 1439-ben Tamási Henrik birtokában van, aki azt eleinte bérben bírta. Ulászló Tamásit megfosztotta a birtoktól, és azt Rozgonyi Jánosnak adta. A község kialakulásáról ebből az időből semmi adattal nem rendelkezünk, de fel kell tételeznünk, miután nagyobb birtokról van szó, hogy a jobbágyok ekkor már telepet alakítottak. A Rozgonyi család tulajdonában volt a birtok 1527-ig. Később csak a XVII. századból van adatunk, amikor is Kürthi Vámosy István birtokába került és pedig III. Ferdinándnak 1655. március 24-én kelt adománylevele értelmében.

Lényeges változás áll be Gödöllő fejlődésében, amikor a nagy gazdagságra szert tett Grassalkovich Antal 1723-ban megvásárolta az uradalmat. Gödöllő lett a székhelye az új birtokosnak, aki 1744-től 1747-ig Mayerhofer Andrással megépítteti barokk kastélyát, mely néhány más kastélynak mintájává vált. Az ő idejében fényes ünnepek színhelye volt Gödöllő. 1751 szeptember havában Mária Terézia látogatott ide. Erre az alkalomra készült az aranyozott díszű, vörösmárvány terem, mely a királynő hálószobája volt. 1765-ben Albert lengyel király nejével, Krisztinával időzött itt, amikor az ország előkelőségei is megjelentek. Grassalkovich halálával (1771) ez a mozgalmas élet megszűnt.

Grassalkovich idejében bizonyára fejlődött a község is. Thiering szerint száz lakóházat emeltetett saját költségén „Gödöllő szépítésére és lakóinak kényelmére”. Ő építtetett egy iskola épületet 1760 körül, a kastély közelében tisztai lakást és néhány gazdasági épületet is. A kastély előtt és mögötte pedig szobrokkal díszített parkot létesített. Általában a művészet fellendülése érezhető ebben az időben, amikor is a község főterét a mai Szabadság teret barokk szobrokkal díszítették. Ekkor készült a rokokó elemekkel díszített Kálvária is az Erzsébet ligetben (1771-75). Szőlőgazdaságának középpontjában, az Öreghegyen nagyméretű, barokk présházat is építtetett.

Grassalkovich Antal halála után, a birtoklásban hasonnevű fia követte, aki ritkábban látogatott el Gödöllőre, csak élete vége felé tartózkodott itt. A hercegi rangban lévő III. Grassalkovich Antal 1827-ben csődbe jutott és Gödöllőn kívüli birtokait elvesztette. Hogy a gödöllőiekkel jobb viszonyba kerüljön, évenként lakomát rendezett részükre. A napóleoni háborúk idején a királyi család tagjai két ízben Gödöllőre menekültek.

1849 februárban Windischgrätz osztrák hadseregének zömével a Tisza felé vonult; Gödöllő volt ekkor a főhadiszállása, de április 6-án az isaszegi csata után menekülni volt kénytelen. Gödöllő a honvédség kezébe került, Kossuth a kastélyban lakott, április 8-án innen intézte szózatát a nemzethez. „A Grassalkovich kastély nevezetes arról, hogy ez alkalommal Kossuth, Görgey, Klapka, Damjanich, stb. tábornokok itten magán értekezményt tartván, itt állapított meg elsőben az ausztriai háztól való elszakadás, s ezt az április 14-iki országgyűlés csak utána mondta ki”, írja Fényes Elek 1851-ben megjelent Magyarország geográfiai szótárában. A magyar sereg eltávoztával a kastély kórház céljaira szolgált. A császáriak az egész parkot kipusztították, még a narancsfákat is eltűzelték.

A Grassalkovichok kihaltával (1841), a birtok Héderváry Viczay Károly tulajdonába került, aki azt 1851-ben Sina Györgynek adta el. 1864-ben tőle egy belga bank vásárolta meg, 1868-ban pedig a magyar állam. Beniczky Ferenc jószágkormányzó építtette az erdő és a vadász hivatal épületeit. 1898-ban kezdték meg az Erzsébet liget telepítését.

A XIX. század végén és a XX. század első felében Gödöllő a budapestiek kedvelt nyaraló és kiránduló helye lett. Érdekes Gödöllő fejlődése a lakosok számának különböző időbeli összehasonlítása alapján: Fényes Elek szerint 1851-ben 2617, dr. Thiering Gusztáv szerint 1900-ban 4844, és végül az 1930-iki statisztikai adatok szerint 11056 lakosa volt. A község fellendülésében jelentékeny szerepe lett a HÉV vonal megépítésének.

2./ A központ funkcionális tagolódása

A gödöllői városközpont mai helyzetét és működését alapvetően meghatározzák a város térszerkezeti adottságai. A települést két fő szerkezeti vonal vágja ketté: észak-déli területrészre a 30-as főút és mellette a kötöttpályás vasúti (HÉV) vonal, kelet-nyugatira pedig az M3 autópálya városba bevezető szakaszaként egy országos közút, a Dózsa György út. A Miskolc-Budapest vasútvonalnak is van egy „feldaraboló” szerepe. A város lakóterületként beépült része a két előzőleg említett tengely által négyrészt osztott település északkeleti részébe összpontosul. A település központja is e területrészen, a két tengely metszéspontjában alakult ki.

A legtöbb település több különböző településmagból és több különböző településszervező funkcióból tevődik össze. A településközpont szerepe általában az, hogy ezeket összefogja, az egységes települést megteremtse. Némely városunk pl. Kecskemét vagy Kiskunfélegyháza – a korábbi egyensúlyát felbillentő XX. századi fejlesztésnek ellenére – egy egységes térbeli formációnak tekinthető. Mohács esetében a több – egymástól idegen – különböző települési mag összenövéséből alakult ki egy térbeni egység. Gödöllő esetében ez az összeszerveződés nem tudott kialakulni. A központnak összefogó szerepe nem jött létre és a város különböző elemei ma is különállóan élnek, néhol esetleg egymásba folynak.

A települést létrehozó elemek ma is többnyire önállóan jelentkeznek. A legfontosabb tényező a kastély, mely az elmondottak szerint birtokközpontként létesült. Jelentős értékeket teremtett és így mai napig a település légkörén kicsit kívül (felül) álló létesítmény maradt országos szerepkörrel.

Másik tényező a birtokközponthoz kapcsolódó földműves lakosság letelepülése a kastély környezetében, – amit a régi térképeken is láthatunk – azzal nem tartva semmilyen „megformált” kapcsolatot. Ez a református magyar földműves népcsoport létrehozta a maga központját. XVIII. századi református templomuk a mai városközpontnak mondható „sűrűsödési pont”-nak a kiinduló eleme.

A birtokközpont hamarosan megteremti az iparos, kereskedő és adminisztratív népesség beáramlását és letelepedésükkel egy zártabb városiasabb településmag létrehozását. Az ország lakosságának vallási számaránya alapján itt a katolikus népesség létszáma kezdett növekedni. Érdekes jelenség, hogy ezzel a lakosság-növekedéssel viszont nem alakult ki egy katolikus egyházi központ, templom sem épült. Ezt a funkciót a kastély szép barokk kápolnája látta el a XX. század végéig. Katolikus plébániatemplom jelenleg a 2000-es évek elején épült korszerű vallási központot teremtő létesítménnyel.

A várossal ma már fizikailag összenőtt, de mégis különálló jelenség a kastélyt építő Grassalkovich család Máriabesnyőn megépített barokk temploma, mely a családi kriptát is magába foglalja és a templommal egyidőben létrejött kapucinus kolostorral jelentős búcsújáró helyé vált.

Gödöllő életében a XX. század elején a magyar szecesszió alkotói és fővárosi értelmiségi csoportok teremtettek villanegyedszerű lakóterületet, elsősorban az északkeleti városrészben.

A XX. század első felében a premontrei rend a településnek – a vasútvonallal elválasztott – részén létre hozta nagy neobarokk épületben francia nyelvű gimnáziumát. 1950-es döntés alapján ebben az épületegyüttesben alakult az Agrártudományi Egyetem, amely jelentős épületbővítésekkel saját kis lakótelepével egyetemi campusnak mondható.

A felsorolt településlétrehozó tényezők és településmagok nem tudtak egy a település mai „rangjának”, lakosságának megfelelő központot létrehozni. Ezért erőltetett a központ funkcionális tagolódásáról beszélni. Itt különböző központi szerepkörű intézményépületek helyezkednek el egymás közelében, lazán, parkokkal feloldottan, és ezzel ad Gödöllő egy érdekes „színfoltot” a magyar településközpontok sorozatában.

3./ A központ városképi megjelenése

Az észak-déli és kelet-nyugati tengely találkozásánál jelentkező terület Gödöllő történelmi múltú, a kelet-nyugat irányba hosszán elnyúló hossz tengelyű és jellegzetesen háromszög alakú városi piacterének a kiszélesedő területrésze, amelyet a Dózsa Gy. út kialakítása, kiszabályozása szakított le a tér eredeti területéből. A Dózsa György útnak a téren áthaladó szakasza enyhe ívet ír le, és e szögtörés következtében kerülhetett az út tengelyébe – mint messziről jól látható vizuális lezárás – egy épület, a hajdani MSZMP-székház kétszintes kis tömege. Ez az épület ma is egyik fogadó eleme a település-központ térsorának, ahol a kereskedelem és a közigazgatás intézményei sorolódnak egymás mellé inkább additív módon, mint a tényleges térélmény nyújtásának igényével elhelyezve.

Gödöllő 1966-ban kapott járási jogú városi rangot, amelyhez „kijárt” a ranghoz méltó lakótelep-építés. A központot – elsősorban északon és kissé távolabb keleten szinte körbeszegték magas lakóépületekkel, teljesen figyelmen kívül hagyva a történelmi telekstruktúrát és terület-felhasználást és abba idegenül belevágva. A belváros leghangsúlyosabb pontján, a Dózsa Gy. út és a Szabadság tér találkozásánál városépítészeti hangsúlyként 3 db 11 szintes magasházat is elhelyeztek.

A megmaradt városi utcahálózat ma is egyik legszebb jellegzetessége, hogy a különböző koordinátájú utcák összemetsződése sajátos háromszögű tömböket hasít ki – így a mai városközpont főtömbjét határoló Gábor Áron utca átlós nyomvonala és a Petőfi Sándor utca is egy ilyen alakú területet zár közre. E terület ma teljes egészében az intézményi ellátást szolgálja, melynek súlypontjában, a hosszú, történelmi múltú, hajdani piactér tengelyében az új városháza épülete áll. Gödöllő esetében egyébként „városképi tengely”-ről nem nagyon lehet beszélni. Maga a kastélyépület, amely önmagában a barokk tengelyre szervezettség megtestesítője, semmiféle szervező hatással sincs környezetére. Úgyszólván „megbújik a parkok fáin között”. A térfal kérdés is erőltetett Gödöllő esetében. Az egész településre a zártság elkerülése a jellemző. Parkokban feloldódó szabadonálló épületsoportok összessége.

A mai Petőfi tér, a történelmi településszerkezet talán „legautentikusabb” része. Az utcahálózat azon koordináta-váltása, amely a Gábor Áron utca és a Petőfi Sándor utca szétnyílásával” a központi intézmények jellegzetesen háromszögű tömbjét is kiszabja, már az 1700-as évek végi térképeken is fellelhető.

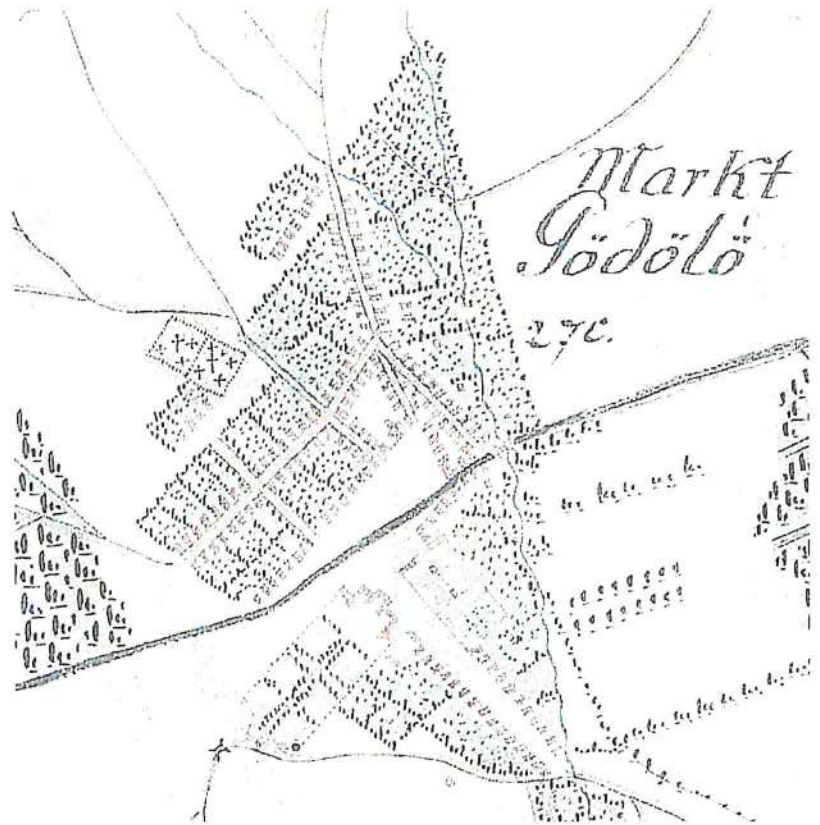
A városszerkezet egyik legszebb eleme éppen ez a háromszög alakú beépített tömb és a szintén háromszögű, hosszán széthúzó régi piactéri parknak a viszonya, annak ellenére, hogy a piactér részbeni beépítésével ez a kapcsolat-rendszer jelentősen átrendeződött. A piactér elvesztette hajdani meghatározó, szervező erejét, átadva ezt a szerepet a Dózsa Gy. útnak és az arra rányúló mai Szabadság térnek.

A központ magját adó Szabadság tér északi tömje fontos szereppel bír: hajdan a jelentőségét az ott található városháza saroképülete (ma szálloda) adta, jelenleg a városba északról érkezők számára a főtérre rávezető tömb, amelyen túlhaladva feltárul a teljes városközpont. Az áruház, a volt pártszékház, a Polgármesteri Hivatal, a szolgáltatóház bár azonos koordinátarendszerre és vonalakra fűződnek fel, önálló tömegű, szoborszerű megformálású épületekként nem alkotnak szerves, valódi építészeti látvány- és térélményt is nyújtó városképet. A főtér épületei nem orientálnak, s a közöttük lévő távolságok, vagy az építészeti megfogalmazásuk közötti kontrasztok miatt a tér szinte elemeire „esik szét”.

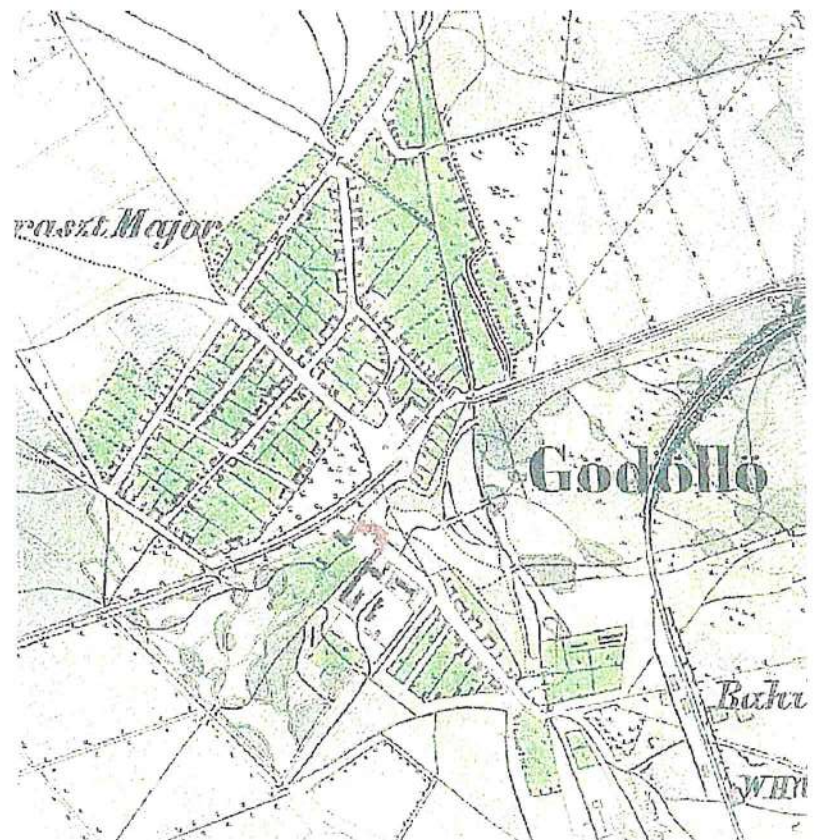
A mai városháza előtt haladó Gábor Áron út a jelentőségéhez képest „kis-stílusú koppan” a HÉV-pályán. A folytatásában kialakított gyalogos aluljárón át juthatunk el a Művelődési Házhoz, elhaladva a volt Hamvay Kúria – ma múzeum és piac – épülete mellett is. E főtegyel azonban a vizuális és szerkezeti lezáratlanság kellemetlen érzetét kelti. A Művelődési Ház az 1970-es évek második felében épült, s hogy a tervezés során a helyszíni adottságok nem befolyásolták az épület megfogalmazását jól bizonyítja, hogy vele megegyező épületet találhatunk felépítve Vácott és a budapesti Kőbánya jellegében, karakterében tökéletesen különböző helyszínein is.

A piac a 1990-es évek során, hosszas dilemmát követően került be a Hamvay kúria belső udvarába, némiképp megfelelve annak a szemléletváltásnak, amely a számos más vidéki városban felvetődő kérdésre hasonló típusú városrendezési megoldást javasolt. Az ország több településén felmerült ugyanis az a kérdés, hogyan lehetne megtartani a piac településközponti szerepét, annak életteliége, társadalmi szervezőereje miatt, elkerülve azonban az újkori piac-működési módokkal óhatatlanul együtt járó kellemetlen környezeti hatásokat, elsősorban a gépjárműforgalom, parkolás-feltöltés, bódésodás stb. jelenségeit. Ezért a piacokat több városban (pl. Vácott), így Gödöllőn is valamely központi helyzetű, történelmi értékű tömb vagy épületegyüttes belsejébe helyezték el.

A városképi kérdéseknél az új katolikus templom megépítését ki kell emelni, mint egyik legfontosabb központ képző tényező megjelenését. Az épületegyüttes érdekes és pozitívan értékelendő. Elhelyezésével kapcsolatban azonban meg kell jegyezni, hogy szellemiségében teljesen idegen Gödöllő megismert alkatában. Egy lakótelepi foghíjszerű területen, „beszorítottan” épült meg, ahelyett, hogy valóban városközpont-képző tényezőként méltóbb helyen gazdagítaná a várost.

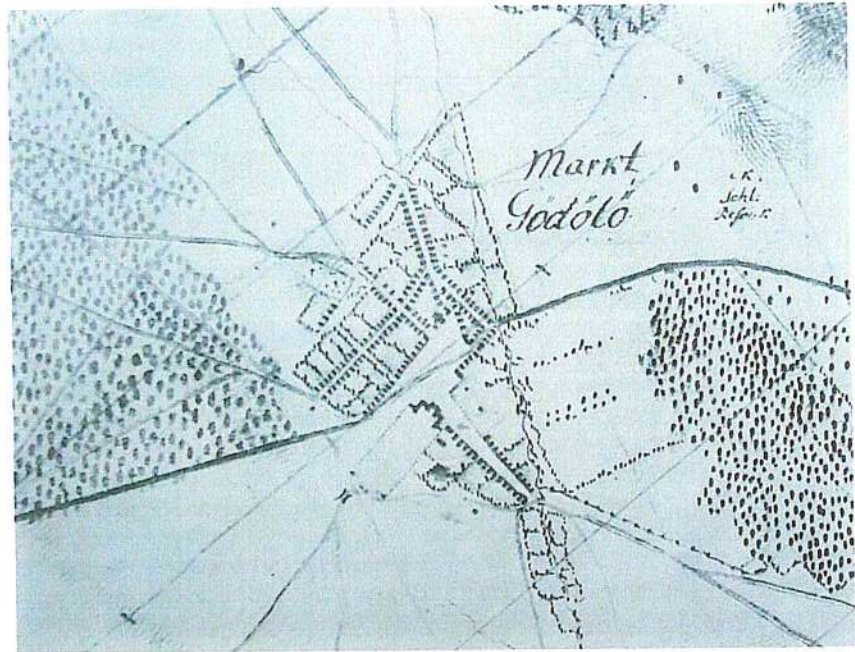

I. Katonai felmérés 1782-85

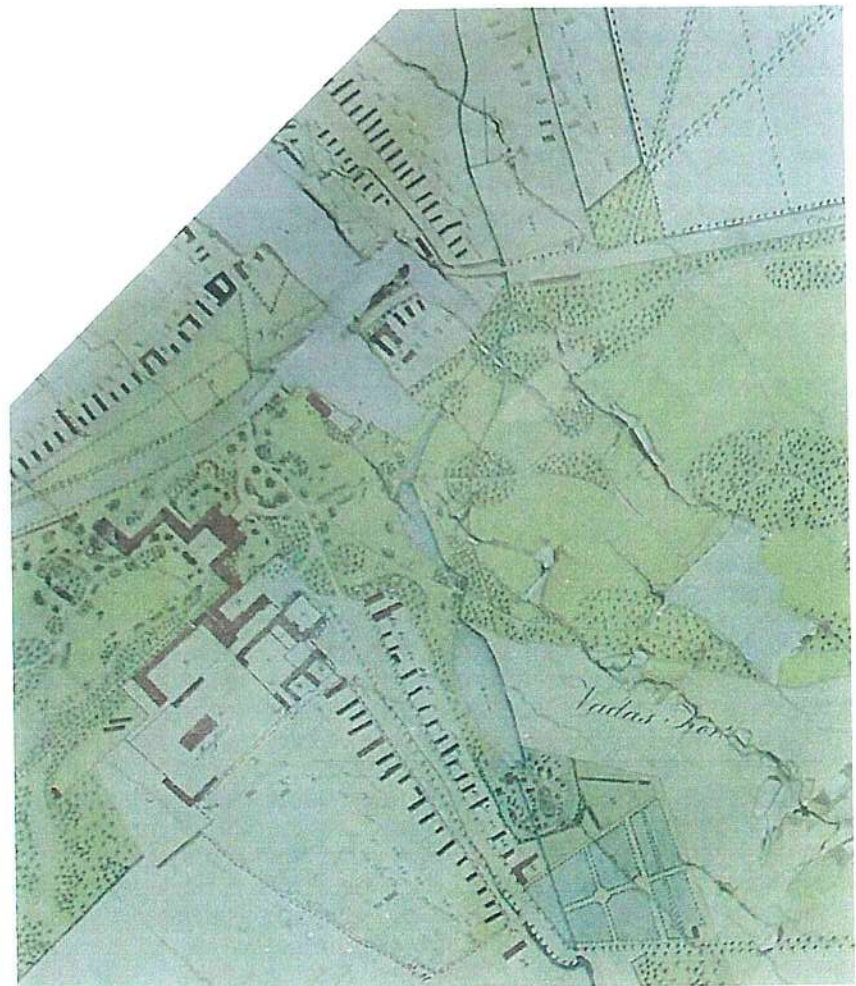

II. Katonai felmérés 1842

Gödöllő

Gödöllő egy II. József korából származó térképen

Egy 1844-es ábrázolás

Gödöllő

1./ A Petőfi utca a XX.
század közepén

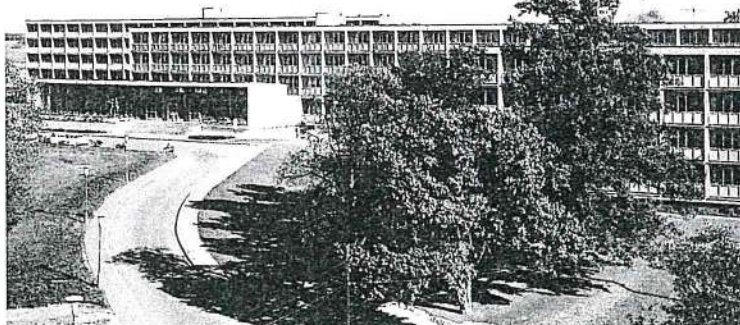

2./ Az evangélikus
templom környéke

3./ Az Agrártudományi
Egyetem központi
épülete

4./ Az Agrártudományi
Egyetem kollégium
épülete

Gödöllő

5./ A református templom

6./ Az új katolikus templom

7./ Az evangélikus templom

8./ A Művelődési ház

Gödöllő

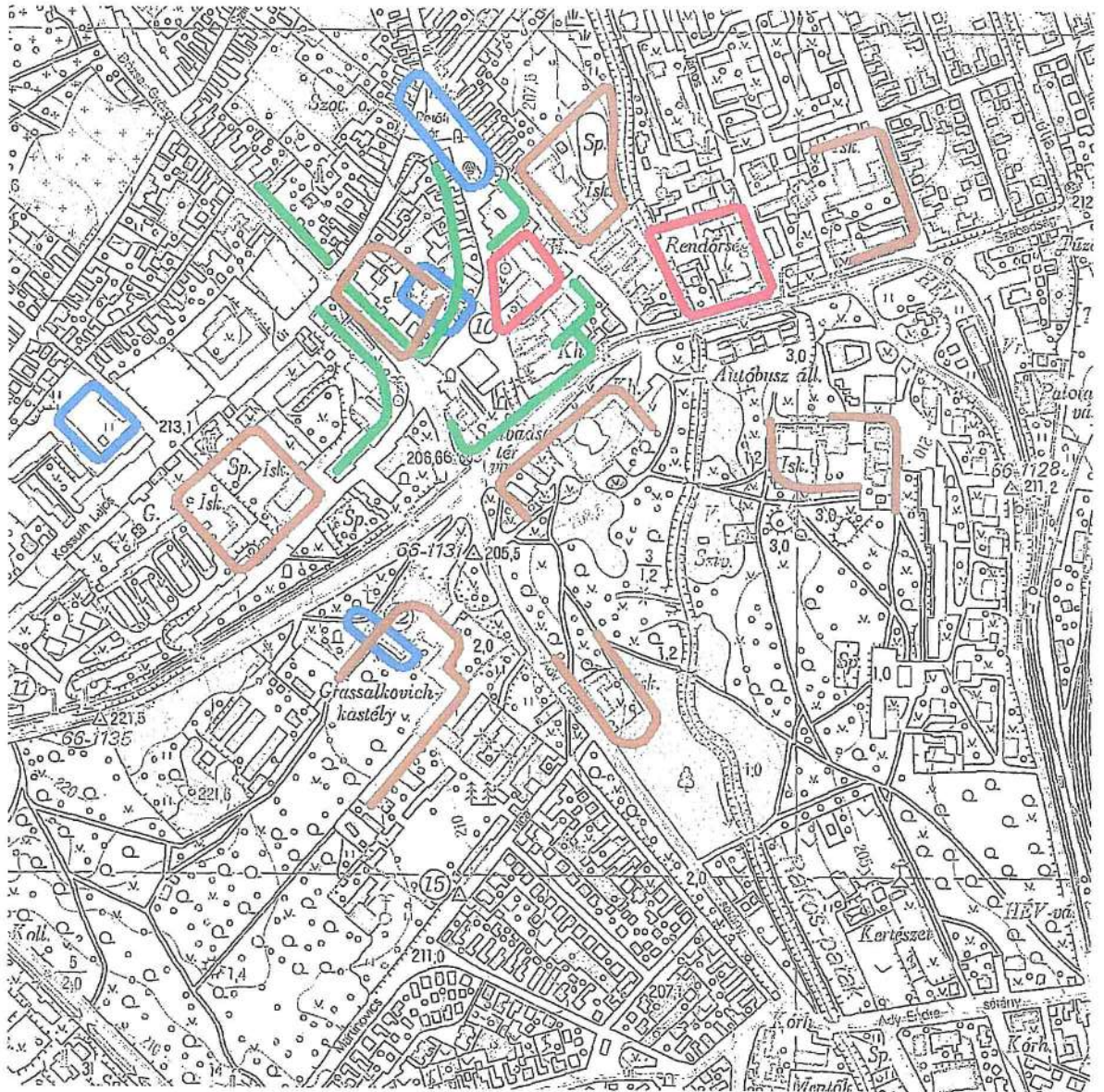
9./ A Grassalkovich kastély

10./ A kastély az udvar felől

11./ A kastély udvari homlokzata

Gödöllő

A központ funkcionális tagolódása - (M = 1 : 8000)

Közigazgatás	—
Egyház, vallás	—
Művelődés, oktatás	—
Kereskedelem	—

Gödöllő

A központ városképi megjelenése - (M = 1 : 8000)

- "karakteres" térfal —
- jelentős zöldfelület
- városképi hangsúly ● ■
- városképi tengely - -

Gödöllő

1./ A központ kialakulása

Győr a Kisalföld észak-keleti peremén, a Győri-medence központjában, három folyó, a Rába, a Rábca és a Mosoni-Duna torkolatánál helyezkedik el. Keleten vízben szegény síkság választja el a Vértes és Gerecse dombos vidékétől, nyugat felé a Hanság és Szigetköz egykor lápos és mocsaras vidéke köti össze az Alpok keleti nyúlványaival.

A letelepedést itt a terület kedvező földrajzi adottságain túl a vidék stratégiai jelentősége is elősegítette. Emberemlékezet óta nagy fontosságú a Dunán és Rábán a kedvező átkelés lehetősége, ennek ellenőrzésére a hajdani mocsaras, ingoványos árterület legmagasabb pontján – a mai Káptalándomb helyén – alakult ki a kelták erődítése, majd a terület meghódítása után a rómaiak katonai tábora. (Arrabona) E fontos terület településközpont jellegét azóta is folyamatosan megőrizte.

Az ásatások bizonyították, hogy a római tábor szabályos, téglalap alaprajzú volt, egymásra merőleges főutakkal. Ettől délre és keletre a római polgárság és a katonák hozzátartozói laktak. A két városrész együttes területe valamivel kisebb volt, mint a későbbi, középkori város, helye azonban nagyjából megegyezett azzal. A népvándorlás során kvádok, markomannok, gótok, hunok és avarok laktak a római város falai között.

A honfoglaló magyarság valószínűleg a római korból származó építmények egy részét még épen találta. A hajdani polgárváros falai között azonban kevesen telepedtek le, inkább az egykori római településtől keletre verték fel sátraikat. A Káptalan domb stratégiai szerepét azonban a magyarok is felismerték és az időközben nagyobb részt feltöltődött római tábor falaira fapalánkkal erősített földvárat építettek.

A megerősített erőd falai között a Szent István által alapított püspökség kapott helyet. Az ugyancsak Szent István által megszervezett várispánság ezzel szemben a Káptalan dombtól keletre rendezkedett be (ma a Gyárváros egy része), körülötte építették fel a király alattvalói a „Civitas Regulis”-t, a Királyi Győrt. A koraközépkori Győr tehát két, közel azonos fontosságú településközponttal rendelkezett: az egyházi és az államigazgatási rendeltetések a két városmag között megoszlottak.

1271-ben V. István szabad vásártartási és árumegállítási joggal ruházta fel a települést. V. István kiváltságlevelében ezzel „szabad királyi város” jogállásába helyezte Győrt. Ezt a rangot a város – bizonyos engedményekkel – a legutóbbi időig meg is őrizte. A koraközépkori város egyházi-közigazgatási rendeltetése mellett elsősorban kereskedelmi szerepe erősödött meg, de a XIV. századtól kezdve jelentős volt kézműipara is. A mezőgazdasági lakosság nagyobb része a külvárosokban (Királyföldje, Révfa, stb.) lakott.

A kedvezőtlenebb adottságú királyi Győr külső támadásoknak alig tudott ellenállni; polgárai fokozatosan feladták lakhelyüket és a falakkal megerősített Káptalan-Győr falai közé húzódtak; a XIII. század végétől tehát a város két központúsága megszűnt, a Káptalan domb beépítettsége megnőtt és a tőle délre és keletre eső területek is sűrűn beépültek. Az új utcák beépítési vonala nagyjából-egészéből a római tábor derékszögű utcahálózatának rendszerét követte. Ezt az utcahálózatot a káptalan domb irányába vezető, sugaras utcákkal egészítették ki.

A török támadások megerősödése a város életében is jelentős változást hozott. A XVI. század során a káptalan dombot védő erődrendszert átépítették és ezzel párhuzamosan a középkori belváros jelentős része köré korszerű hét új-olasz bástyával, illetve egy félbástyával

megerősített erődítésrendszert emeltek. A bástyaépítés során széles védelmi sávot („glacis”) vontak a város köré, ami jelentős számú ház és több templom bontásával járt. A védműveken kívül rekedt épületállomány – hasonlóan a külvárosokéhoz (pl. Újváros) – a törökök megújuló támadásai következtében elpusztult. A bástyák létesítésével egyidőben a belváros utcáit szabályozták, a Káptalan dombra sugarasan vezető utcácskákat beépítették; ezzel a belváros beépítésének szabályos, hálós jellege mind markánsabbá vált. A megerősített váron belül a XVI. század végétől egy sor céh alakult, a kereskedelem is fejlődött. A katolikus, majd protestáns iskolák létesítésével Győr kulturális jelentősége is megnőtt. A belvárosban ekkor már egy sor jelentős mester és művész (többségük magyar, olasz, osztrák) is működött. A meggyérült magyar lakosság pótlására még a tatár támadások után németeket, a XVII. század elején pedig rácokat telepítettek le a városban.

A barokk korban jelentős változás Győr településközpontjában alig történt. (Az épületek egy részét átépítették, kicserélték, több esetben az apró telkeket összevonták és – jobbára a meglevő pincék változatlanul hagyásával – két-háromszintes épületekkel, városi palotákkal építették be. Az udvarokat – általában alacsonyabb, egy-két szintes szárnyakkal – ugyancsak körbeépítették.) A belváros beépítése sűrűbb lett, a településközpont lélekszáma megnőtt.

Napóleon katonái 1809-ben a védművek jelentős részét felrobbantották, újjáépítésüknek értelmét a győri polgárok nem látták. 1820-ban elkezdődött a bástyák ledöntése és az elővédművek gyors felszámolása. A felszabadult területek irányába megindult a városközpont gyors ütemű bővülése. A reformkor során a belváros egészen az elővédművek határáig – a későbbi vasút vonaláig terjeszkedett. Az új utcák nyitása már városrendezési tervek alapján folyt: a város mérnökei nagy vonalakban a meglevő, derékszögű utcahálózatot építették tovább; csupán a telkek mérete nőtt. Mivel ezidőben többnyire lemondtak már a telkek körbeépítéséről, a beépítés valamivel lazábban, levegősebben alakult, mint korábban.

A XIX. század végén a megnövekedett városközpont déli határán, az indóház közelében új városközpont létesítését határozták el. A terület rendezési tervének kidolgozásában Alpár Ignác jelentős szerepet vállalt. A kelet-nyugat irányú Budapest-bécsi utat a vasút és a belváros közötti – ekkor még vásárok céljára fenntartott – beépítetlen területen vezették át. Az utat megfelelően kiépítették, déli irányban sétánnyal egészítették ki és északi oldalát jelentős középületekkel és bérházakkal szegélyezték. Monumentális, új várostengelyt hoztak ezzel létre.

Új városközpontot építettek ki az új út és a régi Fehérvári út metszéspontjában, a későhistorizmus festői stílusában. Itt kapott helyet a városháza épülete, a Királyi Ítélszék, a Rába Szabályozási Társaság székháza és a város új, korszerű gimnáziuma. A meglevő történelmi központ és az új városközpont kapcsolatának hathatós megjavítására törekedtek, ezért, több középkori utcát kiszélesítettek és ahol szükség volt rá a régi tömböket is átvágták (Aradi vértanúk útja északi szakasza). A közlekedés útját álló városkapukat (Fehérvári kapu tornya) is lebontották, így nagyméretű, két központos városközponttá fejlesztették Győr belvárosát.

A XX. század első felében jelentős változás e területen már nem történt; az új központ és környéke azonban több figyelemre méltó épülettel (iskolák, bérházak) gazdagodott. A háborúban Győr belvárosa komoly sérüléseket szenvedett, bár ezek a barokk városmagot kisebb mértékben érintették. A megromlott állagú polgárházak felújítása helyett azonban azok bontása mellett döntöttek, először az '50-es évektől lapos tetős többszintes, majd a '60-as évektől hézagosan, foghíj jellegű új lakóépületeket építve. Az igazán nagy változást a '70-es évek elején zajlott bontások jelentették.

Már az '50-60-as években a történelmi városmagot alkalmatlannak és túlterheltnek minősítették a városközponti szerepkörre, ezért az intézmények egy részének kitelepítése

mellett, illetve a délről csatlakozó területen - a századforduló idején épült városháza körül megindult központkialakítás – továbbfejlesztése mellett döntöttek. A II. világháború után ez a gondolat folytatódott a városházával szemközt megépített irodaház épületegyüttes (Megyeháza) elhelyezésével. Miközben így a közigazgatási központ külpontosan a városmag szélére került, a kereskedelmi funkció változatlanul maradt a történelmi központban.

A belváros kérdése sokáig háttérben maradt, s alapvetően a meglévő, jellemzően lakófunkciójú épületállomány illetve az ahhoz tartozó lakásállomány-szerkezet korszerűsítési problémájaként szerepelt. 1970-ben elkészült a város műemléki rekonstrukciós terve és ahhoz kapcsolódóan a „gyalogos-belváros” koncepciója. A '70-es években vette kezdetét az udvarokat átjárókkal, belső udvarhasznosításokkal feltáró rehabilitációs folyamat; melynek első példája a Kazinczy utca 5-7-9 épületegyüttes átépítése volt.

A MJT határán kiegészült a forgalmi út 11 szintes házak által kísért keleti szakasza, s végül a hajdani földszintes házak helyén megépült színház épülete. Győrött, mint nagy hagyományú színházi múlttal bíró településen a színház léte mindig fontos tényező volt. A Rába-szigeten működő első győri színház elbontása után, 1936-ban a korábbi tejszarnokot alakították át kultúrházzá. A végleges színház építésének gondolata már a századfordulón napirenden volt, majd a II. világháború utáni I. ötéves tervbe is beütemezték, azonban még hosszú évekig elmaradt. 1953-ban rendezési terv készült az új 600 fős színház helyének kijelölésére. A döntéshozók a belvárosi Schweidel, Teleki László, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Czuczor Gergely utcák által határolt helyszín mellett döntöttek. Mögötte kiépült az úgynevezett belvárosi lakótelep, amely nemcsak épülettömegeivel és építészeti arculatával, hanem struktúrájával is idegen az örökölt településszerkezettől, városszövettől.

2./ A központ funkcionális tagolódása

A Káptalandomb – hazánk egyik legértékesebb műemléki együttese - napjainkig megtartotta egyházi rendeltetését; (püspökség, egyházi múzeum, papnevelde, székesegyház); a küsszemini épületének ismételt egyházi tulajdonba jutásával ez a jelleg még erősödik is. A káptalanházak, egykori kazamaták múzeumi felhasználást kaptak. Felépült egy magas színvonalú vendégház is. Mindezzel a terület kiemelt jelentőségét növelték; az exkluzív rendeltetések ugyanakkor a terület „rezervátum” jellegét tovább fokozták. Mivel az itt lakók száma csekély, kereskedelem, vendéglátás a területen nincs, a Káptalandomb inkább „szabadtéri építészeti múzeum”, semmint igazi, élő városközpont.

A reformáció a XVI. században a német várórséggel együtt érkezett. Az evangélikusok azonban 1594-ben elhagyni kényszerültek a történelmi városközpontot. 1647 után a legrégebbi történelmi külvárosban, az újvárosban engedélyezték templomuk építését. A végleges kőtemplom a Petőfi téren épült fel. E terület – amelyet a Rába választ el a belvárostól – ma is az evangélikusok központja. A reformátusok ugyancsak a Petőfi téren, 1905-ben építették fel templomukat Újvárosban. A zsidók szintén csak itt építhettek: előbb az Imaház utcában, majd ugyancsak a Petőfi téren, az evangélikus és református templomok között. Az evangélikusok és reformátusok iskolát, a zsidó vallásúak pedig öregek házat is építettek e területen. Ezzel nagy kiterjedésű, zárt és egységes egyházi központcsoport jött létre a történelmi belvároson kívül.

A városközpont feladatát a Káptalan dombtól délre és keletre elterülő belvárosi területek látják el. A XIX. század városépítő tevékenységének köszönhető, hogy a városközpont régebbi, északi és újabb, déli tömbjei között lényeges funkcionális különbségek nem észlelhetők. A kereskedelem és vendéglátás a századfordulóig átépített észak-déli főutcák (Aradi vértanúk útja, Baross Gábor út, Czuczor Gergely utca) köré összpontosul.

Ezeket az utcákat keskenyebb-szélesebb keresztutcák kötik össze, ezek egy része még megőrizte kevésbé szabályos, középkori nyomvonalát (Szabadsajtó utca, Sarló köz, stb.). A város két főterét, a várkapu előtti Bécsi kapu teret és a központi fekvésű Széchenyi teret a kereskedelem különösen nem részesítette előnyben, itt az egyéb (egyházi, oktatási és közigazgatási) funkciók vannak jelen elsődlegesen. A kereskedelmi és vendéglátó egységek sorsa az 1950-es években viszontagságosan alakult. Az akkori városfejlesztési elképzelések szerint ugyanis úgy tűnt, hogy a középkori történeti városmag utcahálózatának közlekedésén a bontások, útszélesítések tilalma miatt nem lehet javítani, ezért az üzletek tervszerű, gyors ütemű kitelepítését szorgalmazták. Helyükön szükséglakásokat, eleve rossz adottságú lakóbérleményeket alakítottak ki. A terület központ jellege ezzel jelentősen csökkent, a régi belváros vonzerejéből sokat veszített. Az üzleteket, vendéglőket nagy egységekké vonták össze és számukra a város déli részén az új, többszintes lakóépületek földszintjén kerestek helyet. Ezek az üzletek, éttermek azonban soha nem váltak igazán népszerűvé.

A közigazgatás súlypontja, mint láttuk a századforduló táján a városközpont déli határára tevődött át. Az új városháza környékén és a Bécs-budapesti főútvonal két oldalán jelentős új középületek egész sora épült. E folyamat egészen napjainkig folytatódott és lényegében az új megyeháza hatalmas épületegyüttesének kivitelezésével fejeződött be.

3. A központ városképi megjelenése

A központ történeti magja, a káptalandomb elválik környezetétől. E terület az idők folyamán fokozatosan feltöltődött: domb jellege ezzel erősödött. A Rába és a Mosoni-Duna felé a megmaradt erődrendszer falai adnak erőteljes lezárást és egyben láthatóvá teszik a meglévő szintkülönbséget is. A belvárosból csupán két irányban, délről (Bécsi kapu tér) és keletről (Guttenberg tér, illetve Dunakapu tér) közelíthető meg szélesebb utcákon keresztül, egyébként csak szűk sikátorokon és lépcsőkön. A Káptalandomb egykori határát a fennmaradt belső várfalak jelzik, melyek egyes szakaszai láthatók (Lépcső köz), a régi védművet nagyobb részt azonban a falhoz tapadó hozzáépítések takarják. Maga a Káptalandomb szabálytalan alaprajzú, laza elrendezésű beépítéssel. A székesegyház minden oldalról jól körüljárható. A gazdagon tagolt épület körüli szabálytalan tér látványát az egykori kananoki házak mellett az újonnan épített vendégház-szálló tette befejezetté. A Káptalandombon különös jelentősége van a házakat összekötő magas kerítéseknek, ezek legtöbbje fontos része a térfalnak, a terek, utcák zártságát erősítik.

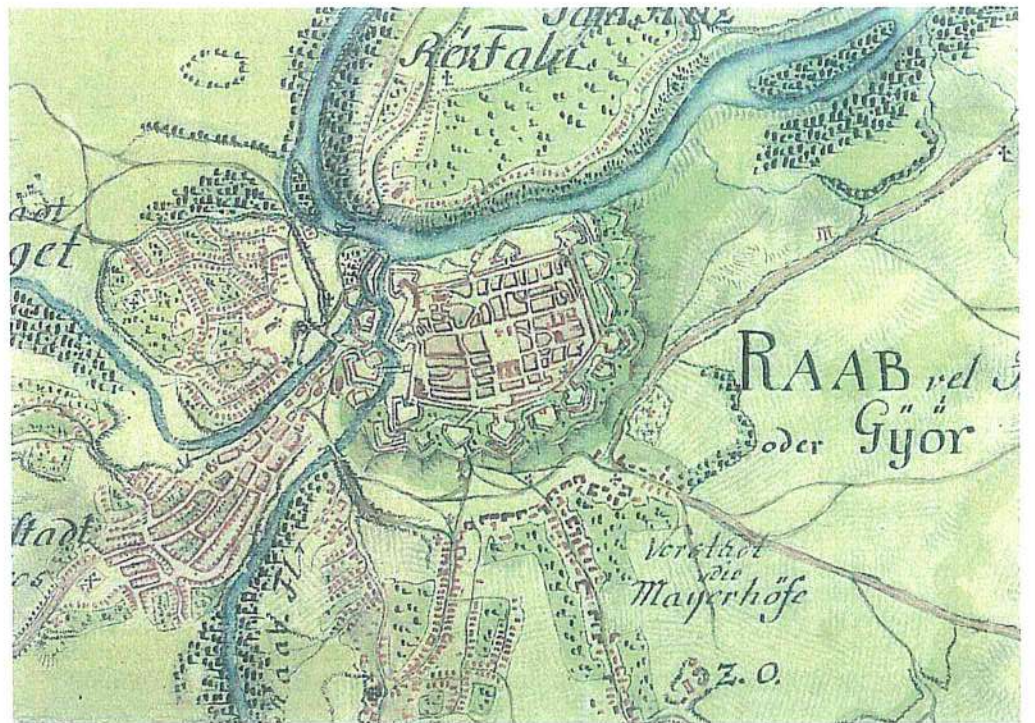
A Káptalandombot délről és keletről sűrű beépítésű, nagyjából szabályos elrendezésű középkori eredetű – de barokk házgyűrű veszi körül. A város főtere e terület központjában van. A Széchenyi tér háztömbnyi területet foglal el, szabályos, téglalap formájú. Az áthaladó utcák a tér oldalhatárához simulnak, így zárt jellegét kevésbé csorbítják. A térforma érdekessége, hogy keleti oldala előtt szabadonálló elrendezésű középület (művelődési ház, korábban vendéglő) helyezkedik el. E városképi motívum a tér építészeti felépítésének jellegzetessége; kár, hogy az 1950-es évek meggondolatlan átépítésével, az épület méreteinek növelésével a középület ma a térhez képest aránytalanul nagynak tűnik.

A műemléki jelentőségű területen a kisebb terek, teresedések (Bécsi kapu tér, Dunakapu tér) képe a városfal és a városkapuk bontásával jelentősen megváltozott; zártságuk elveszett. A Gutenberg tér őrzi csak eredeti hangulatát. A városközpont derékszögű utcarendszerének következménye, hogy az utcák nagyobb része lezáratlan, alig van olyan irány, ahol az utcán végigpásztázó szemet valamilyen markáns építészeti motívum megállítaná. Kivétel a Kazinczy utcát lezáró karmelita templom.

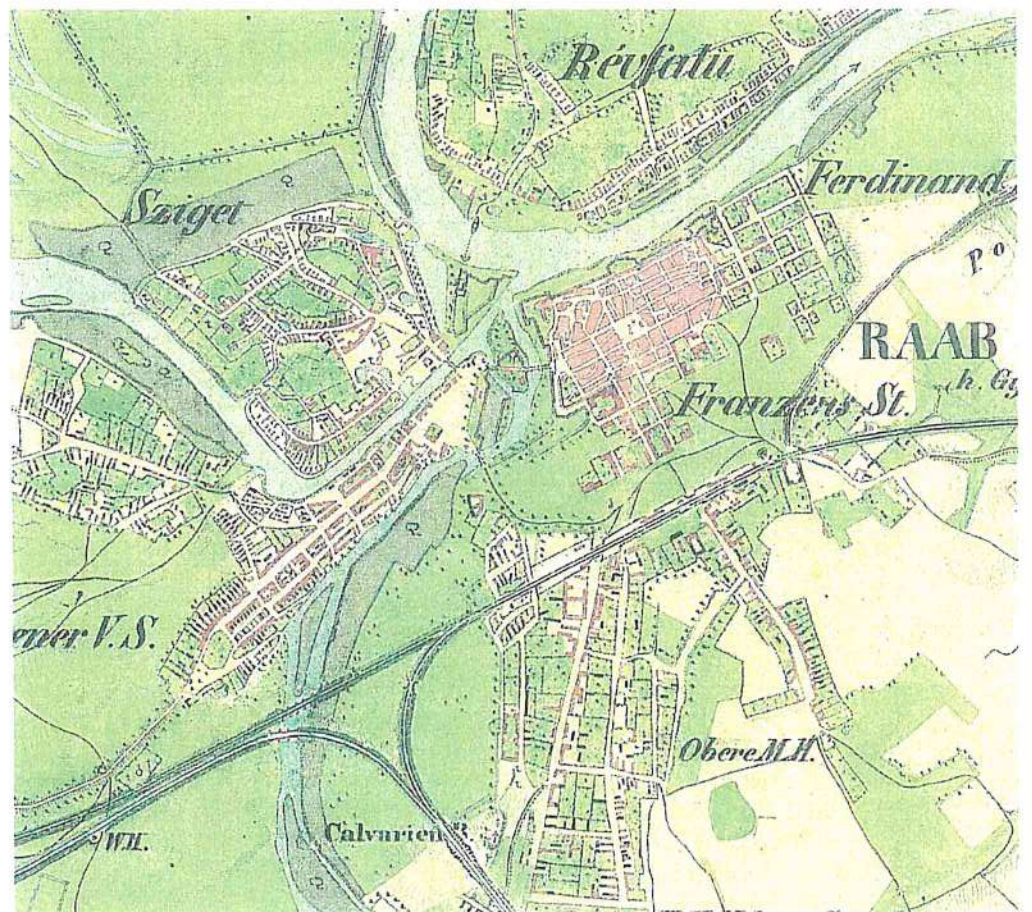
Mivel a központ bővülésekor az utakat törések nélkül továbbépítették, nem ritka a több kilométer hosszú, egyenes utca sem (Árpád út, Bajcsy-Zsilinszky Endre út). A szabályos útszerkezetből adódó, kevésbé gazdag és változatos utcakép egyhangúságát a hagyományos többnyire utcasarkon kialakított zárt erkélyek enyhítik. A négyszög alaprajzú tömböket ívesen áttörő, szűk sikátorok (Sarló köz, Sarkantyú köz) ezzel szemben mindig zárt és mozgalmasságot adnak. A templomok zárt sorban, vagy épületegyüttesbe foglalva épültek, így környezetüknek nem túl hangsúlyos elemei. A győri városközpontban viszonylag kevés a markáns vertikális hangsúly, városképet szervező elem. A XIX. században beépült déli tömbök magassági viszonyai vegyesek, itt az északi városmaghoz hasonló, organikus fejlődéssel már nem találkozunk. Az ekkor kialakuló városkép fő motívumai az útkereszteződéseket keretező kupolás sarokházak voltak (Baross Gábor út). Sajnos bontásukkal az utcaképek sokat szegényedtek.

A fő utak egyike sem vezet az eklektikus városháza erőteljes középtengelyére. A városháza és környezetének beépítése oldalnézetből tárul fel, igen hatásosan. Maga az együttes három monumentális méretű, kupolákkal díszített épületcsoportból áll. A tömbök sarok- és középkupolái erőteljes főtengelyeket jelölnek ki, amelyek merőlegesen egymásra.

Az északi városmag egykori határát a bástyák vonalát követő, alacsonyabb beépítés jellemzi. Mindez szerves fejlődés eredménye, amely a város központi tere, a Széchenyi tér felé lépcsősen emelkedő házsorok képéből egyértelműen kiolvasható. Igen zavaró, hogy ezt a látványt az 1970-es években épült középmagas köz- és lakóépületek erősen takarják, és az északi városmag délről nagyjából „körülfalazott”. Győr városképében a XX. század második felének vitatható lakóépület csoportjai mellett a Színház városszövetből kiemelkedő nagy tömege válhat ki legtöbb kritikát.

I. Katonai felmérés 1782-85

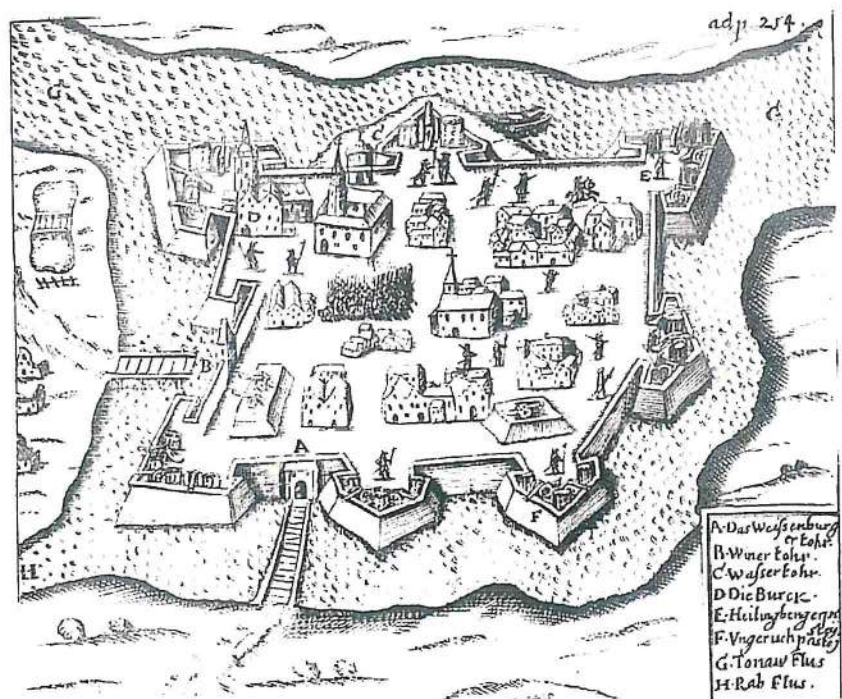

II. Katonai felmérés 1840

Győr

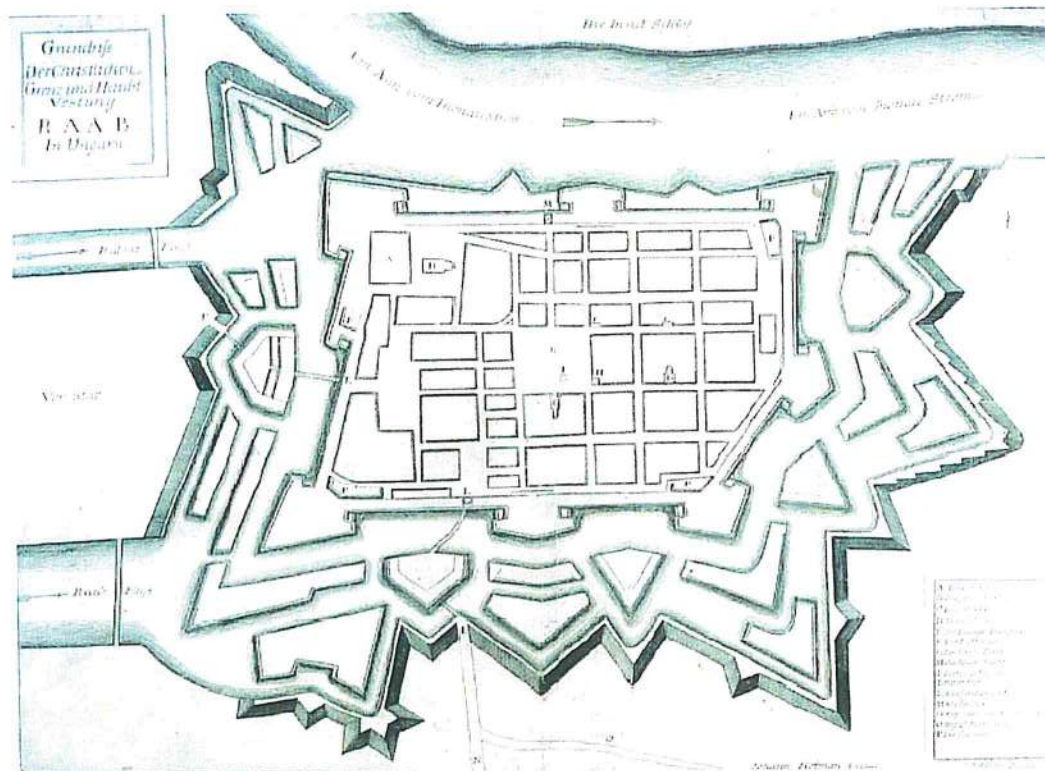

Győr városa 1566-ban. Nicolò Angelini helyszíni rajza alapján Hufnagel metszete Georgius Braun „Urbium praecipiarum mundi” c. könyvében 1597-ben jelent meg. (Győr 1539-1939, Felelős szerk.: Villányi László, Győr, 1928. 21. p. nyomán.)

A győri vár ábrázolása a XVII. század elején, ismeretlen mester rézmetszete. (Borbíró Virgil-Valló István: Győr városépítéstörténete, Bp. 1956. 99. p. nyomán.)

Győr

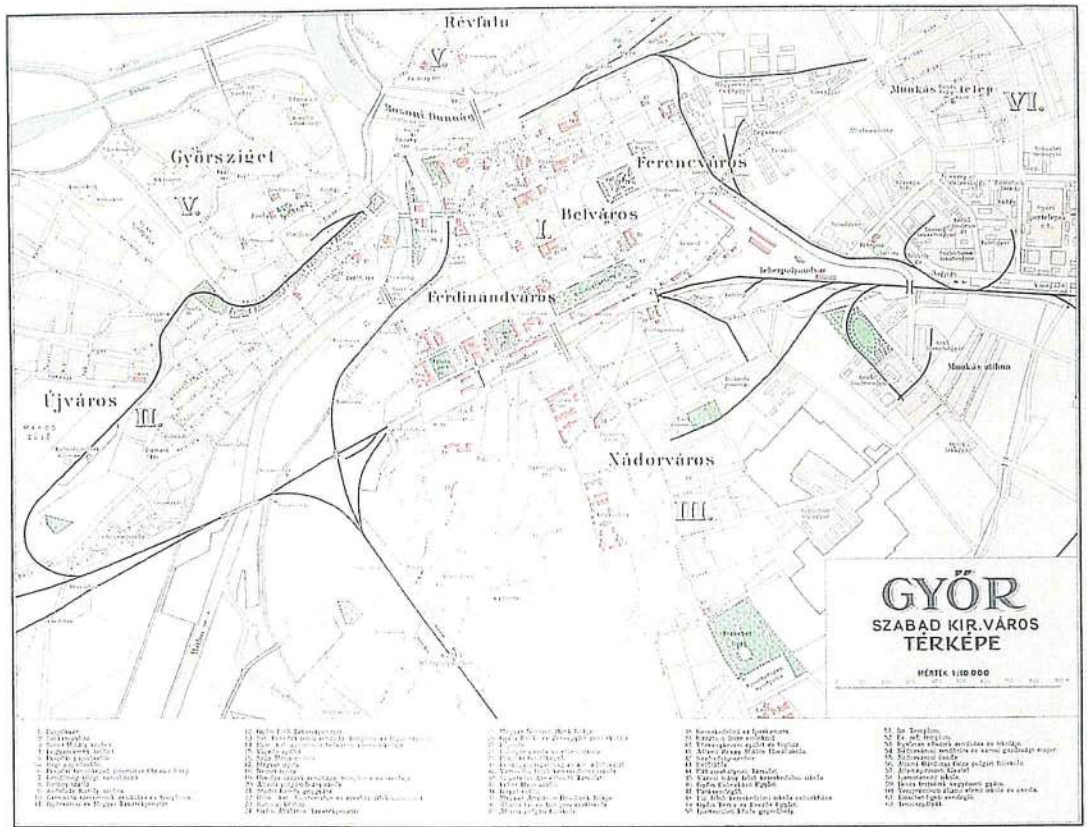

A győri vár alaprajza, Hoffman Joh.-Baewer J. rézmetszete. (Győr 1539-1939, Felelős szerk.: Villányi László, Győr 1998. 39.p. nyomán.)

Győr város képe a XVII. századból, ismeretlen mester munkája. (Borbíró Virgil-Valló István: Győr városépítéstörténete, Bp. 1956. 134. p.)

Győr

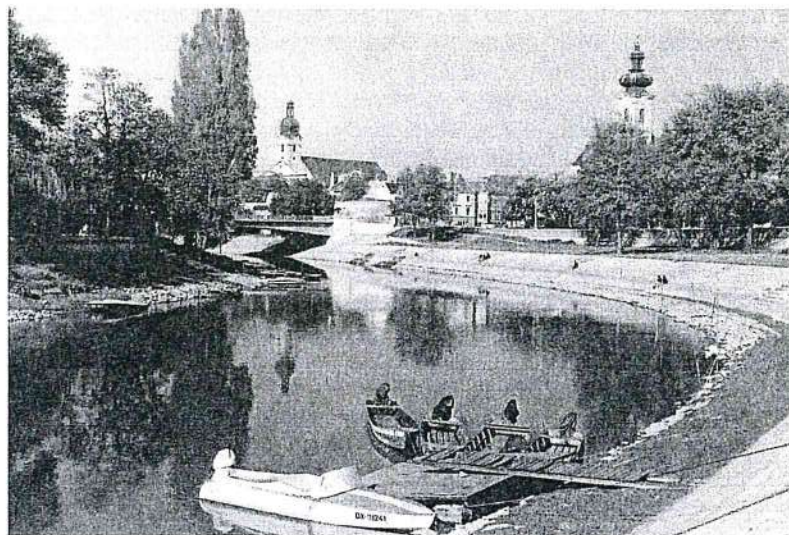
Győr szabad királyi város térképe 1930-ból - (M= 1:10.000-es részletezéssel)

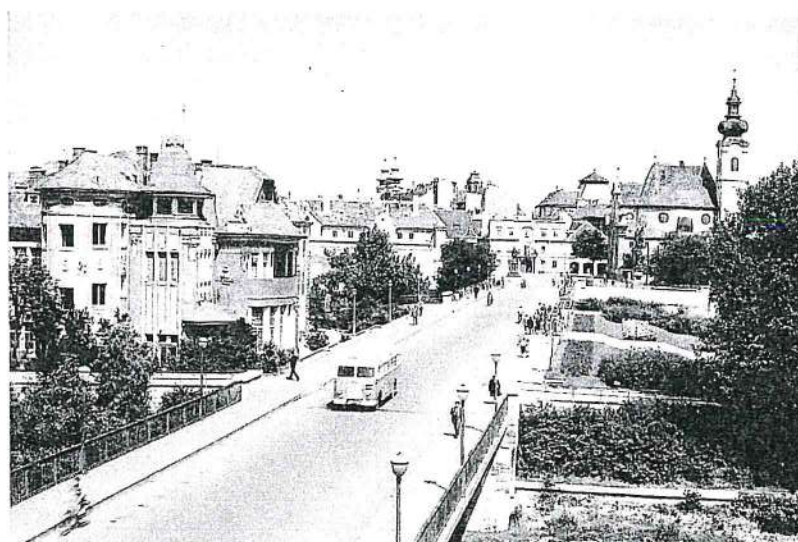
Ortogonalis légi felvétel Győr belvárosáról (XX. század közepe)

Győr

1./A Rába part, a Székesegyház és a karmelita templom

2./A Székesegyház és a Püspökvár tornya

3./ A Rába-híd rávezetése a Bécsi kapu térre

Győr

4./ A Székesegyház főhomlokzata

5./ Zárterkélyek a Kazinczy utcában

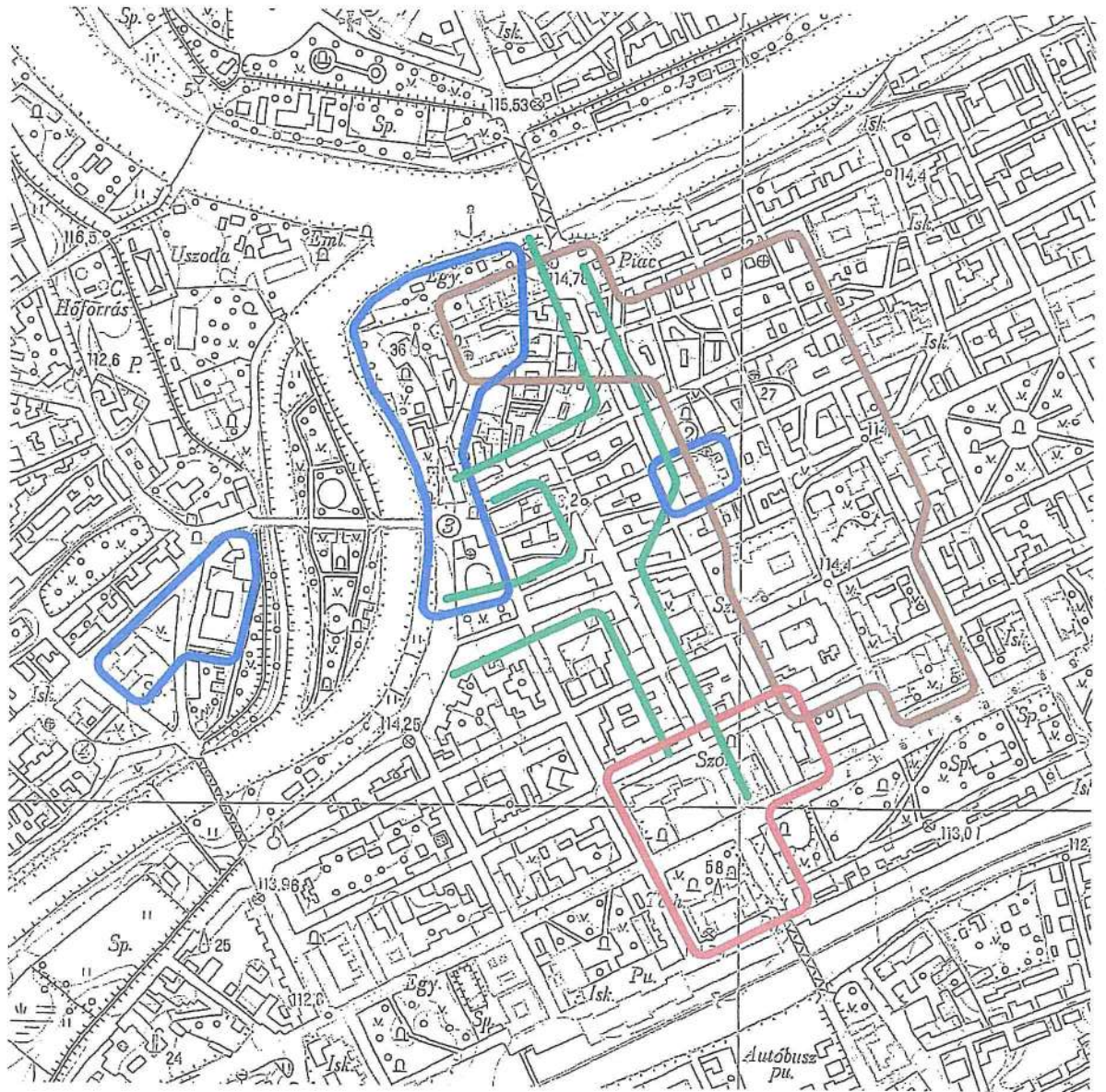

7./ A Városháza épülete

6./ A Megyeháza a Szent István út felől

Győr

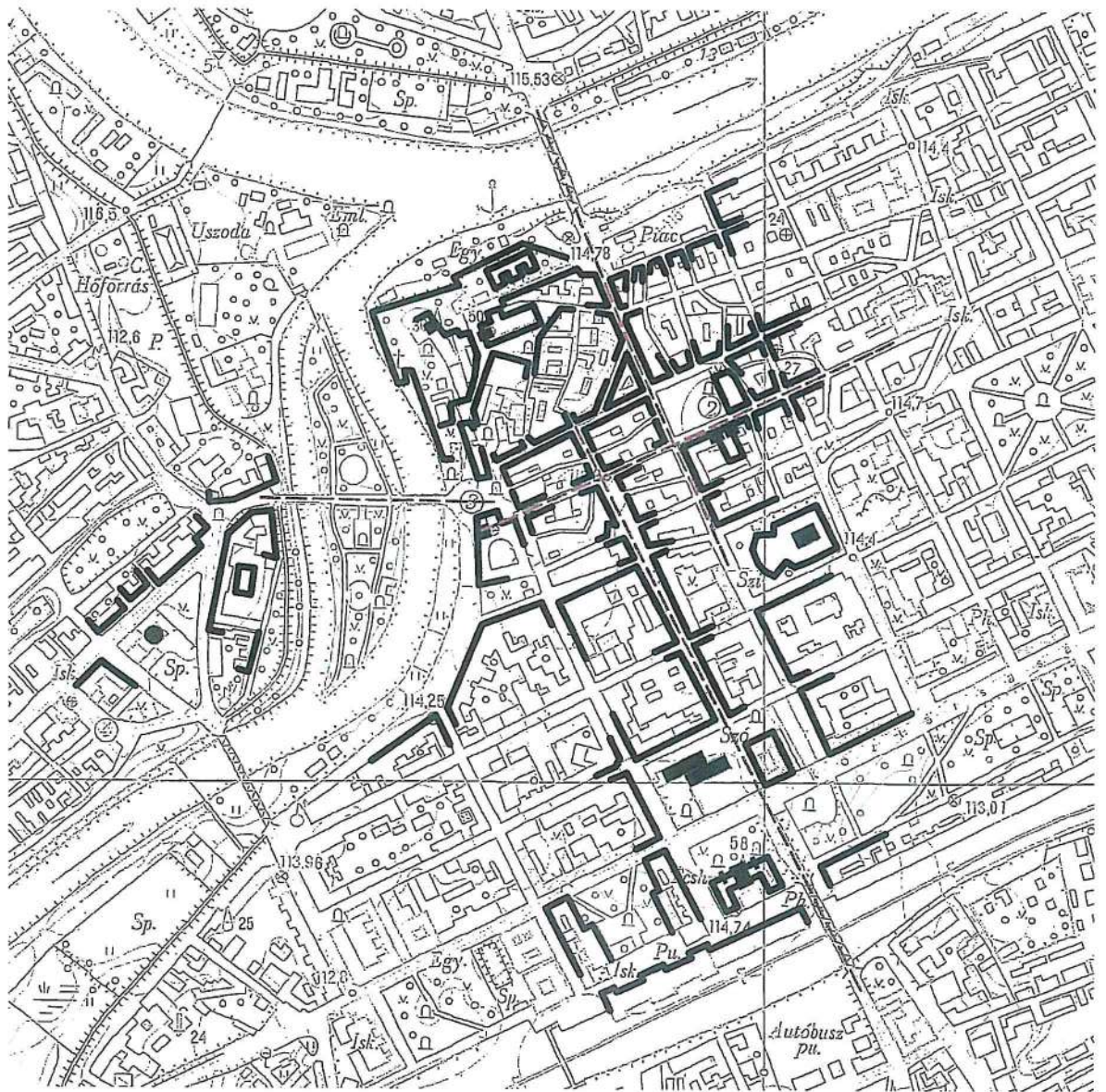

A központ funkcionális tagolódása - (M = 1 : 8000)

Közigazgatás	—
Egyház, vallás	—
Művelődés, oktatás	—
Kereskedelem	—

Győr

A központ városképi megjelenése - (M = 1 : 8000)

- „karakteres” térfal —
- jelentős zöldfelület ---
- városképi tengely - - -
- városképi hangsúly ● ■

Győr

1./ A központ kialakulása

Kecskemét területén avar sírleletek és honfoglalás kori temető mutatják a településképző erők korai jelenlétét. A település létrejöttét az itt kereszteződő három országos illetve európai jelentőségű útnak köszönheti. A XII-XIII. század folyamán már biztosan meglevő falu a mai Széchenyi tér nyugati végében állt kis templom környékén, a vízfolyásból duzzasztott halastó melletti kis dombon terült el. Az első okleveles említés (1353) már „oppidium”-ként említi – valószínűleg a tatárjárás után települ át a központ az utak csomópontjában a XIV. században megépülő plébániatemplom környékére. Ekkor a település földesura a királyné. A piactéren a templom mellett áll az ispánsági központ, az 1415-ben említett vámszedőhely és a királynéi szállás épülete, amelyeket a XVIII. századi ferences kolostorban fennmaradt középkori épületekkel lehet valószínűleg azonosítani.

A XV. század folyamán – minden bizonnyal az ekkor itt birtokos Hunyadi János rendeletére – a templomot és a környező birtokközponti épületeket megerősítik, lőréses bástyatoronnyal látják el. A területi növekedés során a település sugaras főúthálózatává rögzülnek az átmenő utak, körülöttük fejlődik ki a halmazos szerkezetű lakóterület. A XV. században már évente három országos vásárt tartanak a beépített terület melletti 100 x 100 öl nagyságú vásártéren, amelynek alakját a későbbi beépítés megőrizte.

A török korban Kecskemét szultáni khász-városként kiváltságos helyzetet élvez. Ezért a közelebbi és távolabbi falvak lakossága részben folyamatosan, részben lökésszerű hullámokban érkezik a városba a törökök zaklatásai elől. A növekedés mértékére jellemző, hogy az 1550-et követő évtizedben például megduplázódik a lakosság száma. Ez a robbanásszerű népszaporulat a város területi növekedését, a belső szabad területek újabb háztömbökkel való beépítését, végül a telkek aprózódását idézi elő. A település lakott területe ekkor már védművel: árokból és fapalánkból álló gyűrűvel van körülvéve. A XVII. század végére a belső területek besűrűsödése olyan méreteket ölt, hogy feltehetően a város körüli ólas-kertekbe helyeződik át a gazdálkodás.

A hatalmas számbeli növekedés a XVII. század végére gazdaságilag is nagyon megerősíti Kecskemétet, amelyet ekkortájt görögösen Egopolisznak is neveznek. Az elhagyott falvak területén ugyanis a város gazdálkodik: a törököt követő években már 450.000 holdon. A XVII. században visszaszerzi vásártartási jogát – erre utal a Burgundia nevű városrész – a Duna-Tisza közének legjelentősebb kereskedelmi központjává válik. Jogállása a szabad királyi városokéhoz hasonló: földesura nem lakván a városban, a városi tanács, élén a választott bírával intéz csaknem minden ügyet.

A reformáció a XVI. század közepén jut el Kecskemétre: a város a protestantizmus egyik jelentős központjává válik. Itt működik a zsoldáríró prédikátor Kecskeméti Vigh Mihály. A török utolsó éveiben szultáni engedéllyel épül fel a város harmadik templomaként a reformátusok fallal körülvett főtéri temploma. A tolnai líceum ideköltözésével veszi kezdetét az a kulturális folyamat, amely a XVI. század végétől jelentős szellemi központtá teszi a várost.

A legjelentősebb történeti épületek terén a gótikus plébániatemplomot a XVII. század közepén idehívott ferencesek kapják meg, akik a XVIII. század első harmadában építik ki az egykori „residentzia” épületének befoglalásával kolostorukat. A központ épületei között a XVII. század közepe óta tudunk a mostaninak a helyén állt régi városházáról. A XVIII. század elején a földesúr a piarista tanítórendet telepíti le a városban. A piaristák hamarosan

meginduló oktatásukkal tovább erősítik a város kulturális vonzását. A század közepén emelik a Szentháromság oszlopot és 1774-ben, a Mária Terézia kori rekatolizáció jegyében felépül a Nagytemplom. A XIX. század elején folytatódik a ma is meghatározó épületek emelése: megépül a görögkeleti templom, a lovarda, a klasszicista kis zsinagóga, a Czollner téri Erzsébet templom, a református kollégium és az első piarista gimnázium.

A városban a teljes körű reformáció és az utána következő rekatolizáció ellenére egyfajta „békés egymás mellett élés” jellemzi a lakosságot. A katolikus és a református földművelő magyarok mellett a XVIII. század elejétől zsidó kereskedők telepednek meg a városban. Ők elmagyarosodnak, nemzetiségek jelenléte nem mutatható ki a jellegzetesen színmagyar Kecskeméten.

Az 1819-es évben a várostest középső részét végigpusztító nagy tűzvészt követően a tanács részletes térképet készített. Ennek segítségével a század végén kibontakozó nagyszabású városrendezési akciók jól értékelhetők. A XIX. század második felében a főtérrész körzetében épülő jelentős középületek, a zsinagóga, a Nagytakarék-palota és az evangélikus templom már a főtér tervezett megnagyobbításának tervét rajzolják körül.

Magyarországi viszonylatban szinte példa nélkül álló az a nagyszabású központ-átépítési akció, amelyet Kecskemét két nagylátóköri polgármestere megtervezett, és 1895 és 1914 között nagyrészt meg is valósított. A tudatos városiasodás igényét a gazdasági megerősödés hozta magával: a város a XIX. század közepén megváltotta magát a földesúri szolgáltatások alól; az 1851-ben megépülő vasút a gabonatermelést fellendíti; néhány év alatt 8.000 katasztrális holdon szőlő-, barack- és dinnyeültetvényeket létesítenek; mezőgazdasági iparok települnek meg a városban. A középkor óta természetesen nőtt, szabálytalan, összezsúfolódott, több egymáshoz kapcsolódó kis térrészből álló főtér együttes bővítésével hatalmas főtér és a városon átvezető, valamint a vasútállomásra irányított sugárút-tengely kiépítését – kibontását és térfalainak megépítését – határozza el a városi tanács.

Megépül a városháza és a színház szabadon álló épülettömbje; négy háztömb lebontásával már kezd kirajzolódni az új, közel 150 x 300 m-es főtér, a térfalak kiegyenesítésére megépülnek a teret határoló új nagy középületek (Újkollégium, Népbank) és bérházak. A sugárút indításával a zsinagóga épülete kapott szerepet a főtér megformálásában. Az út végére tervezett, víztoronnyal kombinált Rákóczi-emlékmű már az első világháború kitörése miatt nem épülhetett meg. Ugyancsak elmaradt az átvezető út délnyugati szakaszának kiépítése – az útegyesítés – is.

A főtérhez csatlakozó kisebb tereken és a kivezető utak egyes szakaszain is megindult a századfordulón az emeletes házakkal való átépítés. A két világháború között már csak kis lépésekkel, de folytatódik a központ-modernizálás. Megépül az új piarista gimnázium, bővül a református Újkollégium, óvónőképző, múzeum erősíti a város kulturális központ jellegét. Továbbépül a Rákóczi út házsora.

A második világháború után a fejlődés a megyeszékhellyé válás, 1960 után vesz újabb lendületet. Városépítészeti vitákat követően döntenek el a Széchenyi tér tölcéses torkolatának vizuális elzárását. Megépül itt az Aranyhomok Szálló. Jellemző a korra a város „presztizs-lakóháza”, még ha értékes építészeti egységet kell is „bauxitbetonra” hivatkozva bontani a főtér oldalán. Továbbépül a sugárút (immár igen jelentékeny épületekkel) és a századforduló tervét a központot átszelő úttal kapcsolatban a 70-es években megvalósítják – bár az átmenő forgalom csak néhány évig, a főtér gyalogossá válásáig használja. Azonban megindul az útátjárás nagy bontásai kapcsán a megyei intézményeknek teret adó új központi együttes megépítése. Így a történeti központ megkímélődött a további bontásoktól, azonban a közvetlenül csatlakozó új központtal való szerves építészeti-városépítészeti kapcsolat kialakítása még várat magára.

A város szerepkörének bővülése nagyfokú urbanizálási folyamatot indított be, intenzív lakosszám-növekedéssel, melynek során 1948-1988 között 56.000 főről kb. 110.000 főre növekedett a lakosszáma, 10 új lakótelep építését indukálva. A lakótelepek, melyek építését az 1975-ben beindult helyi házgyár termelése is ösztönözte – a város rekonstrukciós területeire kerültek.

A város II. világháború utáni első középülete a Piaristák terén található SZTK rendelőintézet, amelyet 1950-ben adtak át. Néhány lépésre tőle a Kecskeméti Óvónőképző Intézet hatemeletes kollégiuma épült fel 1972-75-ben. A piarista gimnázium, rendház és templom műemléki együttesével valamint az 1990-es években megvalósult könyvtárral így a főtér szomszédságában létrejött az intézmény funkciók sajátos centruma. Az épületek azonban nem alkotnak koherens városépítészeti együttest, nemcsak igen eltérő jellegű és minőségű építészeti megfogalmazásuk, hanem a közöttük áttörő kiskörút jelenléte miatt.

A városszerkezet és a város által nyújtott szolgáltatások alkalmatlanná váltak a megnövekedett lakosszámra, s ez felvetette a város közlekedési hálózatának és rendszerének átgondolását, a városközpont szerepének újraértelmezését és egy „új tartalommal telített fórum” létrehozását. A fórum természetesen nem csak az új funkcionális feladatok ellátására volt hivatott, hanem a megváltozott politikai-társadalmi rend és az általa a városra kiszabott új szerepkör méltó képviselőjére is.

A városközponti illetve megyeközponti szerepkörű igazgatási fórum helyenként logikusan adódott az 1900-as évek elején, Kada Elek által megfogalmazott városi főtengety nyomvonalára. Ez a főtengety a Rákóczi út kiszélesítésével a vasútállomástól a főtérig jelentős városszerkezeti hangsúlyt kapott, azonban a Nagytemplom és a Városháza épületénél „elhalt”. Már korábban is voltak arra vonatkozó elképzelések, miszerint a főtér és a történeti városmag nyugati része között is folytatni lehetne a főtengety városszerkezeti gondolatát, s a vasútállomástól indulva, a főtéren áthaladva összekötni a város keleti és nyugati részét.

A város főterének nyugati irányba történő bővítése, az új központ kiépítése egy 1962-ben lebonyolított országos tervpályázatot követően történt meg. A bővítést a Nagytemplom és a Városháza hátsó homlokzata mögött alakították ki, zömében földszintes régi lakóházak elbontása után. Az építést az 1966-ban elkészített általános városrendezési terv (tervező: Korbonits Dezsőné) alapozta meg.

Az újonnan kialakított intézményi központban művelődési központot (Erdei Ferencről elnevezve), több áruházat, valamint a városképet és a várossziluetet a mai napig meghatározó s annak idején azt gyökeresen átalakító Megyei Tanácsi épületet és a megyei és városi pártbizottság székházát építették, melyek 14- és 8 emeletes kettős toronyházával kívánták a teret építészetileg hangsúlyozni.

2./ A központ funkcionális tagolódása

Kecskemét sugaras úthálózata már a középkorban kijelölte a központ helyét: az utak össztetalálkozásánál alakult ki a szabálytalan, több melléktérrel bővülő főtércsoport. Itt, az útvám szedés színhelye, a királynéi ispánság területe mellett épült meg a XIV. században a település temploma, amelynek névadó szentje Szent Miklós, a kereskedők védnöke. Itt kell az utak csomópontjában szükségszerűen létrejött árucseré színhelyét is a „piaci nagy pince” és a mézárszék környékén (a mai Arany János utca torkolatának tájékán) keresni. A három országos vásár színhelye a Szeged felől Budára tartó út várost elkerülő vonalára volt felfűzve a város lakóterületén kívül már a XV-XVI. században, ahogy ezt a városalaprajz a közelmúltig lakótömbökké alakult formában megőrizte. A vásártartási jog XVII. századi visszaszerzése után új helyen, az akkori megnövekedett városhatáron kívül, a korábbi

négyszögletes területnek megfelelő méretben és alakban jelöli ki a tanács a vásár helyét, ahová a „vásári nagy”- és „kis” utcák vezettek.

A piac helye a funkcionális sokrétűség és a központi térségek beépülése, szétszabdálódása miatt dekoncentrálódik: a XIX. század elején külön helye van a „piacnak”, a „hal-piacnak”, a „Búza-piacnak” és a „széna-piacnak”. A halpiac a Tisza felől bevezető út központi kiszélesedő részén, a szénapiac a „város kaszálója” felőli városrész kis terén, a mai Czollner téren alakul ki. Ez a szétszórta, szűkös elhelyezkedés és a piacközponti szerepkör megnövekedése okozza a XIX. század végi nagy piac-kibontást. A mai főtér létrehozásának ez az egyik oka.

Az – Erdei Ferenc kifejezésével élve – „forgalmi város” központjának egyik térrészén állt a királynéi erődfített „residentzia”, majd a késő középkor-török-kor idején egyre nagyobb szerepet játszó tanács épülete, a mai helyén állt régi városháza. Kecskeméten a vendégfogadók a forgalomhoz igazodva a Budáról bevezető útnak a vízfolyáson átvezető szakasza melletti ősi helyen, illetve az országos vásár területe mellett helyezkedtek el. A mai szálloda új helykijelölésű, a hagyományos helyeken napjainkra nem maradt fenn ez a funkció.

Az egyházi intézmények jelentették Kecskeméten is a kultúra csíráit. A főtéri gótikus katolikus plébániatemplom a XVII. században ferences templom lesz a hozzátartozó első iskolával és a kolostorra kiépülő „residentziával” együtt: ez a város első szellemi központja. A református líceum ideköltözésekor közvetlenül a katolikus központ mellett épül fel a református iskola és a fallal erődfített református templom, így a XVII. században már két szellemi központ él a városban. 1720 körül megkezdődik működését a piarista tanítórész, kialakul a város harmadik jelentős szellemi központja. A „református iskola” helyett 1830-ban megépül az Ókollégium a mai Kálvin téren, majd a főiskolai rangú jogakadémia, az „Újkollégium” a főtér-kiépítés során 1913-ban. A piarista együttes is tovább bővül: az 1820-ban épült gimnázium helyett 1930-ban már új, nagyobb létesül. Itt valósággal városkép meghatározó együttesé válnak az oktatási funkció épületei. A katolikusok a XVIII-XIX. század folyamán újabb templomokat építenek: a főtéri nagytemplom tovább fokozza a vallási funkcióknak a főtérre való koncentrálódását, de a Czollner téren felépült Erzsébet templom a decentralizálás felé hat.

A XIX. század végén, a XX. század elején az Eötvös-féle oktatási törvény hatására épült városi iskolák (Hosszú utcai, Budai utcai, Kuruc téri, Czollner téri és Mátyás téri) már az alapellátás egyenletessé tétele érdekében, a tanács által kisajátított telkeken illetve a védősánc-rendszer helyén kialakult körút mentén települnek. Hasonló módon helyezik el századunk elején a főreáliskolát és a 20-as évek végén az óvónőképzőt is. A polgári leányiskola a főtér mellett a színház megépültével kialakult új téren épül fel.

A XIX. század folyamán a többi felekezet is megépíti templomát: sajátos kecskeméti jellegzetességként – a főtérkibontás következtében is – ma már ezek is a főtéren vagy közvetlen környékén emelkednek: a görögkeleti-, a három izraelita- és az evangélikus templom. A területi eloszlást vizsgálva fel kell figyelni arra, hogy a történeti folyamat következtében a főtér déli-délkeleti oldala lett az egyházi oktatási és igazgatási funkciók helye.

A kereskedelem és a szolgáltatás elsősorban a piactér északnyugati oldalán álló lakóépületek földszintjein helyezkedik el, benyúlva a csatlakozó mellékutcák és a vasúttól bevezető nagykörösi utca földszintjeire is. A XX. század elején épült evangélikus bérház, a Luther-udvar két oldalszárnya között a század elején egy új üzletutcát (passage-) létesítettek. A tér délkeleti felében a 70-es években üzletekkel átalakított sétálóutca talán a legelső hazai példája ennek a városépítési fogalomnak. Nagyobb áruház csak a 80-as években épült a főtér északi sarkában. A nagyobb területigényű kereskedelmi létesítmények a délnyugaton kapcsolódó új központba települtek.

Az igazgatást a történelmi központban a főtéri városháza Lechner-féle hatalmas, jelentős épülete és a törvényháza Rákóczi úti palotája képviseli. Ezekkel együtt néhány bank is a főtér-főutca megformálására, jelentékeny térkialakítására vállalkozott.

Megállapíthatjuk, hogy Kecskeméten a központi funkciók a főtéren, ennek mellékterein és a kiágazó főutak mentén helyezkednek el. A történelmi kialakulás során egyetlen önálló alközpont létesült az egykori árok-palánk vonallal körülvett területen belül: a Czollner téri templom-iskola együttes (melynek eredete egy egykor városszéli ispotály volt). A századfordulón újabb alközpontok alakultak ki a körút külső oldalán.

A lakóterület nem válik el élesen az intézmény-területtől, a földszintjén üzleteket magukba foglaló épületek emeletein a központban is többnyire lakások vannak. Intenzívebb többszintes beépítés csak a főtércsoport és néhány kivezető főutca mentén alakult ki, azonban a földszintes beépítéssel csatlakozó lakóterületek is szinte átriumházas intenzitást mutatnak.

A főtérrendszer több térrésze és a lecsapoló Déllő tó helye szépen parkosított – az egykori piactéren ez túlzás is: a hagyományosan téglaburkolatú tér eredeti városépítészeti összefüggéseinek felismerését akadályozza a dús növényzet. A hatos fasorral kiépített Rákóczi úton kívül a kisebb mellékutcák többsége akáccal, császárfával fásított.

3./ A központ városképi megjelenése

„... páratlan látvány, ahogy a templomok egymás mellett állva fölemelik és arányaiban megnövelik a főtér városi szépségét. Külön-külön egyik templom sem különösen szép, még a közöttük álló városháza szépségeiről is lehetne vitatkozni, együtt azonban megragadó és vonzó képet formálnak.” (Erdei Ferenc)

A főtér uralkodó városépítészeti elemei – főépület-együttese – a tornyos Nagytemplom és a monumentális városháza. Helyzetük a főtércsoportba való eligazodáshoz mintegy koordináta-rendszert határoz meg: a tércsoport fő- és keresztengelye, amelyek irányában az egymáshoz kapcsolódó térrészek elnyúlnak, erre a két épületre szerveződik. A nyitott főtengely a Rákóczi sugárút tengelyét átvezetve a téren, az új városközpont felé irányulva halad át a Nagytemplom és a Városháza között. A keresztengely az előbbire merőleges és zártságával (egyik végét a keresztbefordított szálloda, másik végét a színház és a Szentháromság oszlop zárja) jólesően fogja egybe a látványt.

A főépületeken kívüli legjelentősebb építészeti szereplők a vertikális elemeket is tartalmazó épületek: elsősorban a téren a szabadonálló református templom, amely a hozzáépített kávéházzal térosztó szerepet játszik a Szabadság- és Kossuth tér között. A ferences templom gótikus tornya s támpillérei a város múltjának legmélyebb látható nyomaként vésődtek a főtér arcára. Az Újkollégiumot és a Zsinagógát méretei, vertikális hangsúlyai és építészeti kvalitásai emelik jelentős szerepre a térfalat alkotó épületek között. A főtér-kibontáskor az újonnan kialakított telekosztás tette lehetővé, hogy az előirányzott nagyobb magassággal arányos, szélesebb épületfrontok fordulhassanak a tér felé.

A főtengely irányát húzza alá a másik két templom és az Újkollégium hosszengelyének a Nagytemplomával közel azonos iránya is. A zsinagóga a rávezető főutca indításánál kap jelentős városképi szerepet, amelyben osztozik a másik oldalon álló Cifra-palota. A nyitott főtengely és a zárt keresztengely által alkotott szerkezeti rendszert további melléktengelyekre szerveződő térrészek, térkapcsoló utcák gazdagítják: az Arany János utca – Kálvin tér tengelyt már a környező beépítéshez tartozó magasföldszintes épületek zárják. A Mende Valér által tervezett két szecessziós épületet a Luther-udvar passage-ának az Újkollégium tornyára

vezető irányulása köti össze, a városháza közép rizalitját pedig valószínűleg tudatosan szervezték az akkori fő bevezető út, a Nagykőrösi út tengelyére.

Az építészeti értékekben gazdag kecskeméti térrendszert nem a városépítészeti homogenitás, hanem a történetiségben rejlő sokszínűségnek a városszerkezeti harmóniába simulása emeli megérdemelt rangjára. A gótikától (ferences templom) a már jellemző barokkon (Nagytemplom, Református templom) és a felvillanó klasszicizmuson (Ókollégium) át a színes romantika (Zsinagóga, Evangélikus templom) és az eklektika (Városháza, lakóházak, színház, ref. bazár) legnagyobb mennyiségű és a szecesszió sokféle ágának (Újkollégium, Luther udvar, Cifra-palota, Iparos-otthon) legjelentősebb, legjellemzőbb jelenléte van itt. A stílusok egymásra rétegződése adja azt a sajátosan kecskeméti városközpontélményt, amelyben a tartalom és a forma szerencsés összhangba simul. A téralkotó-térhatároló elemek városképi együttest alkotó jelentősége és műemléki értékei közötti harmónia eredményezi az összhangot. Olyan ez a főtér, mint egy jó színházi előadás: a jól megírt szerepeket tehetséges színészekre osztották.

Kecskemét mai városalaprajza a nőtt város szabálytalanságával és a mesterségesen kialakított nagyszabású városépítészeti egységek tudatos megkomponáltságával egyike legeredetibb városalaprajzainknak. Jellegzetes alföldi mezőváros-módon a szabálytalan, tágas főtérrendszert körülálló, rendre egytoronyú templomok, a középületek és többszintes lakóépületek körzete fokozatosan magasföldszintes, zárt sorú, majd kerítései révén zártnak ható hézagos-zárt sorú beépítésbe megy át. Az újabb építések csak délnyugat felé bontották meg ezt a rendszert, amelyet a város jellegzetes sziluettje is kirajzol: a központ emeletes épületeiből alakult zárt sorú beépítés, a belőle kiemelkedő nyolc toronnyal fokozatosan simul bele a környező alacsonyabb beépítésbe a sík terepen.

A 70-es években épült megyei igazgatási épületegyüttes önmagában véve igényes – és építészeti részletei még mai szemmel is időtállóak – léptéke azonban környezetidegen. Bár az új tér illetve térbővület valóban közvetlenül kapcsolódott a történeti főtérhez, e szerkezeti kapcsolat nem lett igazán szerves. A főtér ugyanis impozáns méretével, a nyugati falát lezáró és a tér felé forduló két városi léptékű és jelentőségű épületével, a Nagytemplommal és a Városházával lezárt egységet alkot. Hiába fűződik rá e térre ma egy gyalogos sétánnyal a modern városközpont, azáltal, hogy az említett két várostörténeti szerepű műemléki épület a hátsó oldalát fordítja az új térre, annak jellege csak másodlagos maradhatott.

A „fórumnak” nemcsak a történelmi városközpontoz, hanem a csatlakozó új városrészekhez való szerkezeti és főleg városképi viszonya is igen ellentmondásos. Az új városi főtér nyugati oldala nincs térfallal lezárva, s szinte kilyukad a határos lakótelepek felé vezető közlekedési csomópontra. E környező lakótelepek legmarkánsabb városépítészeti eleme a Petőfi Sándor utca mentén 1967-69 között megépült 176 lakásos „szalagház”, amely hosszú tömegével szinte kivezet a városból.

Az 1800-as évek invenciózus, bátor, radikális, de a hely ismeretéből fakadó urbanisztikai beavatkozásai Kecskeméten értékteremtők voltak, melyek egyes elemei idővel jól illeszkedtek a meglévő városszövetbe. Az 1945 után, a központi vezérelvek nyomán, doktrínák alapján megfogalmazott városközponti intézményfejlesztések azonban nem tudtak beépülni az élő, meglévő városi organizmusba.

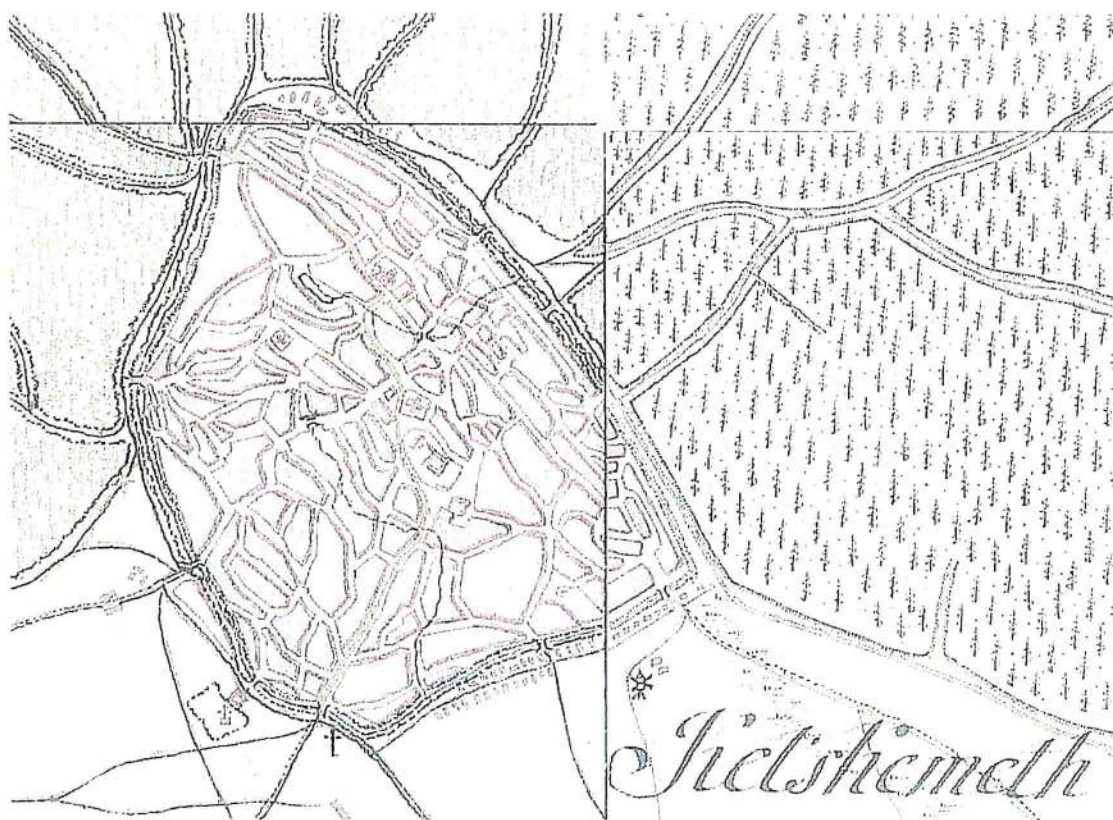
A nagyobb léptékű, teljes városszerkezetet érintő beavatkozások mellett számos kisebb, egyedi, de nagy hatással bíró építés is történt a városközponti területeken. 1959-62-ben épült meg a Széchenyi tér tölcserés torkolatának lezárásaként az Aranyhomok Szálló, amely komoly városépítészeti vitát váltott ki az akkori szakmai közéletben. A terv leginkább vitatott döntése az épület telepítése volt, mivel lezárta azt a vizuális kapcsolatot, amely korábban hagyományosan jellemezte a Széchenyi térré tölcseresedő Széchenyi utca és a főtér viszonyát.

Míg a szálló lapostetős épületének tömege, magassága nem okoz nagy városképi konfliktushelyzetet, az 1969-ben a szomszédságban felépült 95 lakásos, a földszinten üzletekkel és irodákkal kialakított oldalfolyosós lakóépület, az ún. Lordok Háza „annál inkább”.

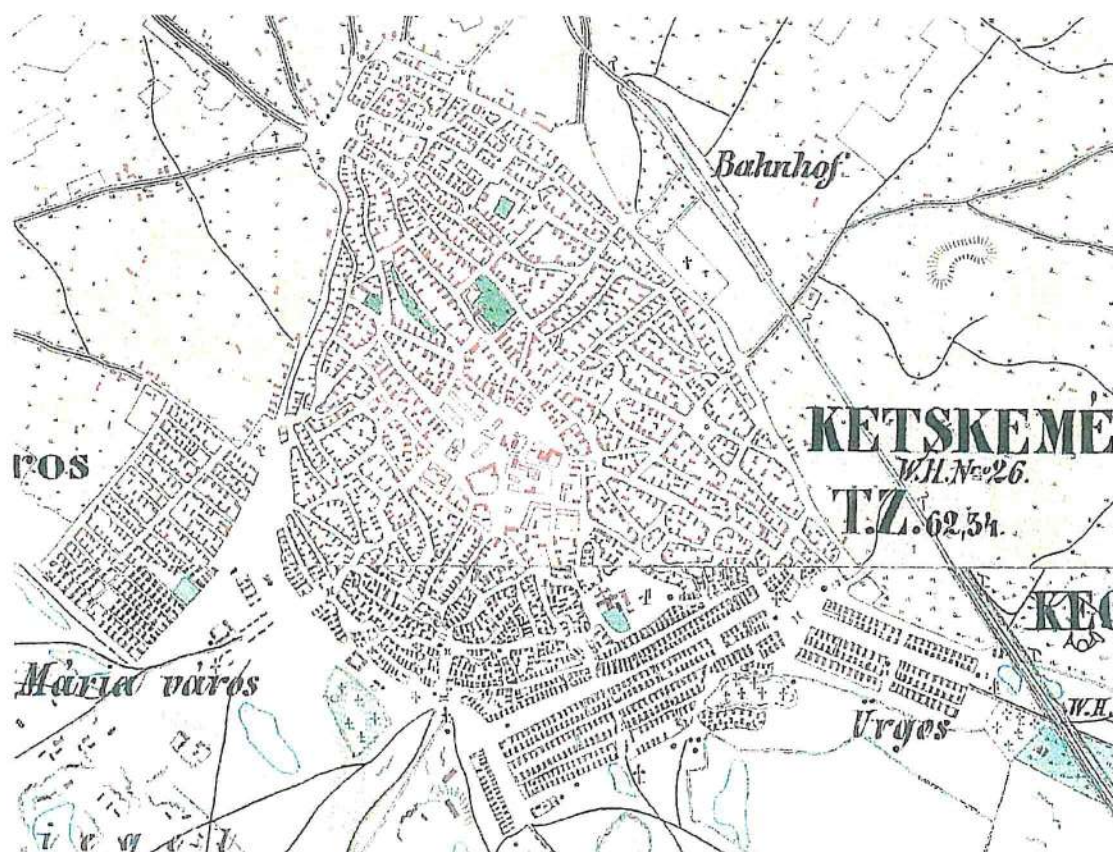
A szálló lezáró, beforduló épülettömege az első lépés volt a Széchenyi tér-Széchenyi utca szerepének átértelmezésében, amikor is a Csányi utca és a Széchenyi utca tömböt részben visszabontották, és ott buszpályaudvar helyeztek el. A buszvégállomás praktikus szempontok alapján történt idehelyezése Kecskemét esetében is megteremtette a magyar települések sokaságánál tapasztalható ellentmondást: a tömegközlekedés lakossági ellátási szempontból ideális helykiválasztása a legtöbb esetben városképi és környezeti szempontból jelentősen penetrálja a környezetét. A korábitól csak a nevét öröklő, de méretében, elrendezésében, tájolásában és karakterében attól teljesen eltérő új Széchenyi tér mára a belváros egyik legellentmondásosabb terévé vált.

Kecskeméten jelentős változást hoztak az 1970-es évek beli városszerkezeti átalakítások. A főtéren korábban számos út haladt át, többek közt a 26-os út, valamint a 44-es és 52-es utak, melyek forgalmát 1976-ban az ún. „kiskörúti gyűrű” megépítésével elterelték a központból. Így a mai Kossuth illetve Szabadság tér ugyan – mint a várostörténeti, és városépítészeti értékeket felfűző gyalogos, parkos, védett zóna – jelentősen felértékelődött, a körút bevágása során, annak mentén azonban sok helyen rendkívül rendezetlen telekviszonyok és utcakép alakult ki. Hiába „szegték le” a körutat helyenként jelentős középületekkel – a Piaristák terénél az új könyvtár épületével, majd a közelmúltban a Széchenyi térnél a bevásárlóközpont tömbjével – az útkialakítás a mai napig városképileg megoldatlan.

Kecskemétet sem kerülte el az utóbbi évek bevásárlóközpont építési láza. Az elmúlt 50 év legnagyobb volumenű építése a központban a 2004-ben átadott Malom Pláza, amely az 1870-től üzemelő Kecskeméti Gazdasági Gőzmalom területén valósult meg. A Gőzmalom, amely egyike volt annak a több tucat malomnak, amelyek Kecskemét várostörténetéhez szorosan kötődtek, 1998-ban még működött víztoronnyal, hűtőházzal, gabonasilóval, kád-gőzfürdővel- és uszodával. A komoly ellenállást és indulatokat kiváltó új épület a Csányi utcában, a buszpályaudvar és a hajdani igazgatási és pártközpont épületegyüttese közötti összekötő, átvezető tömbként épült meg. Sajátos képet ad egymás mellett a környezetét szinte szétfeszítő épülettömegek két típusa: a megyei igazgatási központ égbeszökő kettős toronyépülete és az ugyan nagyon magas, azonban jellegét tekintve vízszintes irányban terpeszkedő bevásárlóközpont tömege. A kontraszt elsősorban a „pláza” mögötti területeken érzékelhető, ahol kiszolgáltatottan ott maradtak az eredeti földszintes beépítésű kis házak a telekvégeikkel.

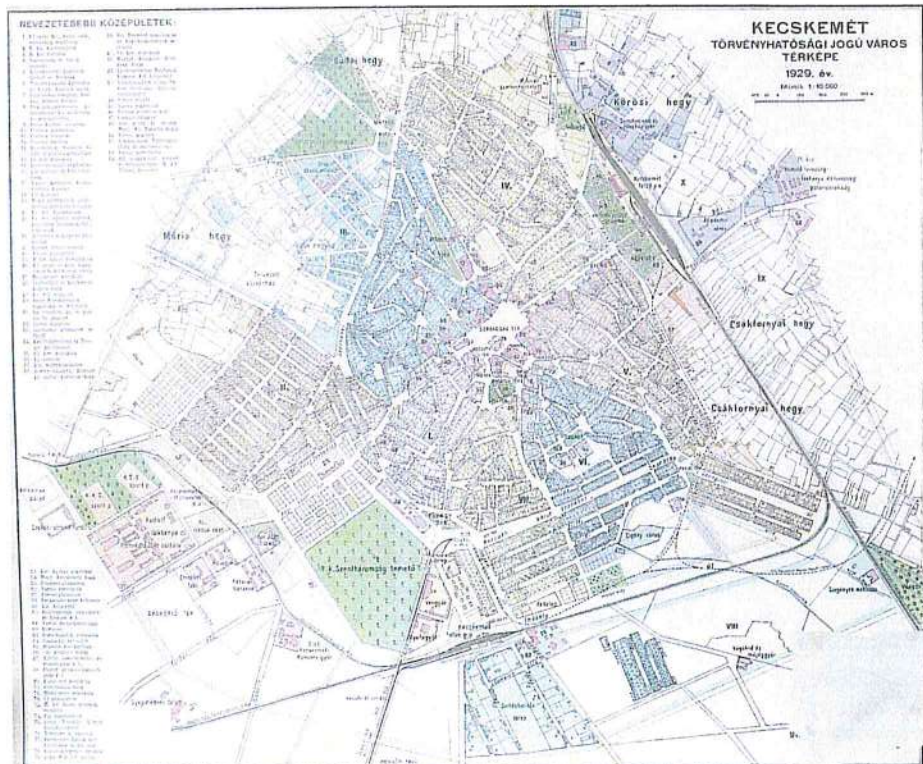
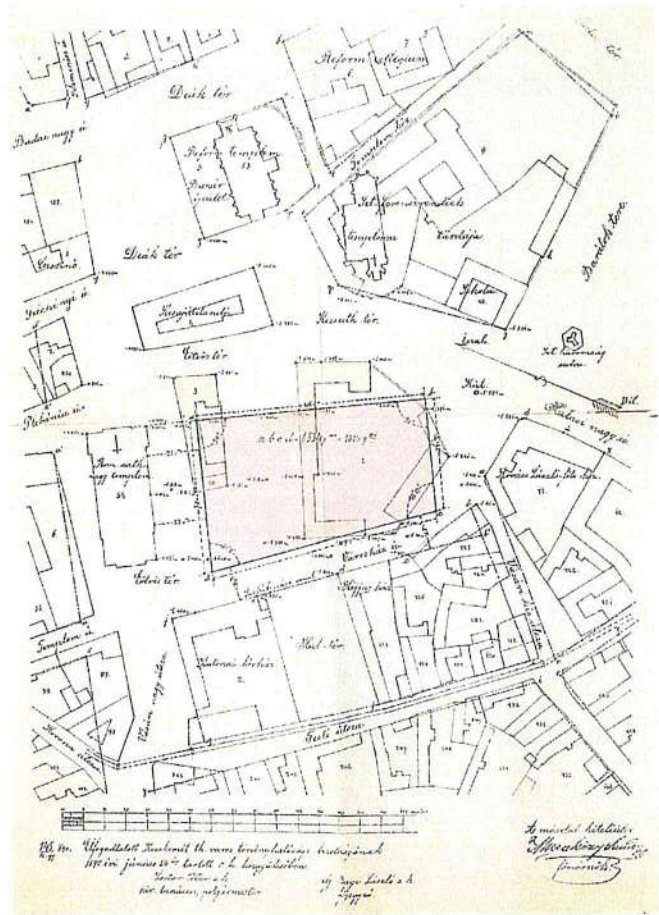
I. Katonai felmérés 1782-85

II. Katonai felmérés 1860-64

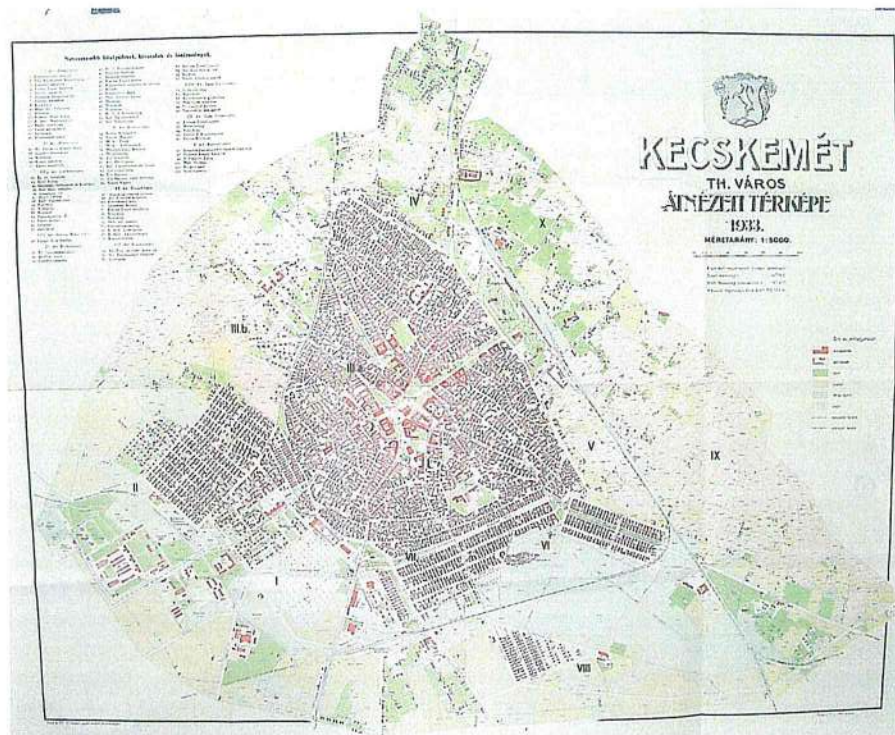
Kecskemét

A városháza
elhelyezése (1890-ből
származó tervvázlat)

A város térképe 1929-ből

Kecskemét

1933-ban készült várostérkép

Ortogonalis légi felvétel a XX. század közepéről

Kecskemét

1./ A Nagytemplom és
a Városháza

2./ A Zeneiskola, volt
ferences kolostor

3./ A Zsinagóga és a
Cifra palota

Kecskemét

4./ A Nagytemplom és a református templom

5./ A Nagytemplom, a ferences és a református templom

6./ Az új Kollégium, a Cifra palota és a Zsinagóga

Kecskemét

7./ A piarista együttes

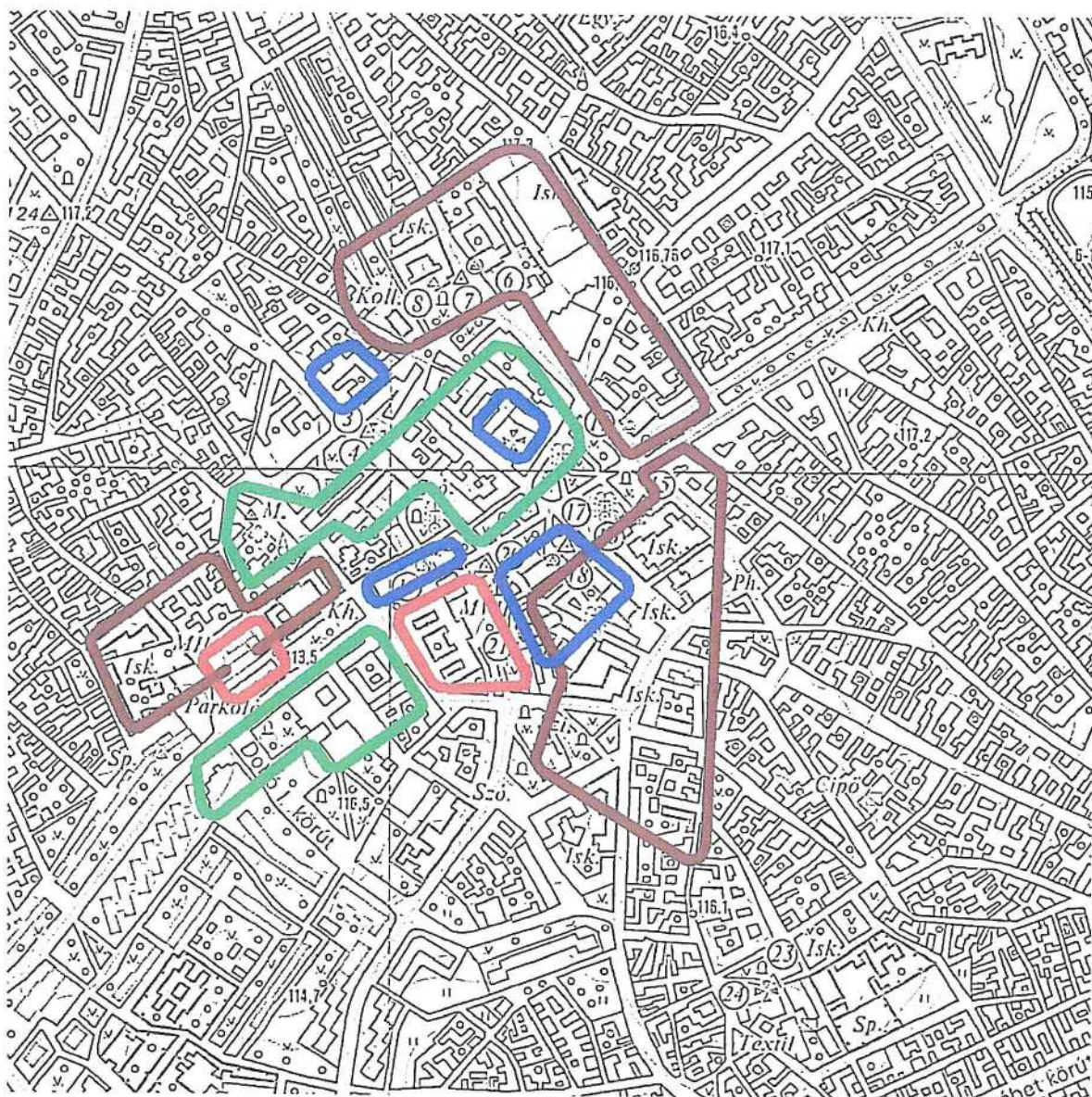

8./ A református és a ferences templom

9./ A Rákóczi út torkolata

Kecskemét

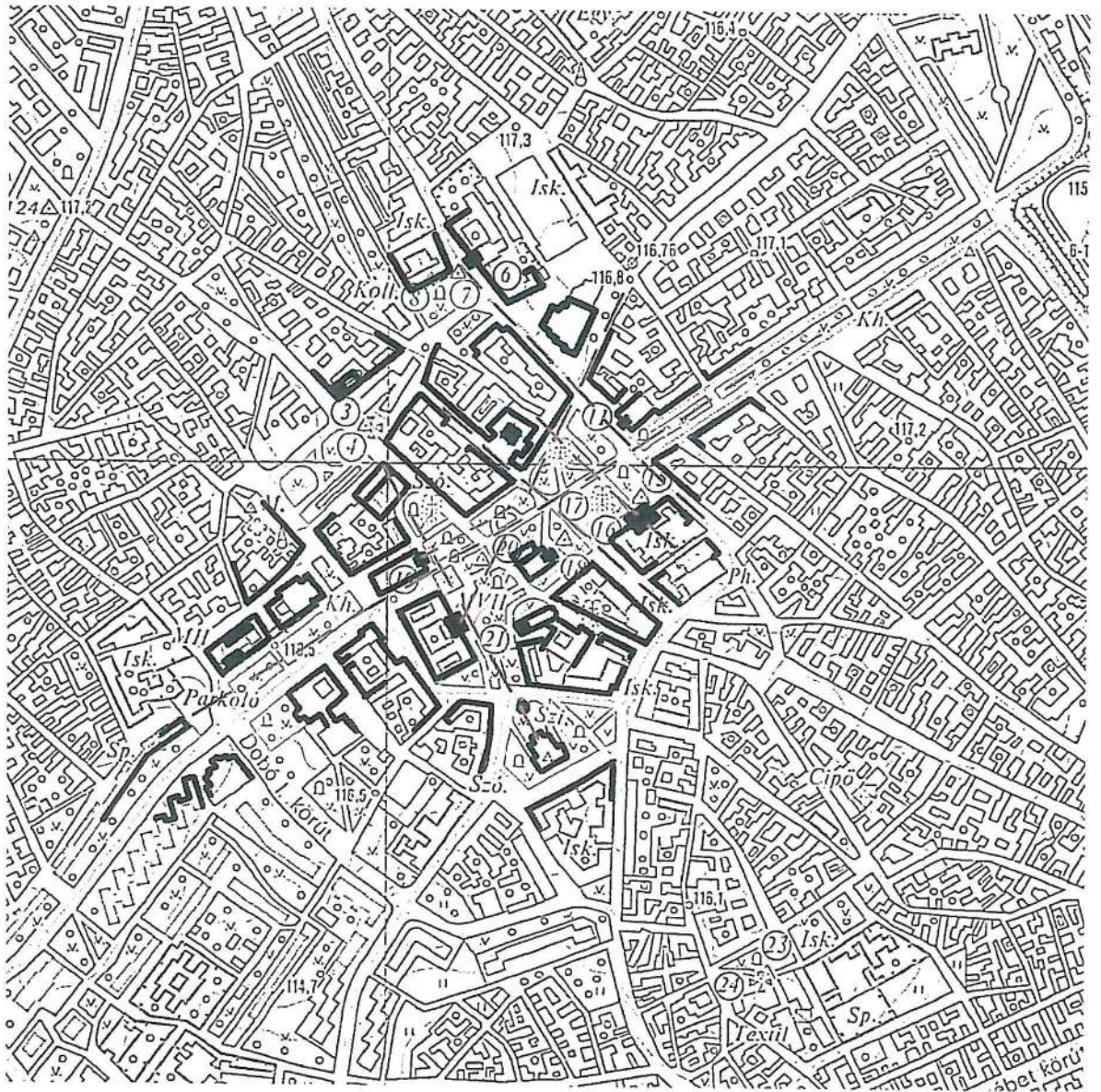

A központ funkcionális tagolódása - (M = 1 : 8000)

- Közigazgatás** —
- Egyház, vallás** —
- Művelődés, oktatás** —
- Kereskedelem** —

Kecskemét

A központ városképi megjelenése - (M = 1 : 8000)

- "karakteres" térfal
- jelentős zöldfelület
- városképi tengely
- városképi hangsúly

Kecskemét

1./ A központ kialakulása

A Petőfi költészetéből megismert táji szépséget ma már nem találjuk Kiskunfélegyháza környékén; eltűntek a szélmalomok, a gazdag növény- és állatvilágú mocsarakat lecsapolták. A város maga sem nyújt első pillanatban sokat a szemlélő számára; a poros utcák, nagyrészt jellegtelen épületek távolról sem idézik műemléki városaink hangulatát, építészeti, történeti gazdagságát. Számunkra a város és központjának közelebbi vizsgálata mégis érdekes, mert kialakulásában tipikusan magyar, alföldi városközpontot létrehozó tényezőket ismerünk meg, s benne tanulmányozhatjuk az alföldi magyar városokra jellemző sajátosságokat.

Kiskunfélegyháza a Duna-Tisza közének vízváltó homokhátságán fekszik, a középkorban is jelentős Buda-szegedi út mentén, mint az egyetlen városi település annak Kecskemét-Szeged közötti szakaszán. Az említett útvonal irányát követve építették ki a XIX. század derekán a Budapest-szegedi vasutat, ami fokozottan hozzájárult ahhoz, hogy a Kecskemét és Szeged közötti területnek központjává váljék, igazgatási, kereskedelmi és kulturális tekintetben egyaránt. Nagy tanyavilág központja a XX. század második felében is.

Kiskunfélegyháza központja kialakulásának kérdéseit kutatva, a feltárt sírleletek alapján megtudjuk, hogy területe a népvándorlás korában már lakott hely volt. A honfoglalás utáni időben feltehetően nincs itt település, s ezért szállják meg az Alföld több lakatlan területe mellett a Duna-Tisza közének ezt a részét is a kunok, akik a XIII. században nyernek bebocsátást az országba. A kunok települései közül hamarosan kitűnik Félegyháza, s az 1389-ből származó Zsigmond-kori oklevél, mely létének első írásos emléke, a szegedi utat Félegyházával, mint említésre méltó településsel jellemzi.

A középkori település nem a mai város helyén volt, hanem attól kissé északkeletre, az ún. Templomhalmon; erről tanúskodnak az ott talált Árpád-kori rézpenzék, valamint az égetett föld- és tégladarabok.

Mivel Félegyháza a hadak felvonulására alkalmas Szeged-budai út mellett feküdt, mindjárt a török hódoltság elején elpusztult a többi virágzó alföldi faluval együtt. A XVII. században Félegyháza pusztáinak területe lakatlan és megműveletlen volt.

Bővebben kell foglalkoznunk a török hódoltság utáni eseményekkel, mert ezek az elindítói a mai település kialakulásának. Az Árpádok alatt telepített jászok és kunok régi kedvezményeit a török kiűzése után a bécsi udvar eltörli, és a jászkunok tulajdonát képező területek a felszabadító birtokába mennek át, aki 1702-ben a földeket örök áron eladja a Német Lovagrendnek. Ebbe azonban a jászkunok nem nyugszanak bele, és először kiharcolják, hogy a német gazdát magyar – a Pesti Invalidusok Háza – váltja fel, majd 1741-ben visszaszerzik régi kiváltságaikat, és 1745-ben megkapják Mária Teréziától az engedélyt földjeik visszaváltására.

A jászkunok török előtti kiváltsága az volt, hogy három kerületük: a jász, a nagykun és a kiskun kerület közigazgatásilag önálló – tehát a vármegyétől független – terület volt, élén egy-egy kapitánnyal, s a közös főkapitánnyal, aki közvetlenül a nádor alá tartozott. Az adókötelezettséget katonáskodással váltották meg, s földesúr nélkül, szabad parasztként gazdálkodtak. Az 1741. és 1745. esztendő e kedvezmények visszaszerzését jelenti. Ettől kezdve a Jászság, a Nagy- és Kiskunság közigazgatásilag önálló 1876-ig, amikor területüket a vármegyékhez csatolják, s ezzel önállóságuk megszűnik.

A XVIII. század elején a mai Félegyháza területét képező négy kiskun pusztá óriási kiterjedésű területén település nincs, így a termőföld nagyrészt parlagon hever. A bérlő

kecskeméti gazdák nem tudták teljesen megművelni. Ezért 1737-től kezdve a népesebb jászkun községekből telepesek szállingóznak a pusztákra. A földek kihasználatlansága és a jászság bizonyos fokú túlnépesedése arra készítette Almássy János főkapitányt, hogy a császári és királyi Commissiotól szerzett előnyös feltételek mellett felszólítsa a jászkun területek lakosságát a Ferencszállása és Félegyháza pusztákra való településre. Felszólítására 1743-ban 218 család költözik be és alapítja meg a mai Kiskunfélegyházát. A telepesek nagyobb része Jászfényszaru községből, kisebb része pedig a Kiskunság területén levő Ellés faluból jön.

Félegyháza a megtelepedés után nagyon gyorsan épül, fejlődik. Az a tény, hogy a XVIII. század végén már a Kiskunság legnagyobb települése, a főútvonal melletti fekvéssel, valamint a kun területek kiváltságainak vonzerejével magyarázható. A Buda-szegedi út a XVIII. században már nem csupán hadak felvonulásának színhelye, hanem az ország déli részzeit Budával, azon keresztül Béccsel összekötő forgalmas és jelentős kereskedelmi útvonal, melyen Szeged és Kecskemét között más település nincs. A Mária Terézia által 1745-ben engedélyezett földvisszaváltás, az ún. jászkun redemptio Félegyháza lakosai számára lehetővé teszi, hogy anyagi helyzetüknek megfelelően részt vegyenek a földvisszaváltásban. Az óriási földterületek pedig megadják annak a lehetőségét, hogy újabb telepesek is vásároljanak birtokot, és itt letelepülve élvezhessék a jászkun területek kiváltságait.

A település fejlődéséhez hozzájárul, hogy 1753-ban Mária Terézia a Kiskunság „rabítelő szék”-ét a református lakosságú Halasról a teljesen katolikus Félegyházára helyezi át, s ezzel az a nyolc településből álló kiskun terület székhelye lesz; majd Mária Terézia a poroszok elleni háborújában nyújtott segítségért 1774-ben évi négy országos vásár tartását engedélyezi Félegyházának, s egyúttal mezővárosi rangra emeli. A vásártartás jogának megszerzése után a város vezetősége igen nagy gondot fordít a vásárok megrendezésére. Minden gazdát köteleznek arra, hogy jószágot hajtson fel a vásárra.

A rohamosan fejlődő város terményeinek értékesítésére az évenként négyszer tartott országos vásárok hamarosan kevésnek bizonyulnak, s jelentkezik a hetivásárok tartásának igénye. A 66.000 kh. területén nagyrészt tanyai életet élő lakosság a hetivásárookra hozza be terményeit és állatait. A XIX. század közepén a vasút megépítésével a város előtt megnyílik az európai kereskedelmi életbe való bekapcsolódás lehetősége. A gyors szállítási eszközzel jelentkező biztos piac, a régi gabonatermelés és kereskedelem mellett fellendíti a baromfityénysztést az erre kiválóan alkalmas tanyákon. A szárnyasállatok, a tojás és a toll kivitele jelenti a XIX. század végén a legnagyobb bevételt.

Az általános ipari fejlődés idején a város területén jelentős ipari üzem nem létesül, csak kisipara van. A lakosság zöme továbbra is mezőgazdasággal foglalkozik, s az említett lehetőségek miatt ezt fejleszti. A gazdagodás igen jelentős; s ez előmozdítja a lakosság további növekedését is. A lélekszám növekedés olyan nagyméretű, hogy amíg 1844-ben 17.627 lakója van a városnak, 1910-re a lakosság eléri a 35.000-et; tehát a XIX. század második felében több mint kétszeresére növekszik. A gazdag mezőváros fejlődését a világháború kitörése, a kereskedelmi élet nagy perspektíváinak megszűnése hirtelen megállítja. A város fénykorát a századforduló jelenti. Ebből az időből származnak középületei, ekkor bontakozik ki a városközpont karakteres arculata.

2./ A központ funkcionális elemzése

Ha a központi téregyüttes térképére tekintünk, azt látjuk, hogy elemei egy határozottan érvényesülő tengelykeresztre fűződnek fel. A főtengely a várost észak-déli irányban átszelő Buda-szegedi út. A városon kelet-nyugati irányban áthaladó Iszák-csongrádi út pedig erre

merőleges tengelyt alakít ki. A két út találkozásánál áll a Városháza – a központi együttes csuklópontja – mely a tereket az első világháború előtti időben funkcionálisan három egymástól elkülönülő csoportra osztja. Ettől északra a főútvonalhoz két tér kapcsolódik: a mai Petőfi tér és a Dr. Holló Lajos útnak a Kiskun Kapitányság épülete előtti kitölcséresedése. Délre a Szt. János- és a Móra Ferenc tér fűződik az átmenő főútvonalra, annak jobb és bal oldalán. A harmadik tércsoport a keresztengelyen a Csongrád felé kivezető út irányában kialakult együttes, az Ó-templom környezete, a Béke tér.

A városközpontot alkotó 3 tércsoport közül a legrégebb az északi részen elhelyezkedő. Kialakulásának kutatása visszavezet a megtelepedés előtti időbe. A Félégyháza 1743-as alapítását 3 évvel megelőző időpontból, 1740-ből fennmaradt – Mikovényi Sámuel által készített térkép Szeged és Kecskemét között nem tüntet fel mást, mint Félégyháza helyén egy postaállomást és vendégfogadó házat. A postaállomás a későbbi járásbíróház épülete helyén állt; fontos szerepet töltött be a Szeged-Kecskemét közötti forgalom lebonyolításában.

Előzőnél azonban jobban érdekel bennünket a vendégfogadó épülete, amely 1885-ig állott fenn Duttyán-vendéglő néven, s a későbbi térképekről pontos helyét is ismerjük. A feljegyzésekből pedig megtudjuk, milyen volt. A mai városháza szomszédságában, attól északra helyezkedett el úgy, hogy udvarán vezetett át a főútvonal, s ezzel az áthaladókat betérésre készítette. Az 1883-ból származó monográfia írja róla: „a máig is éktelenül kiszögellő nagyvendéglő átellenes kapuival jelölte a főútvonalat, a Buda-sáregyházi vagy Bécs-törökországi katonai útvonalat”. Az 1820-as években, amikor a nádor az épületet le akarta bontatni, a tanács így védelmezi: „ezen Bécstől Erdélyig vonuló főútvonalon Pesttől Szegedig hasonló szép vendéglő nincs, és köztapasztalat szerint igen szükséges”, ... „erős anyagból van készítve s gyönyörű pincével ellátva”. Ebből láthatjuk, hogy még a XIX. században is nagy jelentőséget tulajdonítottak e vendégfogadó háznak, s így érthető, hogy a megtelepüléskor az első lakóépületek e köré kezdtek csoportosulni a budai út mellé.

A vendéglő melletti, tőle délre levő telken a mai városháza helyén építette első székházát a község. Az 1820-as években a jelenlegi beépítési vonalon épült főhomlokzatával a mai Petőfi térre néző egyemeletes, klasszicizáló Városháza, mely 1909-ig állt fenn. Ezen XIX. századi Városháza főhomlokzatával szemben a Petőfi tér keleti oldalán lévő ún. „kisvárosháza”, 1772-ben épült görög kereskedők számára. A tér déli oldalán álló Hattyúházban volt Petőfi édesapjának mézsárszéke a XIX. század húszas éveiben.

A felsorolt épületek vették körül a régi piacteret, melynek középpontjában áll ma a Petőfi szobor. Ez a piactér volt az ún. „kosaras-piac”, a mindennapi árusítás, az apró eladnivalók gazdát cserélésének színtere. Egyúttal ez volt a város legrégebb, legfontosabb tere, a polgári központ, a társadalmi érintkezés színhelye. A helybeliek s a tanyákról ünnepnapokon vagy hetivásárra bejövők itt értesültek a politikai eseményekről, itt találkoztak ismerőseikkel. A századforduló leírásai úgy jellemzik a teret, hogy olyan volt a félegyházi népnek, mint Rómának a Fórum. Vasárnap délelőttönként különösen forgalmas lehetett a tér a mise utáni korzó élénk tarkaságával, s itt volt ilyenkor a „publikáció”, a hivatalos- és magánhirdetéseknek a piac közepén felállított szószékről az összegyűlt gazdák számára való ünnepélyes közzététele. Itt tartották a képviselői beszédeket, s Kossuth is innen üdvözölte a „csaták tüzeiben barnult kunokat”.

A régi Duttyán-vendéglőt a lakosság ragaszkodása sokáig megőrizte, s a vendéglőnek a budai útba való beszögellése alakította ki mai helyén a Petőfi térnek keleti oldalán a „kisvárosháza” folytatásában megépített házsorát. Ez a házsor tölcseéresedve hajlik a budai út nyomvonala felé, a Duttyán-épület hajdani főhomlokzatával szemben utcaszélességet hagyva.

A vendéglőt le kellett bontani, s az ekkor épülő Corona szálló egyemeletes, eklektikus épülete már a szomszédos városháza vonalát követi. A reprezentatív Corona szállóba költözik

át a „kisvárosházából” a Casino, és ezzel az a város társadalmi életének központjává válik. A századforduló gazdag társadalmának szórakozóhelye, nagy ünnepek és bálók színhelye lesz. A Corona megépítésével alakul ki a budai főútvonal mellett mai méreteiben a Petőfi tér, mely most már nagyobb területével s különösen a Fischer Ágoston és Novák Gergely tervei szerint épült, század eleji „magyaros” stílustörekvéseket mutató Városházának megépítésével a tér előzőekben vázolt funkciójának városiasabb, nagyszabásúbb környezetet ad.

A Petőfi tértől északra a budai út mentén áll a Kiskun Kapitányság épülete, melyet a Kiskun Kerület épített a „rabítelő szék” Halasról való idehelyezésekor. A kapitányság körül levő telkeket leginkább közintézmények szerzik meg, emellett ügyvédek építik itt lakóházukat; ezért nevezik el ezt a környéket „ügyvédnegyed”-nek. A város közintézményei közül ma is itt van a postaépület, a rendőrség és a bíróság.

A kapitányság épületének beépítési vonala nem kíséri a budai út nyomvonalát, hanem attól kissé töréssel eltér, és ezzel alakul ki itt, a Dr. Halló Lajos útnak (volt „Nagy Kecskeméti utca”) kitölcsekedése, mely a Pázmány utcába torkollva Félégyháza legrégebbi egyházi épületeit kapcsolja a világi hatalmat képviselő kapitánysági székházhoz. A kapitánysági épületnek házsora a már előbb megépült Ó-templom elé érkezik. A bécsi udvar által támogatott katolikus egyház rezidenciája és a Félégyháza katolikus volta miatt idehelyezett kapitánysági székhely összetartozása a terek kapcsolatában ölt testet. A városszerkezetnek ez a legrégebbi és egyik legérdekesebb része, a Pázmány utca vonala a II. József kori térképen már jól kivehető.

Amíg a fent leírt tércsoport igazgatási központnak nevezhető, addig a keresztengely keleti részén, annak mintegy lezárásában levő együttes az egyházi központot jelenti. Ennek kialakulása az előzőkkel egy időben indul meg, s az említett első katonai felmérésekből származó térképen mai formájában már jelentkezik. Az Ó-templomot 1744-ben kezdik építeni Bera Jakab, Grassalkovich Antal gróf építész tervei szerint; mai copf megjelenése azonban az 1803-as bővítés és átalakítás eredménye. Az Ó-templom mellett levő telken épül 1751-ben a régi plébániaépület, az 1820-ból származó jelenlegi egyemeletes plébániaház udvarán.

Tekintve, hogy az iskolák egyházi alapításúak voltak, a templom körül építik fel az iskolaépületeket: így az Egyház tér a művelődés, oktatás centrumává is válik. A templomtól északra 1768-ban már iskola állt, és a XIX. század első éveiben ezen a helyen építik fel a hosszú ideig fennálló ún. „Fehér-házat”, a fiúiskolát. Emellé kerül később a „Constantinum” leányintézet épülete, amely a XX. századi bővítésével ma is a város egyik legjelentősebb megjelenésű középülete. Az Ó-templommal szemben volt sokáig a földszintes inasiskola. A XIX. század végéig, tehát a Kossuth utcai Alpár Ignác által tervezett gimnázium, s a vasútállomás közelében levő Tanítóképző épületének megjelenéséig az Egyház tér foglalta magába az iskolai központot.

Kiskunfélegyháza kereskedelmi életében fontos szerepet töltöttek be – a „kosaras-piac”-on lezajló mindennapi adásvételén túl – az országos vásárok és hetivásárok. A keresztengely nyugati vonalán, az Izsák felé kiinduló útvonal mentén, s a vele kapcsolatos területeken tartották a XIX. század végéig az országos vásárokat. Az izsáki út kezdeti szakasza, a mai Kossuth Lajos utca, egy 1886-ban készített térképen, mely nagyobb léptékben először ábrázolja a belterület egy részét, még Vásár utca néven szerepel. Az országos vásár csak a vasút megépítésekor kerül ki innen.

A Kossuth utca a vásárok itt-tartásának köszönheti azt, hogy szélességi méreteiben lényegesen jelentősebb a város többi utcájánál, s így a vasút megépítése után reprezentatív főutcává alakulhatott. Jelenlegi épületei közül többnek megépítése és dús lombosított fasor létesítése a Bach-korszak idejére esik. 1872 és 1880 között építik meg az utca enyhe hajlatában levő addigi Széna téren a Pártos Gyula tervezte kéttornyú Új-templomot. Az új

főutca belső szakaszán az élénk forgalmú üzleti negyed alakul ki, kijebb pedig a dús növényzetben középületek sora.

A központi téregyüttes alakulásában legnagyobb jelentősége a kereskedelmi élet terén a hetivásároknak van. Ezek alakítják a központ harmadik, funkcióban is elkülöníthető egységét. A Budapest-szegedi főútvonalra a Városházától délre rákapcsolódó két nagy kiterjedésű térség, a Szt. János és a Móra Ferenc tér együttesét. E nagyméretű terek létrejöttének pontos időpontját nem tudjuk. A Városháza előttiről, a Szt. János térről tudjuk, hogy közepén helyezték el a betelepülők az Ellés faluból magukkal hozott nádfedelű fatemplomukat. Erről a helyén 1799-ben felállított Szt. János szobor felirata tanúskodik. A kis fatemplom körül valószínűleg a mai beépítési vonal mentén indult meg a lakóházak építése. A József-kori térképről nem tudunk meg a piacterekre vonatkozóan elegendőt, mert a fontosabb utcák vastag vonallal való jelzése egybeolvad a kisléptékű térképen az épületek jelölésével.

A város két legjelentősebb kiviteli cikke a gabona és a baromfi volt. A nagyobb múltra tekintő kereskedelem, a gabonafélék értékesítése a Szt. János téren az ún. „gabonapiac”-on bonyolódott le. A baromfitenyésztés és kereskedelem csak a vasúti szállítás megindulásával fejlődött ki. A baromfiárúsítás a gabonapiac teréhez sarkával kapcsolódó mai Móra Ferenc téren talált helyet, s ezt akkor „csirkepiac”-nak nevezték. A piac helyigénye a hetivásárok jelentőségének, forgalmának növekedésével egyre nagyobb lett, s a város növekedésével a piacterek is egyre több helyet foglaltak el, elnyújtották a főtéregyüttest. A piac terjeszkedése a Móra Ferenc térnél sem áll meg, s ha megnézzük a dél felé kivezető Szegedi út négyes bokorsoros, kifelé szélesedő keresztmetszetét, a piac errefelé való terjeszkedésére kell gondolnunk, amit a századforduló feljegyzései igazolnak: a hetivásár zsidóárúsainak eladóhelyei voltak itt, s ezt a helybeliek „kukucsapiac”-nak nevezték.

A József-kori térkép a Móra Ferenc tér keletkezéséről sem mond sokat, a mai Kalmár József utca, amely a szegedi úttal párhuzamosan a Móra Ferenc térbe torkollik, s a tér szélességét meghatározza, a térképen egyáltalán nem észlelhető, s így itt ekkor nem térről, hanem széles utcáról beszélhetünk.

3./ A központ városképi megjelenése

A városközpont térbeli megjelenése tisztán kibontakozó kompozíciót mutat. Az É-D-i főtengety mentén, amelyre az igazgatási központ és a piacterek fűződnek fel, nyugodt, többségükben földszintes házak sorakoztak a bíróság kimagasló épülete és a romantika stílusjegyeit magánviselő, a XIX. század 80-as éveiből származó Kalmár kápolna toronysisakja között. A főtengetyen haladva a K-Ny-i tengety elérésénél a magasabb épületek sora, a kereszttengetyt mindkét irányban lezáró két nagy tömegű templom a városba, a célba való megérkezés érzetét kelti. A város legnagyobb tömegű épületének, a Városházának saroktornya a két tengety metszéspontjában mind a négy irányból markánsan jelöli a kompozíció fókuszát.

Mint említettük, a tereket határoló épületek éppúgy, mint a város többi részén, többségükben földszintesek; a beépítés hol teljesen zártosú, hol „hézagos”. A gazdag növényzetű udvarbelsőkből gyakran ki-kibukkannak a hatalmas lombkoronájú fák. A földszintes házak együttesét csak a nagy középületek bontják meg, melyeknek elhelyezése a kompozíció alakulása szempontjából kedvező, és a legkésőbbi beépítések (Kossuth Lajos utca – Zrínyi utca és Móra Ferenc tér) többszintes lakóházcsoportjai – az itt kívánatosnál valamivel magasabb – beépítései.

A piacterek ma már régi szerepüket elveszítették, a piac, mint más városokban is szerényen – részben zárt helyre – „húzódott vissza”. A nagy piacterek feleslegessé váltak, s a

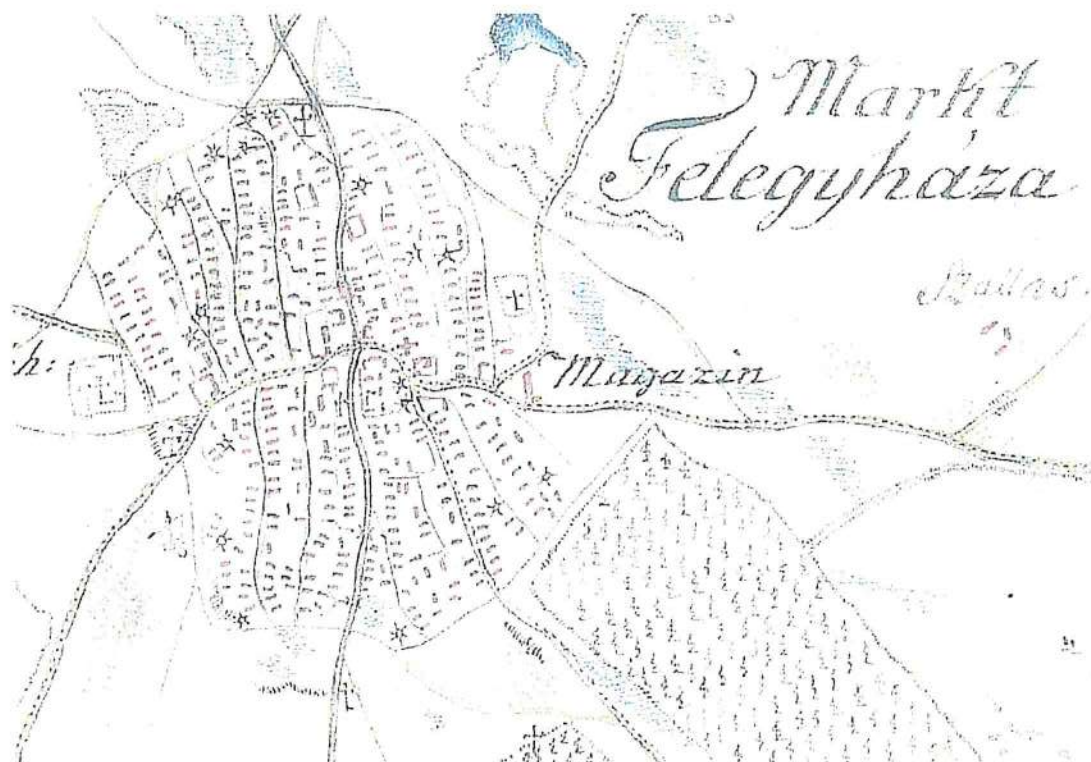
város parkosított területeket létesített a kövezett felületek helyén. Növekvő fiatal fák, cserjesorok és szépen gondozott virágágyak élénkítik jelenleg a terek arculatát és a XX. század végi gyalogos térfelületek kialakításának kísérleteit is megtaláljuk itt.

Eredeti hangulatát ma már az egyházi központ, a Béke tér is elveszítette. A városházához a keresztengelyt képező csongrádi út tölcséresen induló szakaszával kapcsolódó tér eredetileg négyzetes alaprajzú, földszintes beépítéssel határolt nagy térség, melynek közepén a templom és hatalmas fák közé bújt plébániaház áll. Az egyházi épületek előtti fasor jelöl ki egy olyan L alakú térformát, melynek két szára a sarok felé szélesedve kapcsolódik össze. A többi térfalat új autóbussz állomás és áruháza épülete „rontja el”. A templomot körülvevő, jól elhelyezett szobrokkal díszített intim zöldterületet szépen választja le a forgalmas tértől az említett gazdag lombozatú fák csoportja.

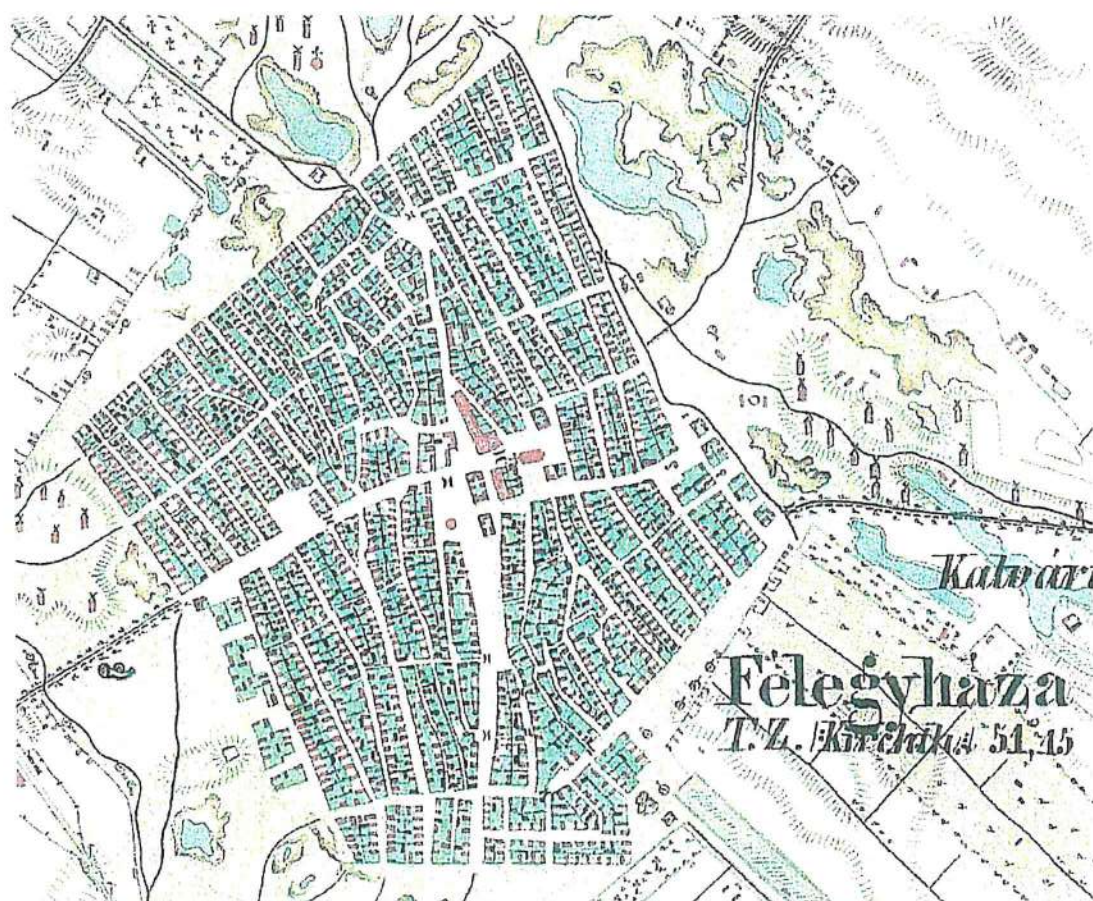
A többi tér jellegzetessége szintén a tölcséresedés; s terek és utcák egymásba kapcsolódnak, egymásba folynak, a beépítési vonalak nem adnak sehol szabályos térformát, enyhe hajlásokkal és kis törésekkel haladnak.

A régi telkes beépítés udvaraiban nagy szerephez jut a zöld növényzet, s ez összekapcsolja a várost környezetével. A kisvárosi léptékben óriási, 250 m hosszú Móra Ferenc tér villásan kifutó két útja pedig valósággal „beszívja” a környező táj nagy távlatait a városközpontba. Az alföldi táj és a város belső hangulata azonossá válik.

Az elmondottakból látjuk, hogy Kiskunfélegyháza városközpontját az a tény alakította ilyen nagy terekből álló együttesé, hogy nemcsak város, hanem az idetartozó tanyavilág központjának szerepét is be kellett töltenie, igazgatási, társadalmi, egyházi és nem utolsósorban kereskedelmi vonatkozásban. Ez a funkcionális igény hozta létre a város méretei által megkívántnál nagyobb léptékű központot, mely terjengőségével, egymásba átfolyó szabálytalan tereivel s a városképben megjelenő zöld növényzettel jellegzetes magyar városközpontnak tekinthető.

I. Katonai felmérés 1782-85

II. Katonai felmérés 1861

Kiskunfélegyháza

Ortogonalis légi felvétel az 50-es évekből

Kiskunfélegyháza

1./ A kelet-nyugati
„tengely” keleti
lezárása az
Ótemplommal és a
Hattyúház

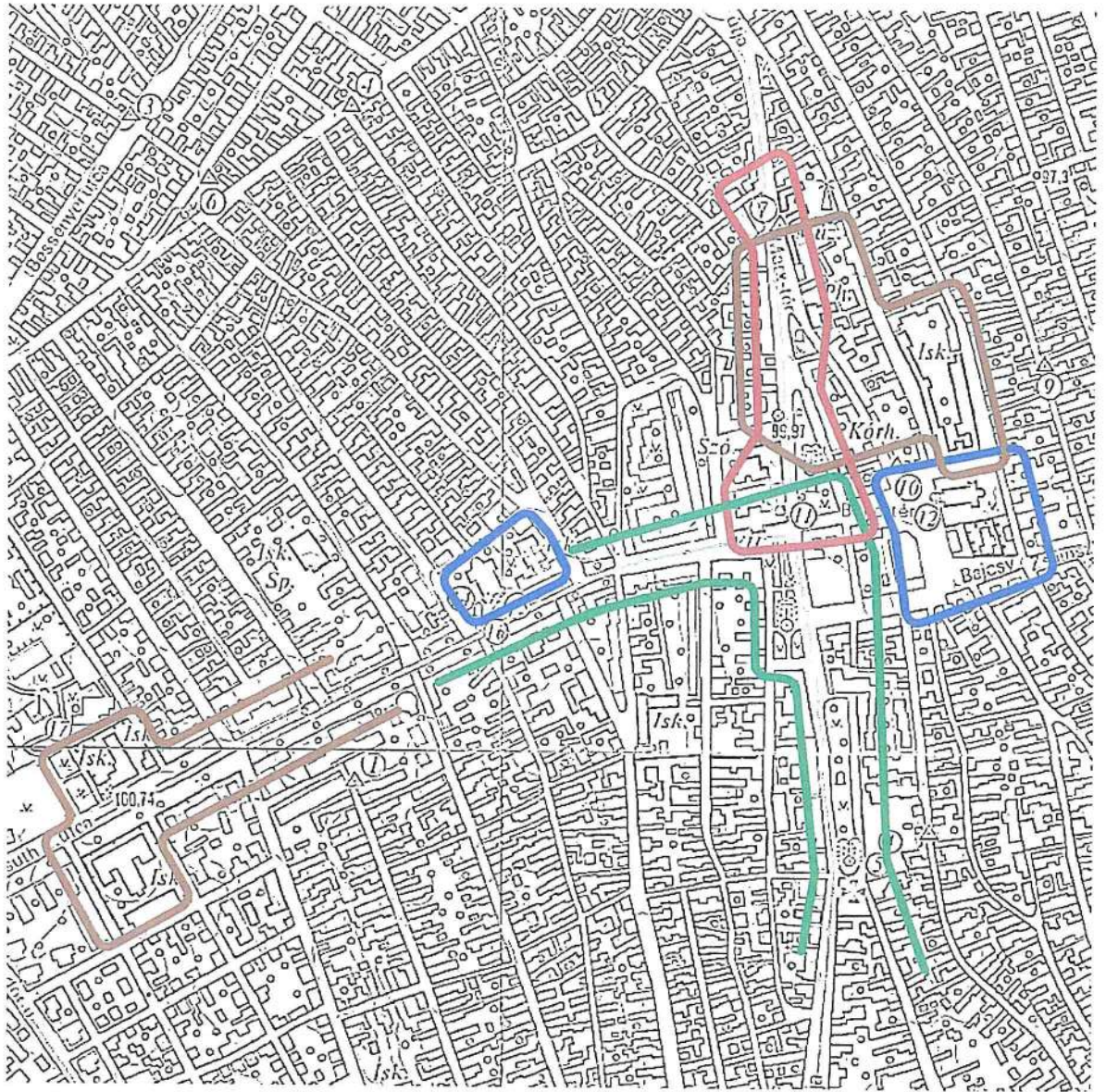
2./ A kelet-nyugati „tengely”
nyugati lezárása az
Újtemplommal

3./ A Városháza és a
Corona Szálló épülete

4./ A Kiskun kapitányság
épülete, háttérben az
Ótemplommal

Kiskunfélegyháza

A központ funkcionális tagolódása - (M = 1 : 8000)

- Közigazgatás** —
- Egyház, vallás** —
- Művelődés, oktatás** —
- Kereskedelem** —

Kiskunfélegyháza

A központ városképi megjelenése - (M = 1 : 8000)

- „karakteres” térfal ———
- jelentős zöldfelület ———
- városképi tengely ———
- városképi hangsúly ● ■

Kiskunfélegyháza

1./ A központ kialakulása

A tatárjárás után IV. Béla adományozta a „Kwszug”-ot az öt Dalmáciába menekítő Osl nemzetségbeli Herbordnak. Ekkor még csak a város fölötti „Óház” fellegvára állt, amely azóta majdnem teljesen elpusztult. A XIII. században kialakult a mai vár és város elődje is, alapítói a német telepes Kőszegi grófok voltak. A német és magyar birodalom határán „taktikázó” kiskirály-család hatalmát Károly Róbert törte meg. A várat királyi tulajdonba vette, a települést 1328-ban szabad királyi várossá nyilvánította. A várost már ekkor fal és a Gyöngyös patak védte; a város „sarkában” állott a vár. A város élénk szőlőtermeléssel rendelkezett, a német piacokig eljutó borkereskedelemmel. A vár 1392-től 1441-ig a Garaiak birtokában állt. (Ekkor épült a Szent Jakab templom.) 1445-ben Habsburg kézre került, majd Mátyás rövid fennhatósága után osztrák koronázalóként 1647-ig újra idegen birtokban maradt. Így élte át az 1532-es török várostromot is Jurisich kapitányságával, vitézül és jó taktikával. Lakossága kevert volt: német-magyar, kis részben horvát és zsidó. A borászat mellett jelentős céhes kézműipar fejlődött ki. A városi jegyzőkönyveket német, vagy latin nyelven vezették (1652 után magyarul).

A Szent Jakab templom 1554-ben lett evangélikus, majd hat évre rá egyedül a német nyelvűek tulajdona. 1625-ben épült fel mellette a magyar evangélikusok temploma: a Szent Imre templom. A barokk kor már a török kiűzése előtt beköszöntött a nyugati végeken, a Wesselényi összeesküvés után az ellenreformációval, a templomok rekatolizációjával és az 1680-ra elkészült hatalmas jezsuita rendházzal és gimnáziummal. 1724-ben nemesi bíróság, kerületi tábla szerveződött Kőszegen 11 dunántúli megyére kiterjedő hatáskörrel. Vele megjelentek a táblabíró főnemesek is, kiépült az „Úri utcza”. 1720 után több nagy tűz tanulságát levonva a belvárosban megtiltották a zsúpfedést. 1712-ben a város és Württemberg tartomány szerződése értelmében sváb telepesek a várostól délre létrehozták Kőszegfalvát (Schwabendorf). A XVIII. században megszűnt a városfal szerepe, a század végén a városárok helyén is megkezdték házak építését.

A reformkor a polgárosodás és az iskolaépítés fellendülését hozta. 1838 és 40 között az egész város cserép, vagy palafedésre tért át. Hitelintézet és kórház jött létre. A város lakossága 1850-ben 6000 fő volt, több mint az időközben püspöki és megyeszékhellyé vált Szombathelyé. Politikai szerepét azonban meghatározta, hogy közelebb volt Bécshez, mint Budához.

A kiegyezés után újabb iskolaépítések indultak, sőt már előbb, 1856-ban katonai nevelőintézet nyílt. (Alapkövét Jellasich rakta le.) 1868-ban domonkos rendházat alapítottak, iskolát, óvodát, 1876-ban polgári fiúiskolát, 1899-ben evangélikus leánylíceumot, 1908-ban új bencés főgimnáziumot, mely a jezsuita, majd piarista iskola utóda lett. Továbbá új laktanyák is létesültek, sőt manufaktúrák, textilgyárak, amelyek a mai textilipar alapját adták. Ezekhez a város kedvezményesen telket adott, kikötve, hogy a helyi építőipart kell foglalkoztatni. A város azonban szabad jogállását a megye rendszerbe sorolással 1876-ban elvesztette, a vasúthálózat fő ütőerei is elkerültek. Stagnálást viszont csak a trianoni békeszerződés idézett elő, amikor a kőszegi járás 2/3-át Ausztriához csatolták. Maradt a helyi ipar és az üdülő-nyugdíjas- továbbá iskolaváros jelleg.

A II. világháború utáni határsávi helyzet a fentiekől is jórészt megfosztotta, zárt településsé, sőt – mint „Szálasi utolsó fészket” – bűnös várossá tette. Újraélesztése 1963-ban a vár felújításával, a határsávi „szigor” csökkentésével kezdődött. Ma lakásépítése ismét élénk, lakosainak nagyrésze iparban (főleg textiliparban) foglalkoztatott, jó nevű középiskolái,

üdülői, gyermekotthonai vannak. A városrekonstrukció is szép eredményeket ért el és a város hangulatos kisváros jellege megmaradt. Szinte minden lakosa foglalkozik kertészettel, szőlőtermesztéssel.

Sorban elkészültek a város meghatározó rendezési tervei: 1965-ben a Jurisics tér, 1966-ban a belváros rendezési és rekonstrukciós terve, 1970-ben pedig az általános rendezési terv. Az 1967-es nyugat-dunántúli üdülőterület regionális rendezési terv után a kormány napirendre tűzte Kőszeg és környéke komplex fejlesztési tervének elkészítését, amely elsősorban a Vár, a Belváros és a Múzeumban rejlő fejlesztési lehetőségekre kívánt támaszkodni.

A városközpont fejlesztése alapvetően rekonstrukciós jellegű lett, sokáig elsősorban a Jurisics térre koncentrálnak. A '80-as évek elejéig bezáróan több intézményi funkció is került a központba. A Jurisics tér 5-7-9-11. számú házakban műemléki felújítás keretében rendelőintézetet, kereskedelmi és vendéglátó egységet, ifjúsági klubot alakítottak ki. A tér déli oldalán a felújított épületek közül a Lábasházba került a Kőszegre visszahozott levéltár, a Tábormokházba pedig a múzeum, illetve irodák költöztek. A belvárossal kapcsolatban nem lehet figyelmen kívül hagyni a várkör beépítését, melynek keretében megépítették a szolgáltatóházat, az ABC-áruházat és a mezőgazdasági szakközépiskola lánykollégiumát. A régi és az új városrész kapcsolataként a Kossuth utca mentén készült el az Írótkő étterem, valamint az OTP és a Városi Pártbizottság épülete, megépült a Gyöngyös áruház.

2./ A központ funkcionális tagolódása

A városközpont a középkorban kialakult történelmi városmag területén van. A történelmi város hármastagolódását is megőrizte. Középe a fallal körülvett régi belváros, melynek 900 méter hosszú városfalai jórészt ma is állnak és részben csak az udvarokban láthatók. Északnyugati sarkában áll a vár: a legrégebb kristályosodási pont. Ma kultúrközpont szereppel. A belváros közepén a volt piactéren a Szent Jakab és Szent Imre templom, az eredeti városháza és az egyemeletes barokk – de részben középkori eredetű – polgárházak sorakoznak, jórészt közösségi funkcióra átépítve. A belváros nyugati részén vezet a 2 emeletes házakkal épített Chernel (régen Úri) utca, keleti oldalán pedig a földszintes beépítésű Kelz-Adelffy (régen Zsidó) utca.

A belvárost a hajdani vizesárok külső oldalán széles, részben fásított „Várkör” veszi körül, melynek déli oldala az újabb kereskedelmi főter szerepét tölti be, és nyugatról a neogót plébánia templom zárja le. A belvárostól északra van a régi német előváros, melyet a Gyöngyös patak védett. Ezt északról az Árpád tér határolja, amely az Ausztriából érkező forgalmat kétfelé osztja a városközpont két oldalára. E tömbben a német lakosság védelmező környezetében épült fel 1783-ban az ellenreformációban meghurcolt evangélikusok új temploma (udvarban, torony és harang nélkül). Ugyanitt az evangélikus líceum is, majd a reformkorban a zsinagóga, amely ma gazdátlan.

Délen a magyar előváros jórészt földszintes házai állnak. Ezt a területet délről a régi, kisebb értékű védőművekre emlékeztető Tüskevár és Sánc utcák határolják. A délről érkező forgalmat a hajdani „disznó piac” helyén ún. Fekete kert kis facsoportja osztja 2 részre a várkör két ága felé. E terület épült át legerősebben, ez volt a leginkább elhanyagolt városrész. Megmaradt régi házai jórészt romantikus stílusúak.

A városközpont helye funkcionális értelemben alig változott az eltelt századok alatt. Csupán kicsit kiterjedt a régi piactér (ma Jurisics tér) területétől délre: a Belváros és a magyar előváros közti Főterre és a magyar előváros területére. A városközpontot alkotó fenti terület képezte a középkori várost. Házainak száma egy 1568-as összeírás szerint 341 volt. Ebből a belvárosban 73 ház állt, az északi német elővárosban 128, a déli magyar elővárosban 140.

Ezidőtájt Szombathelynek összesen 212 háza volt. Az egész belvárost feltűnően öleli körül a Várkör és az elővárosok peremén ebbe „bevezető” 2-2 út. Korábban ezek a városon áthaladó 87-es főútvonal egyirányúsított szakaszai voltak. A 80-as években sikerült a várost elkerülő főforgalmi utat kiépíteni.

3./ A központ városképi megjelenése

A déli, volt magyar előváros előtt a Fekete kert átépített pereme már jelzi, hogy „történelmi városba” értünk. Új épületei egyediek, magastetősek, jól tagoltak. A régebbiek eklektikus – romantikus jellegűek, tömbbelsőjük parkosított. A Főtér már barokk eklektikus hangulattal fogad, a német hatás (utcára néző oromfalak) erősebb, mint a legtöbb magyar városban. A tört-vonalú Városház utca a régi Alsó kapu torony helyére épült Hősök tornya alatt vezet a belvárosba. Ma is megvan a boltíves híd az út alatt, a szegélyező házak a várarokban állnak, homlokzatukban fülkeszobrok vigyázzák a régi hidat.

A belvárosi főtér reneszánsz és barokk homlokzatai mögött már a középkor is érzékelhető. E házak a középkorban oldalkertes, utcai oromfalas, gyakran emeletes kereskedőházak voltak. Földszinti boltjaik, raktáraik emlékére a kibontott portálok és a visszaállított üzletek őrzik. Idővel az oldalkert utcai felét is kapuszínnel és felette szobákkal építették be. Így alakultak ki az utcára néző oromfalakkal, homlokzatra merőleges tetőgerincekkel és vápákkal tagolt nagy traktusmélységű zárt sorú épületek, melyeknek különálló oromfalait néha magas attikafal fogja össze.

A német etnikum emlékére őrzik a beépítés és a két említett templom is. Egészen más jellegű a 2 emeletes, barokk „palotákkal” beépített Chernel (Úri) utca, vagy a földszintes, városfalakhoz ragasztott házsorú volt Zsidó utca megjelenése. Itt új, vagy szakszerűtlen építkezés nem nagyon rontotta el a történelmi hagyományokat. A két templom mellett „benéz” a térre a Kálvária hegy, rajta a távoli, barokk templommal. Szükséges is e „zöld látvány”, mert a belváros beépítettsége nagyon sűrű, udvarai parányiak.

Az elővárat és a várat szintén helyreállították a belváros északnyugati sarkában. A tömböt körüljárva a városfalak jól érzékelhetők. Külső határoló épületeik átlag 2 emeletesek, klasszicista vagy eklektikus jellegűek. A városárok a belvárosban hiányzó zöldterület kis pótlása. Az északi német elővárosban a megtúrt és udvarba telepített evangélikus és zsidó templom érzékelteti a történelmi hangulatot. E tömb házainak java része is barokk kori. Itt már szép facsoportok, kertek számára is maradt hely.

A város mérsékelt fejlődése következtében kimaradtak azok a nagy rendezési munkák, melyek révén tengelyekre komponált nagyobb együttesek jöhettek volna létre. Kimaradtak a nagy útáttörések is, a szocreál archaizálás vagy a modern toronyház is. Mivel a város ma kisváros, rendezési tervekben előirányzott forgalmi útátvezetések, csomópontok és nagy parkolók is hiányoznak. Újabb tapasztalat, hogy a tömbbelső feltárásoknál célszerűbb a tömbbelső megközelítése kapuszínen át, mint feltáró utcával, amely a beépítés folytonosságát megtöri.

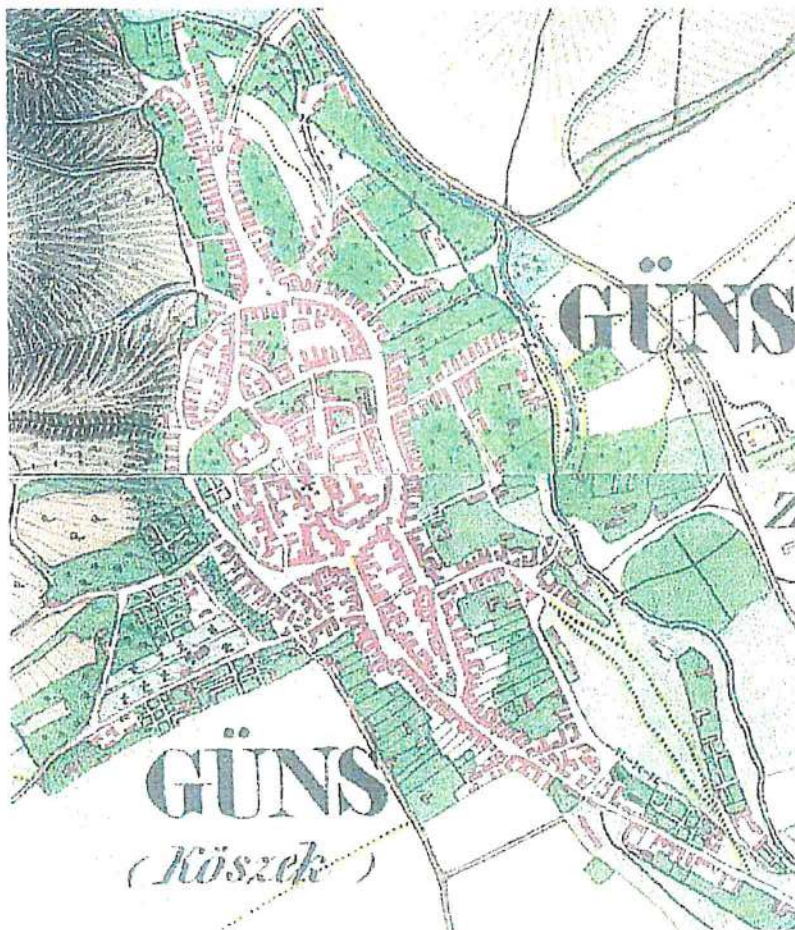
Köszeg építészeti divatoktól, rendezési sémáktól mentesen őrzik a történelmileg kialakult hagyományos beépítését. Történelmi városmagjában nem történt olyan lényegi szerkezeti átalakítás vagy új építés, amely a város alapkarakterét, mai képét, építészeti arculatát befolyásolná. A legszembeötlőbb új épület az egykori külső piac helyén kialakult mai városi főtérnek a déli oldalán található Írott-kő Szálloda. A szálloda helyén hajdan egy száraz malom működött, a monarchia korában itt állt a Kaszinó, a háború előtt Elite kávéház, majd pedig 1977-ig a helyi népnyelvben Kongónak hívott étterem. A háromszintes, átriumos kialakítású szálloda 1979-ben készült el. Az épület magassága, tömege illeszkedik a kisvárosi léptékhez.

Építészeti megformálása erősen tükrözi tervezési korszakának stílusjegyeit és eszköztárát, jól eltalált léptéke miatt azonban nem jelent zavaró elemet a történelmi környezetben. Az épülettömbhöz a Kossuth Lajos utca mentén földszintes étterem- és iroda-blokk kapcsolódik, amely méretével ugyan nem, de igénytelen építészetével kirí az utcaképből.

A leírt épületeken kívül a belvárosban csak 1-2 foghíj jellegű lakóépület található, elsősorban a Kossuth Lajos utca mentén. Az elmúlt évek közterület megújítási programjának keretében Kőszegen is történtek munkálatok: elsőként a város ma valóban élő köztérként működő Főterét újították fel, burkolatcserével, köztéri díszítő elemek és utcabútorok elhelyezésével.

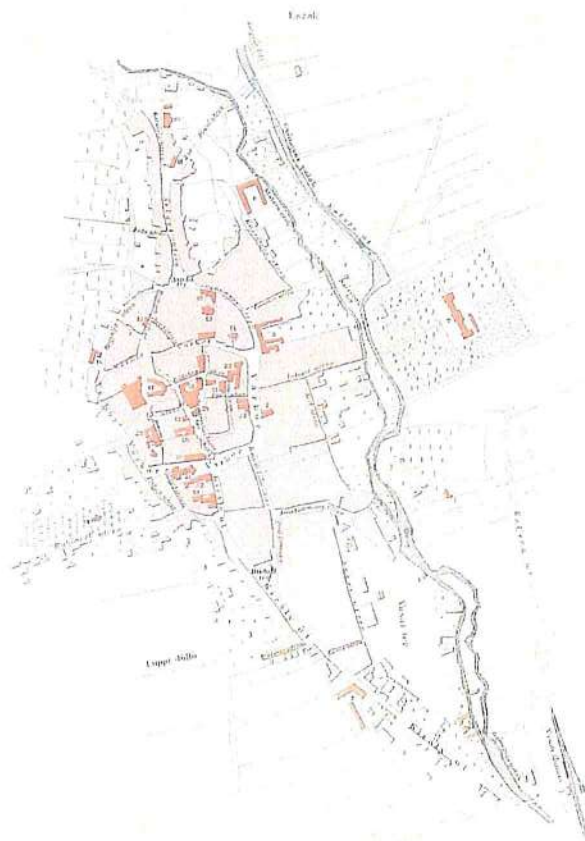
I. Katonai felmérés 1782-85

II. Katonai felmérés 1844-45

Köszeg

Térkép az
1930-as
évekből

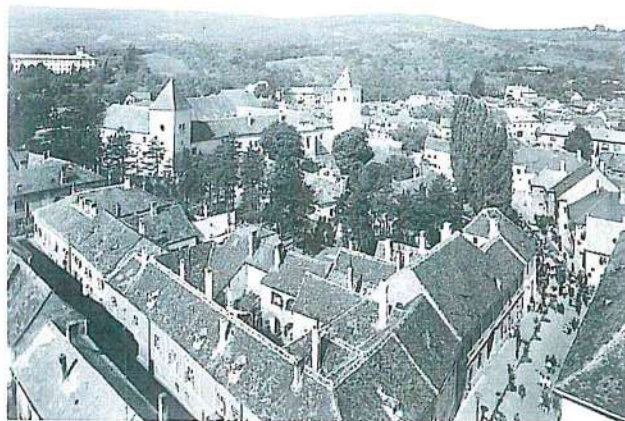

A belváros
vázlatrajza a
XX.századból

Kőszeg

1./ A belváros látképe
a Jurisics várral

2./ A Jurisics tér keleti térfala

3./ A Rajnis József
utca észak felől

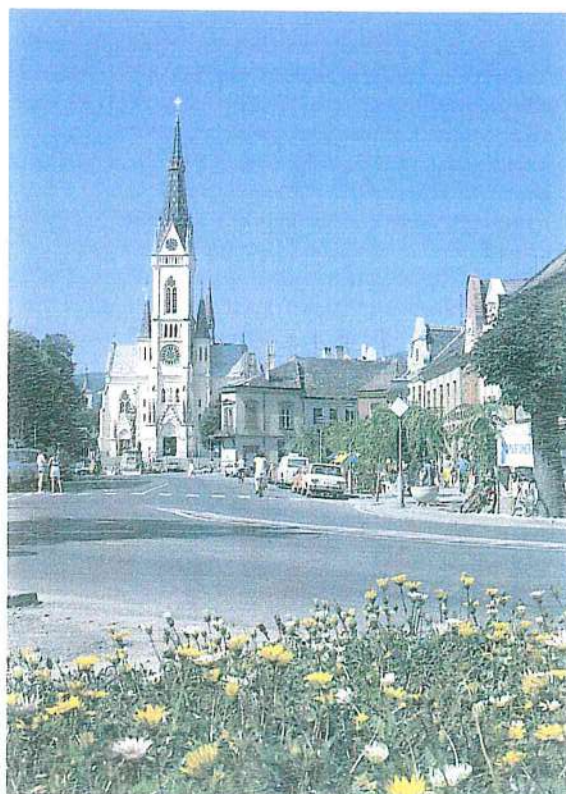
4./ A Hősök kapuja és a
Lábasház a Jurisics téren

Kőszeg

5./ A Jurisics tér a Szent Imre templommal és a Városházával

6./ A tömbbelsőben épült evangélikus templom

7./ A neogót katolikus templom a Várkörön

Kőszeg

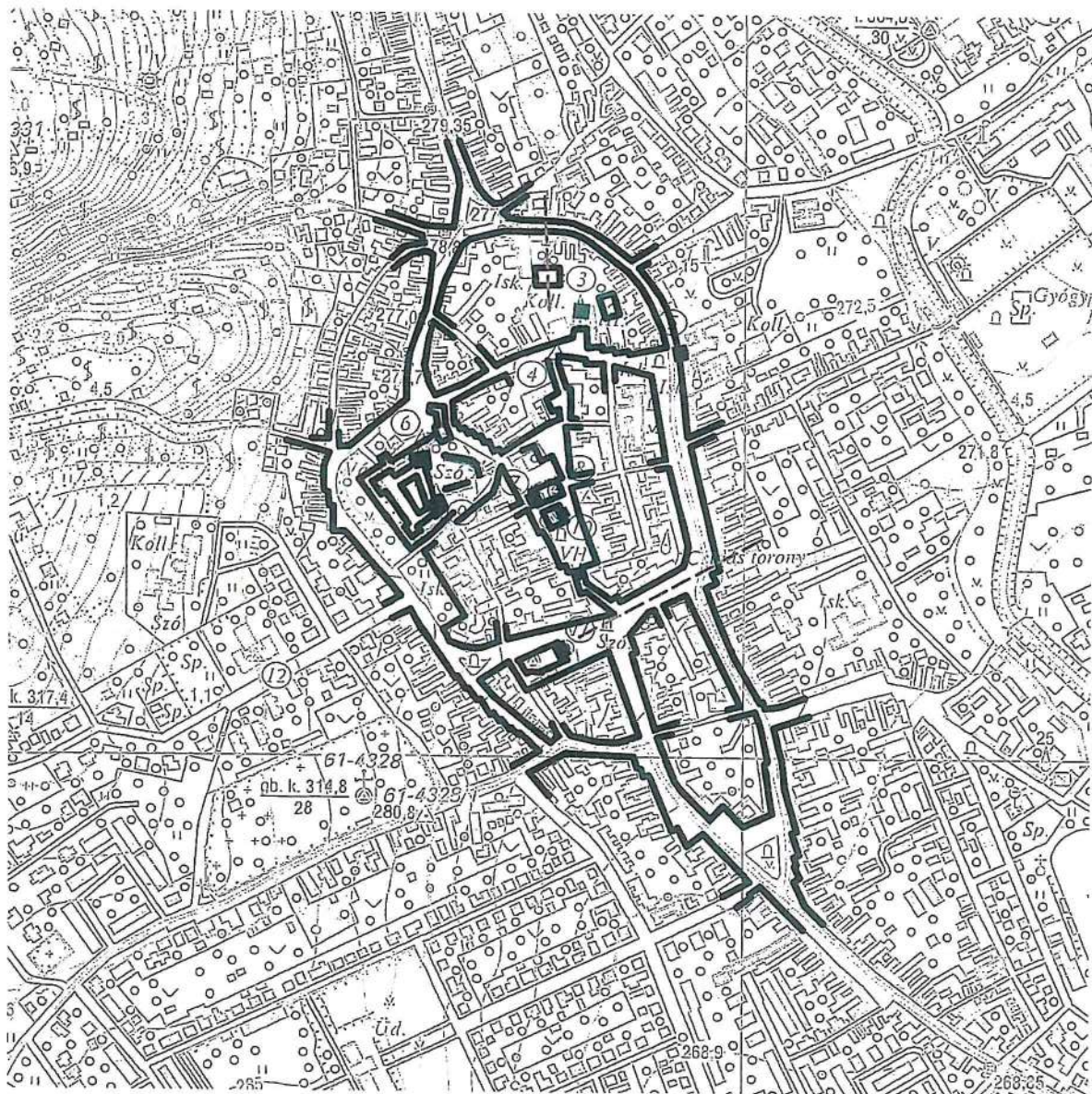

A központ funkcionális tagolódása - (M = 1 : 8000)

- Közigazgatás** —
- Egyház, vallás** —
- Művelődés, oktatás** —
- Kereskedelem** —

Kőszeg

A központ városképi megjelenése - (M = 1 : 8000)

- „karakteres” térfal —
- jelentős zöldfelület
- városképi tengely - - -
- városképi hangsúly ● ■

Kőszeg

1./ A központ kialakulása

A mai (Nagy)Miskolc két központi fő pólusát a (hajdani kereskedőváros) Miskolc és a II. világháború után hozzácsatolt, korábban teljesen független (hajdani szabad királyi) város, Diósgyőr képezi. A két város közigazgatási egyesítésével létrejött, sajátos „kétfejű” településhez még 1945-ben hozzákapcsolták Hejőcsabát és néhány, vele már korábban fokozatosan összeépült községet, majd 1950-ben második lépésként még további négy települést (Hámort, Tapolcát, Görömbölyt és Szirmát). Az 1960-as évekig összesen 11 határos település lett közigazgatásilag Miskolc része, jelentős lakosság növekedést előidézve. Az elkövetkezendő évtizedekben a város a Debrecennel folytatott örökös versengésben az ország egyik legnagyobb gyár- és bányavárosaként már több mint 200.000 lakosával az ország Budapest utáni legnagyobb városa lett.

Az igazgatásilag egységesített települések a természeti, táji adottságaikból kifolyólag egy hosszanti völgyi útra, mint főtengelyre felfűződő településsorként működtek. A „települési-konglomerátum” később is leginkább kelet-nyugati irányba terebélyesedett, mivel a domborzati viszonyok erősen behatárolták a fejlődés területi lehetőségeit. Ez a fajta lineáris, egy gerincre szerveződés szinte napjainkig meghatározta nemcsak a teljes város, hanem a hajdan önálló települések központjaiból kialakuló alközpontoknak a működését is. Az egyes alközpontok közötti kapcsolat ugyanis szinte a legutóbbi időkig csak a teljes területen való áthaladással, a történeti települési központok átvágásával volt lehetséges, amely a gépjárműforgalom növekedésével az (al)központok életképességét folyamatosan rontotta.

Miskolc a világháborúkban a hadiipar háttéréül szolgáló nehézipari termelést biztosította, 1945 után, mint jelentős ipari múlttal és bázissal rendelkező település, a dinamikus szocialista iparosítást szimbolizáló, kiemelt figyelmet és jelentős központi támogatást élvező mintaváros, a „vas és acél városa” lett. Az ütemes fejlesztés komoly vonzerővel bírt és jobb életlehetőségeket biztosított, így nem csak a közigazgatási összevonások révén, hanem a tényleges bevándorlások következtében is felfokozott mértékben nőtt a lakossága – az 1941-60-ig tartó időszakban 86%-kal. A betelepült – zömében férfinépeség - gyökértelen maradt, átmeneti jelleggel élve a város munkásszállóinak valamelyikén. A kétműszakos munkakezdés és -végzés miatt az üzemekből egyszerre érkező és távozó többeszes tömeg lökésszerű „városhasználatot” jelentett. 1975-ben a 90 ezer munkás közül 30-40 ezer ingázó érkezett naponta Miskolcra – gyakorlatilag a Széchenyi utcán, mint főtengelyen napjában kétszer végigutazva.

Ami a város és központjának történetét, kialakulását illeti Borsod területét Árpád előhada, a kabar törzs szállja meg, az hódoltatja be az őslakosságot. A vidék négy évszázadon át Bors vezér utódaié, a Miskóc nemzetségé. A lakosság zöme az itt talált népesség. A Miskóc család majorsága valószínűleg az Avas aljában, a Szinva mentén van. A nemzetség kihalása után, a XIV. századtól ilyen egységes birtoknak nincs nyoma. Az első egyházi építkezés az avasi kis kőtemplom, a mai templom helyén, mellette a temetővel.

A vidék 1312 után a Széchy családé. Nem tudni határozottan, hogy maguk gazdálkodnak-e itt vagy csak a tizedet szedik. Nagy Lajos számára a Lengyelország felé vezető úton Diósgyőr fontos állomás, ezért 1365-ben elcseréli a birtokot a Széchyekkel. A település jogállása oppidum lesz, jogot kap kisebb bíraskodásra, vásártartásra. Gazdaságában jelentős a bortermelés, kb. 1000 fő foglalkozik ezzel. Lajos igazgatási szempontból Miskolcot Diósgyőrhöz (a várbirtokhoz) csatolja, így sorsa 1848-ig összeforr a vár sorsával. A fontossá

vált vár fejlődésével a város is kezd iparosodni. Megengedik a lakosoknak, hogy a Bükkből fát, meszet, követ hordjanak az építkezéseikhez.

Zsigmond megerősíti a kiváltságot, majd 1395-ben bíraskodási és kivégzési jogot ad, kedvezményt az iparosoknak, bár céhek még nem működnek. 1411-ben szabad papválasztási jogot is kap a város, azaz nem az egri püspök nevezi ki az avasi papot, hanem a kegyúr vagy a városi tanács alkalmazza. Ez a jog 1735-ig érvényben marad a református egyháznál is. A XV. század végén már erős a kézműipar, céhek kezdenek alakulni. A Sajón és a Hejőn virágzik a malomipar. A dombokon szőlőt termelnek, a kocsmatartási jog a városé.

A lakosság státuszát Lajos rendelete határozza meg: a paraszt jobbágy, amivel együtt jár az, hogy a tulajdonát képezi egy lakótelek a belsőség utcáson, valamint a határban egy szántó és rét, legeltetési joggal. A városban az első jobbágyi utcáson a Széchenyi utca déli oldala. A XV. században épül be a Hunyadi utca alsó szakasza, a Széchenyi utca északi oldala és a Palóczy utca.

A zsellérségnek a tanács „szer”-eket oszt (nem tartozik hozzá szántó, rét): Papszer, Alsópapszer, Toronyalja, Mindszent, Peceszer (Újváros). 1376-tól az iparosok olyan erősek, hogy a tanács vezetői közülük kerülnek ki. A XIV. században még a lakosság 1/3-1/3 arányban oszlik meg a jobbágyok, zsellérek, kézművesek közt, akik között néhány földnélküli nemes család is él.

Bővítik az avasi templomot, 1376-ban az Avas tetőn felépítik a Szt. György kápolnát, a XV. század elején a temetőben a Szt. Mihály kápolnát, a város déli végén a Mindenszentek kápolnát és mellé a szegényházat. Mátyás idején települ be az Újváros, itt emelik a Boldogasszony templomot, amely a török betöréskor, 1544-ben leég. A török alatt is fejlődik a város, a lakosok száma 2000-ról 5000-re nő, különösen a kisebb településekről betelepülő nagyszámú menekült miatt. A szőlőművelés (azután nem kell dézsmát fizetni) és a gyümölcstermesztés fejlődik. A XVII. század elején járványok tizedelik meg a népességet, majd a kuruc várost a labancok égetik fel. A kézműipar és az ipar előretörésével tovább nő a lélekszám, 1786-ban 14.000 fő él 1400 lakóházban. 1750 után telepítik Ó- és Újhatát, 1770-ben Ómassát, majd sörfőzdét létesítenek, malmokat a Szinván; heti- és országos vásárokat tartanak.

1543-tól a lakosság zöme református. Az 1544-es tűzvész után az avasi templomot famennyezettel építik újjá. A mai múzeum két szárnya a XV-XVI. században épült református iskolaként és a XVII. majd a XVIII. században bővítik. A XVII. századtól földhivatalnokok, birtokos nemesek költöznek a városba. 1702-ben Miskolc ismét koronabirtok. Újra bevezetik a jobbágyi szolgáltatásokat, amelyeket a város egyben vált meg. Később éves taksát fizet, ami likvidálja a kuriális birtokosságot. Azok ingatlanai is a köznép kezére kerülnek: (pl. az 1670-ben Döry András által épített ú. Rákóczi ház az 1700 után betelepült görögöké lesz, ők építik mellé a Sötétkaput).

A XVIII. században két nagy építkezés folyik: felépül az új református templom, az ún. Kakastemplom a Kossuth utcában (1785-1809) és az iskola, valamint a Minorita templom a kolostorral (1730-42). 1746-ban készül el az emeletes városi nagy vendégfogadó (építész Pfojtenberg, egri építőmester), amely a mai Széchenyi utca 9. számú ház főútcai szakasza. A pénz a görög kereskedők kezében van, akik a Papszeren, a Kossuth és a Batthyány utcában telepednek le. II. József rendelete alapján templomukat kolóniájuk északi meghosszabbításában építik.

A hivatalokat a beköltöző gazdagabb nemesség foglalja el. Ők főleg a főutcán építkeznek. A reformátusok a régi, avasalji iskolára 1791-92-ben emeletet húznak, de

emelnek templomot és iskolát az evangélikusok és a görög katolikusok is. 1812-ben Váradról nyomdász-kiadó települ ide, nyomdája a mai Városház tér 3. számú házban működik.

A XIX. század gazdasági és kulturális fellendülést hoz. 1812-23 között színházat építenek, a mai színház telkén (Kun János helyi építőmester). Ez 1843-ban leég. Az új színház 1847-57 közt épül, építész Cassaus József, első igazgatója Latabár Endre. Az 1840-es évek fontosabb építkezései: Szt. Anna kápolna a Színva-völgyben, a Vármegyeháza bővítése, új iskola (a mai Déryné u. 3.), pincék az Avason, lakóházak a Rákóczi-, Petőfi-, Széchenyi utcákban. 1837-től postakocsi állomás működik a Pest-Gyöngyös-Miskolc-Kassa-Eperjes vonalon, 1859-ben létesül a vasút.

1872-ben rendezett tanácsú város lesz Miskolc. 1879-ben építészeti szakbizottság alakul, új építési szabályokkal. 1880-tól útburkolások történnek, 1910-ben elkészül a csatornázás. 1894-ben Közfürdő, Igazságügyi Palota (Kis István műépítész), kereskedelmi és Iparkamara palotája, az Erzsébet kórház épül. 1877-ben létesül a Népkert, mint telepített városi park, majd 1881-ben megtörténik az Avas parkosítása is.

Az 1702-es állapot rekonstruálható adólajstromokból, gazdasági iratokból, házladási szerződésekből, tanácsi jegyzőkönyvekből. Eszerint a főútvonal azonos a maival a Pece patak torkolatától a Hunyadi u. – Tizeshonvéd u. kereszteződéséig. Az utcanevek: Hunyad utca, Piac, Alvég, benne tölcéséres bővület a Piac tér központ (kb. a mai Városház tér), rajta a Városháza. Ehhez kapcsolódik az avasi templom és iskola (ma múzeum) és a Pap-malom környékén lévő térség, a mai Erzsébet tér területe. A főutcától délre az Ó-miskolci részen, Mindszenten, fontos utca a két Papszer és a Toronyalja utca. A Medgyesalja (Meggyes) ekkor kezd fejlődni. A főúttól északra települt Új-Miskolc, jelentős a Mészár utca, a folytatása a Fábrián utca és az Újváros utca (ez utóbbi az intenzívebben beépített városrész határa). Az észak-déli tengely régen egyenes volt (Szemere-Kazinczy u.), de itt már erősen törik, a Papszer, a Cikó utca és a temető mellett. A két tengely a piacon kereszteződött. 1702-ben 8 utca és 4 szer (a zsellérek házhelyei, Papszer, Toronyalja, Peceszer, Mindszent) és néhány köz (pl. Boldogasszony köz, most Déryné utca) van. A beépítés földszintes, főleg jobbágyházakból áll, köztük 29 kúria. Magasabbak a malmok, a Városháza, az iskola, a templomok. A tömbök kialakulását a vízfolyások határozzák meg.

Az I. katonai felvétel (1784) idejére a város kelet, nyugat és észak felé terjed, Új-Miskolc az északnyugati völgy felé. A városiasodást mutatják az újabb épületek: Új-Miskolc – minorita templom és rendház (barokk), Mindszent – barokk plébánia templom, a központban barokk megyei Színház és a térképen ábrázolt néhány nagyobb főutcai ház. Jellegzetességek a városszerkezetben az avasi és a tetemvári pincék. A szerkezetre jellemző a domborzathoz idomuló útvezetés, a szabálytalan tömbök, vízfolyások.

A későbbi térképek felaprózott telkeket mutatnak, a főbb utcákon a telkek az utcára merőlegesen kettéosztottak a korábbi állapothoz képest, azaz mélységükben feldarabolta. Az 1885-ös, Adler Károly féle térkép határozott észak-déli terjeszkedést ábrázol, az észak-déli tengely mentén parksávot, illetve a Népkertet. A Szemere utcától keletre fekszik az iparos negyed. Az 1910-es térkép szerint a Népkerttől délre már áll a kórház együttese. Mellette családi házas parcellázás, a Népkerttel szemben az avasi lejtő beépítve. Új útnyitást jelez a Széchenyi utca folytatásában – de ez csak a háború után következik be – ami kapcsolatot teremt a vasúttal. Új középületek az Erzsébet téren: gőzfürdő és vele kapcsolatban a tér kiépítése.

A városszerkezet és a városkép harmonikus lehetett az eklektikus korig. E korszak házainak egy része építészeti kialakításával alkalmazkodik az összképhez, de sok közülük tömegével „kirí” abból. Különösen a századforduló bontotta meg a harmóniát. A városi élet a századfordulón a Városház tér – Széchenyi utca mentén zajlott. A város meghatározó látképe

mindig is az Avas volt. Az Erzsébet tér kialakítása az avasi templommal kezdődik (XIII. század), majd a református iskola XV. századi-, a harangláb 1577-es építésével és a XVII. századi avasi pincék telepítésével folytatódik. Az 1702-es házhelyelosztási térképen Pappalom térként szerepel, amelyet átszel a Szinva. Tudatos térképzés, amely bevonja a templomot a városkép-szervezésbe, a XIX. század végén kezdődik, mondhatjuk, hogy 1891-ben a fürdő építésével. Ezzel kapcsolatban jelent meg Melocco és Reichmann építési vállalkozók javaslata a malomárok feltöltésére és a térfalak szabályozására. A tér végében a patak és a hegy lába közti háromszöget zárja a múzeum. A domboldalon a XVII. század óta vannak pincék, először a domb alsóbb részén, majd feljebb. Ízes, hangulatos építmények, (bár azokon, amelyeket ma nyaralóként használnak, bántók az emelet ráépítések).

A belváros végpontja, a Mindszent tér, az észak-déli Sajó-völgyi feltáró úton, bevezető a Szinva-völgybe. A középkori kápolna és ispotály még a XVIII. század elején állt itt. A török után a tapolcai apátságot telepítették helyére, ennek számára 1728-43 között új templomot építettek, vele szemben az Arany Bárány fogadót, 1756-ban a templom mellé „ápoldát”. Az 1794-től fokozatosan megnyitott Szemere-Kazinczy utcával az útbővület Y-alakúvá válik.

A Papszer utca – amely Miskolc első főutcája volt – az Avas aljában vonul végig. A XVIII. század elején még zsellérek lakták, nagyobb házakat (kivéve a református iskolát) a század végén kezdtek építeni. Utcaképileg nem jelentős, csak a mindszeri templom felőli házak értékesebbek. Az utca emelkedve vezet a mindszeri templomtól az Avasig. Szépen tárja fel a középkori templom és a harangláb látványát.

A Városház tér elődje a Fábían utca (1376-os irat) 1351-ben Nagy Lajos rendelkezése nyomán kezdett két házson kiépülni. A térből három utca ágazott ki: az északi rész a Fábían u., nyugat felé a Hunyad u., kelet felé a Piac u., amely a XV. századtól átvette a piac szerepét. A piac elnyúlt a mai színházépületig. Az északi oldalt ekkor Új Miskolcnak hívták. A Városház tér zárt háromszög alakú tér. Térfalai a XVIII.-XIX. századból valók, egykétemeletes, klasszicista és eklektikus házak. A Széchenyi u. a volt Piac u. a XV. századtól erősen városiasodik, kelet felé csökken a beépítési magasság. A zömmel keskeny telkekre épített, egyemeletes házak sorát néhol megbontja a századfordulón emelt néhány kétemeletes, hosszabb homlokzatú (valószínűleg összevont telken) épület. Kétemeletesnél magasabbra azonban csak a XX. század második felének építészete tört. Ez bontja meg az egységes városképet.

A Hunyadi u. a legrégebbi időkből a Diósgyőr felé vezető országút. A középkorban a mai Városház tér mellett van a város felső vége, itt áll a Bükkmalom (1461) és a Győri kapu. A város felőli vége a Derék; vagy Piac u. A XVII. században az utca mentén parcelláznak. 1702-ig kiépül a mai Tizeshonvéd u. elejéig. Az utca északi oldalán jobbágytelkek sorakoznak, a vízpart mentén kis zsellértelkek, köztük néhány kúriával (pl. Szepesi). A XVIII. század elején itt működik a város „serháza”, ez az utcaszakasz a Sörház u.

A Városház térhez kapcsolódik keletről, a főtengetlytől északra a XV. század végén kialakult Újváros: a Szemere kert – Palóczy u. – Deák tér – Hősök tere. A XV. században épül be a Palóczy u. – Széchenyi u. közti terület a Kossuth u.-ig. A Palóczy u. északi felétől még a XVI. században is gyümölcsösök állnak és az újvárosi temető (Palóczy – Batthyány – Kazinczy u. által határolt terület). A XVI. században jobbágytelkeket osztanak a gazdasági udvarok helyén, a Palóczy, Batthyány, Horváth u. körzetében. A Deák téren ma az 1729-30-ban épült Minorita templom és kolostor áll, a török által elpusztított középkori templom helyétől keletre. A rávezető Boldog u. (Déryné u.) akkor tölcséres volt, csak a XX. században épült a nyugati térfala. A XVIII. században nyitották a Kazinczy utcát, majd a második világháború után bontották le a két utca közti kis házakat, a Hősök tere kialakítása érdekében. A kolostor kertjét 1887-ben megveszi a város, ebből jön létre a Deák tér, mint közpark. Erre

vezet rá a szélesedő Palóczy u., az északi oldalán zömmel XVIII. század végéről való épületekkel. Ezt a beépítést tarkítják a jól beleilleszkedő romantikus és eklektikus házak.

2./ A központ funkcionális tagolódása

A város a morfológiai adottságai miatt nadrágszík-alakban nyúlik el mintegy 25 km hosszúságban és a városközpont a középvonalán húzódik végig. E fenti adottság kedvező velejárója, hogy a központban gyakorlatilag nem volt nagyobb lakásépítés céljára alkalmas terület, noha Miskolcon, mint kiemelt (ipar)fejlesztési területen a nagy volumenű lakásépítés elvárás volt. A belváros azonban a házgyári technológia számára nem volt alkalmas. Miközben a fejlesztés a lakásszám növelésére összpontosított, a hozzátartozó intézményi ellátottság mennyiségi és minőségi szempontból is elmaradt az elvárható igényektől. Az intenzív lakó- és az iparterület fejlesztési igények párhuzamosan jelentek meg s a helyhiány miatt a két kiemelt városfejlesztési szempont valamiféle konkurencia harcba kezdett. Mivel jó néhány esetben sürgősen kellett dönteni, „politikai” elvek alapján kedvezőtlen városszerkezeti lépések is történtek. Az iparterülethez kapcsolódóan, a város körbeépült lakótelepekkel, melyek lehúzódtak a városmag irányába. A kivezető Fő utca mellett hol a jobb, hol a baloldalon, mozaikszerűen megjelenő 10 emeletes lakófalak sorát a mai városfejlesztés, mint a múlt nehezen megoldható terhes örökségét „cipeli” magával.

A városnak szánt új szerepkörhöz tartozó regionális intézmények építése a közművesített, de a bontás nélkül beépíthető területek hiányára hivatkozva sokáig elmaradt. Az 1970-es évektől észak-déli irányba kezdett terebélyesedni, bár az iparterületek elhelyezkedése miatt korlátozott volt a város ilyen irányú bővülési lehetősége is. Az igen heterogén összetételű városban két póluson – északon a Tetemvár környékén és délen az Avason – 8/10 ezer illetve 10/12 ezer lakás megépítésével kívánták az egyensúlyt megteremteni.

A II. világháború után számos más meghatározó szerepkörű magyar városhoz hasonlóan Miskolcon is igényként jelentkezett egy reprezentatív közigazgatási épület vagy épületegyüttes megépítése. A várost nagyságrendje, vonzáskörzete valamint ipari-, munkásvárosként kiemelt szerepköre erre nyilvánvalóan feljogosította. A megyei illetve városi tanács intézményei műemléki épületekben működtek, minden szempontból optimális városközponti helyen, azonban hiányzott a városban a „szimbolikus” jelentésű, az új rendet képviselő, azt hirdető központi intézményi épületcsoport. 1949-ben a Selmecebányáról Sopronba költöztetett Bányászati Akadémiát a nyugati határhoz túl közelinek ítélték, ezért Miskolcra hozták, akkor már Nehézipari Műszaki Egyetem néven. Miskolc központjának rekonstrukcióját az 1970-es években a budapesti utáni legköltségesebb, legnehezebb feladatként jellemezték. 1981-ben Miskolc városmagját a nagyvárosok közül a legfejletlenebbnek titulálták, melynek legfőbb problémája, hogy a belső városmagot szinte összeropantották a körülvevő lakótelepek.

A háború utáni általános városépítészeti koncepció alapján városközponti helyet szántak üzletháznak/áruháznak is, mint az új szemléletű, „modern” városépítészeti együttes alapvető elemeinek. Miskolcon ezek megépítése is hosszú időre elhúzódott. A hely kiválasztásánál alapvető szempontként szerepelt, hogy az új épületek telepítésükkel helyettesíteni tudják a Miskolcon hiányzó városi főteret.

A Palóczy utca északi oldala kiemelt szereppel bírt, mint a Városház előtti Szemere-kertnek és a Minorita rendház melletti Deák Ferenc térnek az összekötő szerkezeti eleme. Az 1970-es években ezt a szerkezeti hangsúlyt a Szemere-parktól induló F+5 emeletes zárt térfalat alkotó irodaházzal hangsúlyozták.

A Minorita templom és rendház előtti impozáns tér egy többlépcsős városszerkezeti átalakítás eredménye. Hajdan az épületegyüttest a Déryné utcát lezáró építészeti elemként komponálták. Később azonban a nekifutó Kazinczy és Déryné utcák közötti, a Pece-patakig húzódó utolsó tömb avult épületeit lebontották és helyén egy szabályos 95x85 méter nagyságú teret alakítottak ki. Az épületcsoport így a templom főhomlokzata felől is kapott egy nagyvonalú rávezetést. „Izgalmas” átlátások, feltárulások gazdagítják e tér városképi látványát a Deák tér felől is. - A Bajcsy-Zsilinszky út megnyitása mind a városszerkezet, mind a városképi hatása miatt meghatározó jelentőségű volt. Az út, mint a Széchenyi utca folytatása a vasút és a városközpont között kívánt kapcsolatot teremteni.

3./ A központ városképi megjelenése

Ma Miskolc központjáról az első és legmeghatározóbb benyomás, hogy a fő szervezőereje a csillapított forgalmú „sétáló utcaként kialakított” Széchenyi utca. A városi élet központjának „lelke” és fő ütőere ez a tengely, amely a történelmi utcahálózat és épületállomány viszonyában is igen érdekes, hiszen a meghatározó történelmi középületek túlnyomó többsége a tőle északra eső területrezen található. Miskolcot gyakran egyutcás főközpontú településként emlegetik, ugyanakkor végigjárva e központi tengelyt egy jóval finomabb, árnyaltabb térrendszert és városműködést tapasztalhatunk; „csápos kinyúlások”, „kisugárzások” színesítik.

A Széchenyi utca, amely Miskolc történelmi főutcája, elsősorban a topográfiai adottságaiból adódóan, jellegzetes, egymástól jól elkülöníthető szakaszokra bomlik. A különböző szakaszok beépítési jellegük és igényességük alapján tagozódnak, jellemzően a városból Diósgyőr irányába kifelé haladva egyre alacsonyabb és színvonalaltalanabb beépítéssel.

A Széchenyi utcán sorolódik a város számos fontos intézményépülete: nyugati végén a közigazgatást képviselő épületek, a keletin pedig a nagyobb kereskedelmi létesítmények. A Városház tér hagyományosan a megyei és városi szintű igazgatási épületek helyszíne. A Megyeháza, 1727-ből való, eredetileg barokk stílusú épületéhez 1940-ben déli oldalszárnyat, majd az 1970-80-as évek fordulóján a Szemere-kertre nézően újabb épületet csatoltak. Szemben vele a kertet a Központi Leánykollégium céljára épült, hatemeletes szállásépülettel határolták.

A Széchenyi utca markáns keleti funkcionális végpontját a közelmúlt nagy volumenű építése adta meg: a Bajcsy-Zsilinszky út – Király utca kereszteződésében felépített Hollywood Multiplex és kereskedelmi nagyáruház formájában. Ez a szándék: a sétáló utcaként működő kiskereskedelmi főtengely lezárása egy nagyobb kereskedelmi egységgel, áruházzal, évtizedek óta jelenlévő városépítészeti gondolat: mementói ott sorakoznak egymás mellett szinte időrendi sorrendben, magukon viselve építési koruk árulkodó stílusjegyeit. Elsőként a Szentpáli utca és a Széchenyi utca sarkán álló 1970-es évekbeli nagyáruház, mellette a térben szoborszerűen álló Skála Áruház búbos-magastetős aránytalan tömege s most a szórakozó központ épületegyüttese. Amíg azonban a korábbi áruházak beépültek a sétálóutca vonalába, az új kereskedelmi megacentrum a nagyforgalmú 3-as bevezető út (Király utca) mentén, annak a városközponttal átellenes oldalára került, ráadásul bejáratával részben a Király utcára nyílv. Hozzá kell tenni, hogy a Széchenyi utca vizuális lezárása egyébként korábban is megoldott volt egy igényes „részletezettségű” lakóépület-torony tömegével, melynek szellemes formajátékai, építészeti részletei időálló színvonalat képviselnek.

A főutca kelet-nyugati két intézményi végpontja között a nagy hagyománnyal bíró Nemzeti Színház, ha nem is kiemelkedően szép épület és elhelyezése is teljesen hangsúlytalan és nem is forgalmi vagy esztétikai tengelyek metszéspontjában helyezkedik el, mégis a város gyűjtőpontjának érezhető. Főbejárata a Széchenyi utca felől nyílik, a hossz tengelye pedig mélyen benyúlik a Déryné utcába. A tömbbelsőben az 1990-es években megépített épületszárnnyal zárt, belső udvar alakult ki. A kultúra, művelődés, szórakozás az utca átellenes oldalán is képviselteti magát: Miskolc híres Sötétkapuján átjutva érhattünk a Béke mozihoz. A közelmúltban megépített Művészetek Háza a korábban hangsúlyosan csak a főutcára szerveződő funkciók közül nemcsak „kiemel” egyet; az épület telepítésével szinte hátat is fordít a fő tengelynek.

Az új Belvárosnak nevezett városrész a Kazinczy utcától keletre eső, észak-déli irányba hosszan elhúzódó terület. Északi végpontja a Búza tér, hajdan vásártér, később a helyi- és távolsági buszjáratok végállomása. A tértől dél fele haladva és elhagyva a Széchenyi utca áruházakkal kísért szakaszát, a kilencemeletes ún. Lottóház jelöli ki a Kazinczy utca folytatását, a Szemere utcát.

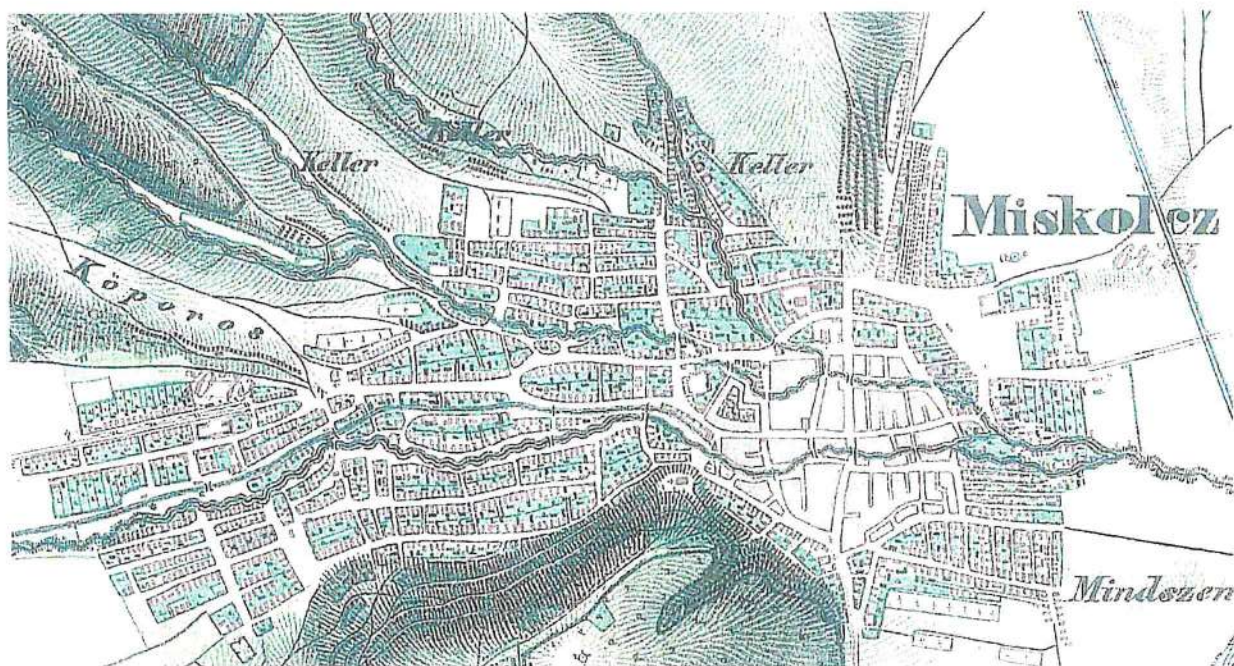
Az észak-déli irányú városi kereszt tengely a Hősök terét – Mindszent teret – Petőfi teret is felfűző Görgey A. – Kazinczy F. – Szemere B. utca szerkezeti és intézményhálózati szempontból is fontos nyomvonal. Hangsúlyos pontja a Mindszent tér, a mindszeri templom környéke, amely hajdan piactér és a város déli, Csabai kapuja volt. – bár a városközponton kissé kívül esik – mégis meg kell említeni a városi intézményellátásról beszélve. Vele szemben kis teresedésen 1963-ban nagyobb épületegyüttest emeltek az MSZMP, az SZTK és a Megyei Művelődési Központ számára. Az intézményi tengely ettől kissé délibb pontja a Népkert, benne 3000 férőhelyes 1970-ben átadott sportcsarnokkal és a mellette álló II. Rákóczi Ferenc megyei Könyvtárral. A két nagyléptékű épület a főút mellett sorolva „öntörvényűen álldogál” egymás mellett. Bár nem a városközpont építménye és nem intézményi fejlesztés, mégis meg kell említeni, hogy Miskolc legmagasabb – 23 emeletes – toronyháza is az észak-déli tengelyen, a Kazinczy utca folytatásában található.

A Miskolcon a mai városközponti működést alapvetően meghatározza a várostól keletre húzódó M3-autópálya. A másutt is megszokott folyamatoknak megfelelően a kereskedelmi súlypontot a városközponttól kelet felé eltolva, és aszimmetrikusan sorvasztva a történelmi központ nyugati részét.

A város egyik legaktuálisabb mai törekvése, hogy „visszaemeljék” a városszerkezetbe a Szinva-patakot, mint környezetgazdagító elemet, amely Miskolcon sokáig sehol sem jelent meg városképi elemként, sőt a városközpontban le is fedték. Ennek szép példája az ún. Szinva-terasz, amely nemcsak az újabb keletű, jól sikerült közterület-megújítások mintája, hanem városszerkezeti szerepe is jelentős, hiszen kiépítése óta, szerencsés kialakításának köszönhetően valóban egy második, „alternatív” városi gyalogos fő tengelyként is működik.

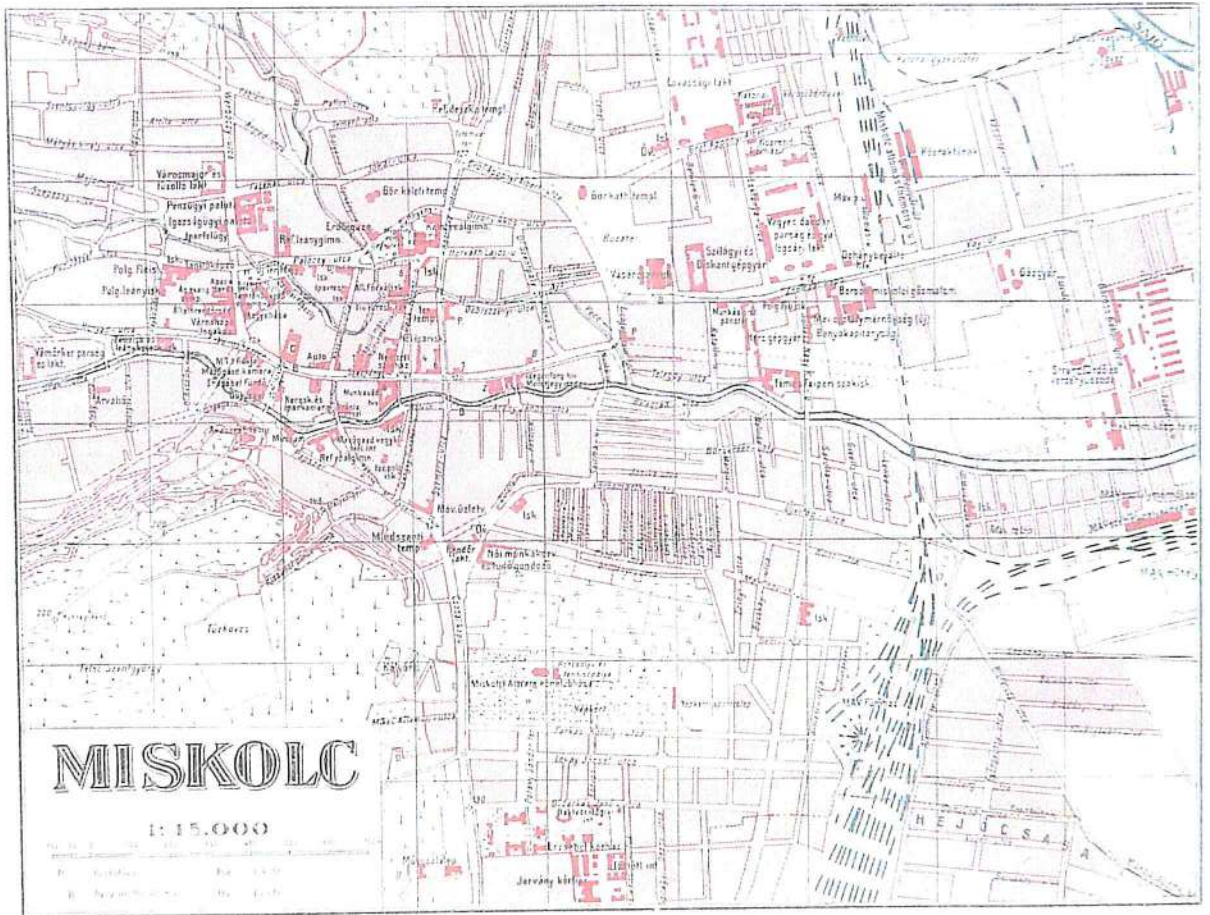

I. Katonai felmérés 1782-85

II. Katonai felmérés 1858

Miskolc

Miskolc térképe az 1930-es évekből - (M= 1:15.000-es részletezéssel)

1./ Látkép az Avasról
észak felé

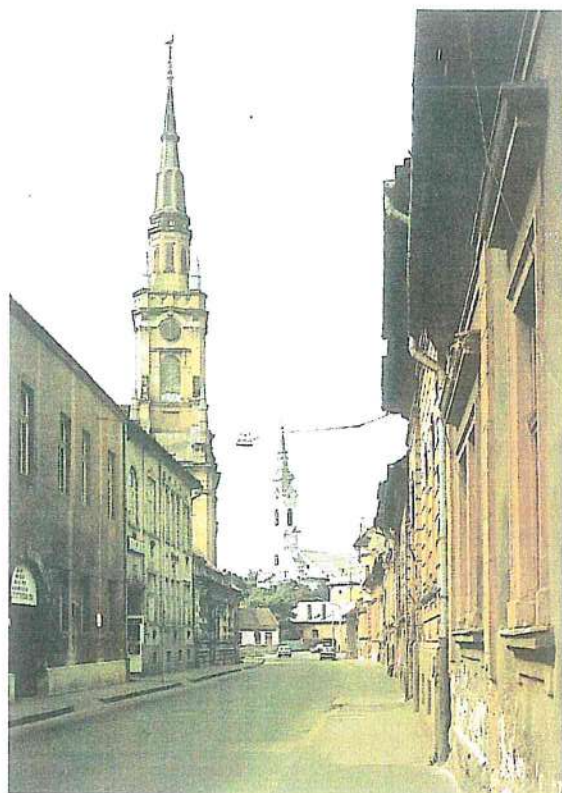
2./ Látkép észak felé,
háttérben a Kossuth
utcai református, az
ortodox és a minorita
templom tornyával

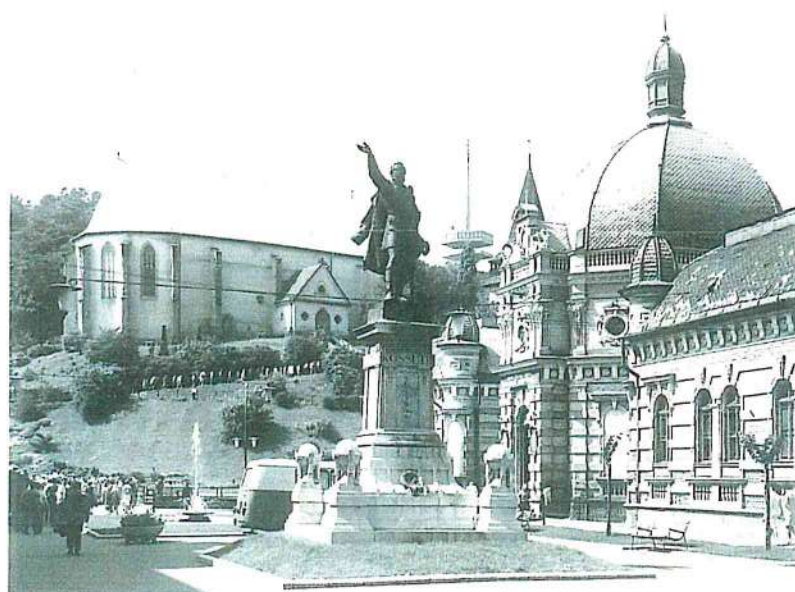
3./ A Hősök tere a
minorita
templommal és
rendházzal

Miskolc

4./ A Kossuth utca a református – és az ortodox templommal

5./ A Szemere Bertalan utca lezárásában a mindszenti templom

6./ Az Erzsébet tér a Fürdő épülettel és az Avas-i református templommal

Miskolc

7./ A Széchenyi utca
háttérben a Déryné
Színház árka-
dos épülete

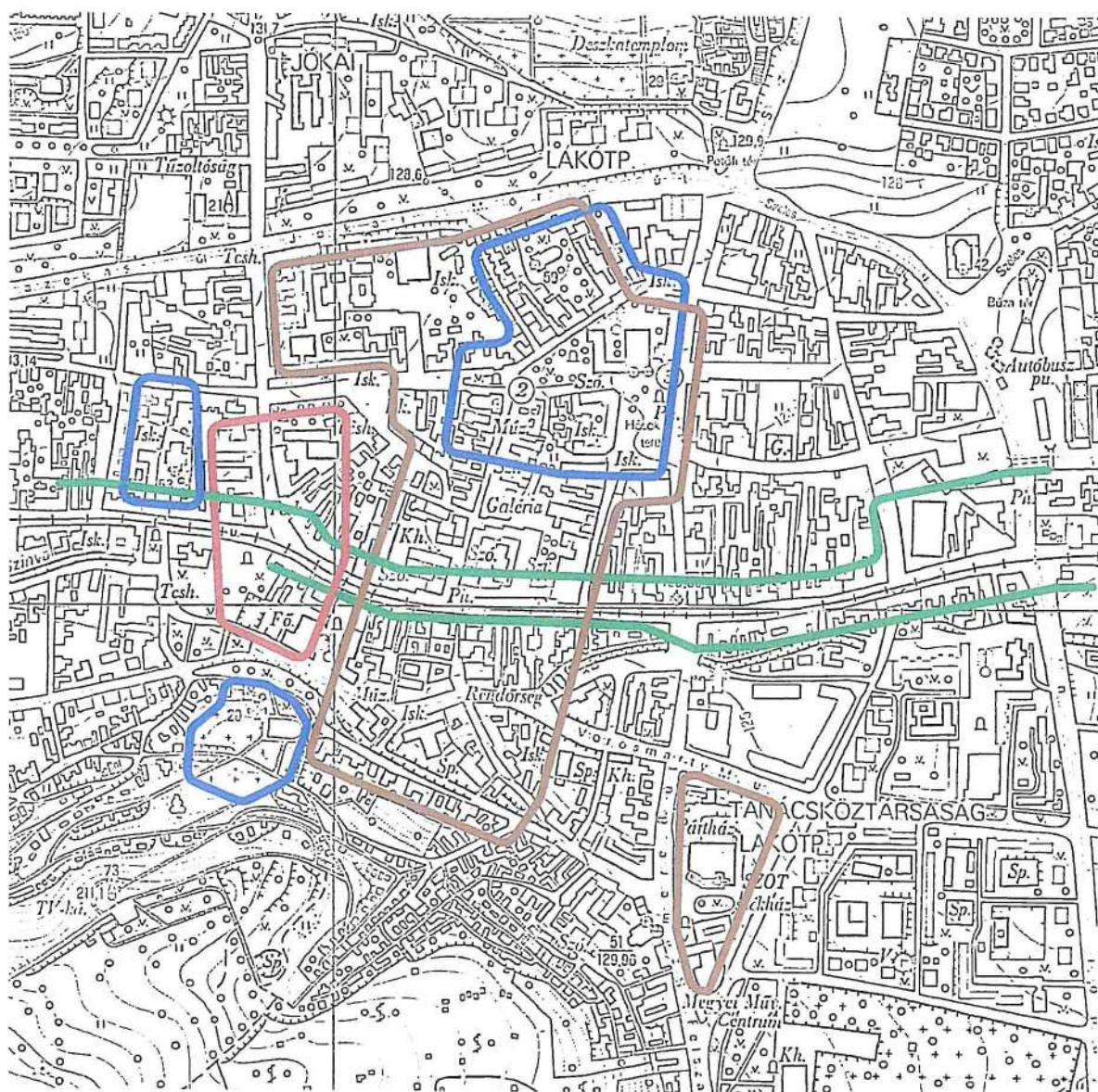

8./ Az Erzsébet tér
az Avas felől

9./ A Városház tér

Miskolc

A központ funkcionális tagolódása - (M = 1 : 8000)

Közigazgatás	—
Egyház, vallás	—
Művelődés, oktatás	—
Kereskedelem	—

Miskolc

A központ városképi megjelenése - (M = 1 : 8000)

- „karakteres” térfal —
- jelentős zöldfelület
- városképi tengely - - -
- városképi hangsúly ● ■

Miskolc

1./ A központ kialakulása

Mohács egy '70-es évek beli elemzés (Dr. Erdősi Ferenc: Mohács (Városépítés 78/2)) szerint többközpontú városi település, olyan többosztatú városközponttal, ahol a városi szerepkörgyakorlásának intézményei nemcsak egy helyen, a városközpontban található. A legsokoldalúbb funkciót gyakorló városmag vagyis főcentrum: a Széchenyi tér és az ahhoz kapcsolódó főutca, a Szabadság utca. Mind funkcióját, mint morfológiáját és városszerkezeti helyzetét tekintve ez a központ a legvárosiasabb, legkomplexebb. Az intézményi funkció mellett az újonnan épült többemeletes üzletházakban ugyanis lakófunkció is helyet kapott. Az ettől térben elkülönülő két másik nagyobb intézményi csoport mellékcentrumot alkot, ahol nemcsak helyi jelentőségű intézmények, hanem a város vonzáskörzetébe tartozó települések lakosságát kiszolgáló intézmények is helyet kaptak. Ezen kívül még két (háromnak is mondható) térben előzőektől elváló történeti központja is van a városnak.

Az egyikük a városmagtól északra a (hajdani Hősök tere) Szepessy tér környéki egészségügyi-kulturális mellékcentrum, amelynek az egykor önálló település központjaként elhelyezkedő püspöki palota és „Kereszt” fogadó adták a magját. Az át- illetve új építések a palotához csatlakozó püspökkert és a ferencesek telkein történtek. A másik mellékcentrum a főközponttal a Szabadság úttal összekötve, de attól mégis elválasztva a Hősök parkja térségében található.

A több központúság a város nemzetiségi és vallási népcsoportjainak történeti és térbeli elhelyezkedéséből származik. Éppen ez adja a város és központjának érdekességét és egyediségét.

Mohács 1686-ban felszabadul a török hódoltság alól, de a lakosság csak a következő évben, amikor Szulejmán nagyvezér augusztus elején átkel a Dráván, hogy visszafoglalja Baranyát, Lotharingiai Károly elrendeli a város elpusztítását, nehogy a török megvethesse itt a lábát. A lakosságot kényszerítik a város elhagyására, majd a várost fölégetik. Az elűzött lakosság a mohácsi szigetre menekül, és csak a győztes csata után – de még az évben – tér vissza a városba. Ekkor indul meg a betelepülés távolabbi vidékekről is. A jövevények különböző etnikai és felekezeti csoportokban más-más területen telepednek meg, az etnikai és vallási különbség tehát térbeli elkülönülést is jelent. A területileg világosan elkülönült részekből álló városszerkezet egészen a XX. század első harmadáig jellemző Mohácsra. Ekkor alakul csak ki egy új, az egész település irányítását szolgáló központ, egy centrális helyen fekvő városi tér- és épületegyüttes, ekkor jön létre a területileg is egységes város, amelyben azonban továbbra is megkülönböztethetők a korábbi – többnyire – önálló központtal rendelkező városrészek.

Mohácson a háborúkat átélő, kis létszámú, őslakosnak számító magyarság a törökök által kevésbé háborgatott, s ezért gyorsan terjedő református felekezethez tartozott. A reformátusok visszatelepülése után hamarosan megjelentek – a török uralom ideje alatt a környékbeli nádasokban bujkáló – katolikusok is. Az, hogy a Duna-menti katolikus magyarság nem tért át a református hitre, az itteni ferencesek tevékenységének eredménye, akik a török hódoltság alatt Mohács székhellyel gondozták a környék katolikus híveit.

Hamarosan megkezdődik a sokácok nagyarányú betelepítése is a városba. Baranyában ezen katolikus szlávok bevándorlását Radonay M. Ignác pécsi püspök (1686-1703) szorgalmazta, hogy visszaszerzett püspöki birtokaira munkásokat kapjon és hogy növelje a török hódoltság alatt a reformátusokkal és szerb ortodoxokkal szemben kisebbségre jutott katolikusok létszámát. Az első sokác betelepítés 1687-1690 között történt meg. A mohácsi

sokácok második telepesei bosnyákok voltak, akik Bosznia keleti részéről ugyancsak a törökök elől menekültek. A harmadik letelepülés az 1730-1741. évekre esik, amikor Horvátországból és Észak-Boszniából vándorolnak be. A mohácsi sokácok tehát három illír törzsnak idevándorolt leszármazottai, s valószínűnek tűnik, hogy a többféle balkáni népből idevándorolt telepés csoportok Magyarországon olvadtak össze egységes etnikummá.

Ugyancsak a Balkánról érkeztek a görögkeleti vallású szerbek is, akik a beszélt nyelvben és antropológiai sajátosságokban is különböznek a sokácoktól. A történeti leírásokból kiderül, hogy kis számban már 1526 előtt is éltek Mohácson szerbek, sőt a csatában is részt vettek. A török hódoltság alatt, főleg a XVI. század vége felé jöttek be nagy számban, és a város vagyonos társadalmi rétegét alkották. Más, ugyancsak délről menekülő szerbek is érkeztek az első sokác csoportokkal egyidőben.

A németeket 1768-1769-ben telepítették az akkor már szabadalmas várostól mintegy 600 méterre a nyugati oldalon lévő pár méterrel magasabban fekvő területre. Származási helyükről a családi hagyomány azt tartja, hogy Elzászból érkeztek. Mohácsra 38 családot telepített a földesúr (Klimó György pécsi püspök) azért, hogy munkaerőit gyarapítsa.

A cigányok bevándorlása folyamatos volt. 1775-ben szerepelnek először a tanácsi jegyzőkönyvben, ekkor is a kiveretésüket rendelték el, tehát elég sokan lehettek már jelen a magyarlakta területektől délre. A származásukat tekintve megkülönböztetünk magyar és oláh (román területről érkezett) cigányokat. E két csoport életmódja és szokásai is különbözőek voltak, ezért nem is keveredtek egymással.

A zsidóság az 1800-as évek közepén, az ipari fejlődés megindulása után telepedett csak le Mohácson. Az első család 1849-ben kapott letelepedési engedélyt. A zsidóság kis létszáma ellenére a városszerkezet alakulását bizonyos mértékben mégis befolyásolta.

A nemzetiségek és népcsoportok letelepedésük után a város területén belül megőrizték önállóságukat, letelepedési helyük tömörszerűsége még ma is jól kivehető. Már kezdetben elkülönültek egymástól, és a kulturális, gazdasági, szociális kapcsolataik is sokáig lazák voltak, a nemzetiségek pedig csak maguk között házasodtak.

A letelepedő népcsoportok által létrehozott településszerkezetet a törökkori Mohács nagyban meghatározta. Bár egymástól jól elkülönülten, de mégiscsak a törökkori földvárat őrző palánk által körülvett, védett településben, illetve az erősség külső övezetében laktak a népcsoportok, egészen a XVIII. század második feléig.

A városba először érkező református magyarok a palánk által védett terület déli részét foglalták el. E területen már a török feljegyzések is említettek lakóházakat, így ez valóban a település magjának tekinthető. Ettől északra az erősség külső részére telepítették le az érkező szerbeket, tőlük elkülönítve és melléjük nyugaton a sokácokat. A nagy számban csak ezután érkező katolikus magyaroknak a reformátusok által már lefoglalt területtől szintén nyugatra, a Dunától távolabb eső terület jutott.

A különböző népcsoportok által lakott területek természetesen a későbbi években bővültek, de egymástól való elszigeteltségük megmaradt. A szerbek- és a magyarlakta területek között volt a korábbi török központ, a török fürdő, ahol később a kis létszámú kereskedő és iparos réteg telepedett le. A sokácok és a magyarok között a püspöki vadaspark, későbbi vásártér adta az elválasztó sávot.

A németek városrészét, Új-Mohácsot régi Mohácstól elválasztó terület akkor még beépítésre alkalmatlan, mélyen fekvő, mocsaras volt. A németek által lakott Buda-Eszék út melletti település az itt időközben felépült püspöki kastéllyal és az ahhoz tartozó épületekkel 1796-ig önálló községként is szerepelt.

A cigányság említett két csoportja közül az oláh cigányok a református városrész, a magyar cigányok a katolikus városrész alatt építették ki telepüket, egymástól elég távol. A zsidó népesség a korábbi török központ helyétől északnyugati irányban városias településmagot alakítva helyezkedett el.

2./ A központ funkcionális tagolódása

Az 1827-es térképen – amely a Vásárhelyi Pál féle mappáció lapja – látszik, hogy Új-Mohács már összeforrat az óvárossal, a város északi fele egy-két utcától eltekintve, elnyerte ma is meglévő formáját. E gyors fejlődés a továbbra is folyamatosan beérkező népcsoportok által felduzzasztott lakosságnak köszönhető. Megszűnt a város belsejének nyitottsága, most már főútként működött a Szabadság utca, beépül a vadaskert területének egy része is, kialakul a vásártér.

A város szerkezete szinte a mai napig alig változott a XIX. század eleji állapotokhoz képest, csupán egy-két új utcát nyitottak, elsősorban a beépítés intenzitása nőtt meg. Az 1858-as katonai térkép már alig szolgál új adatokkal. Feltűnő azonban, hogy a mai városcentrum még ekkor is beépítetlen terület. A különállás miatt az etnikai sajátosságok is tovább fennmaradtak, mint az ország más részein. Mindegyik városrésznek megvolt a saját kocsmája, sőt, minden városrészben kialakult egy-egy kisebb-nagyobb központ, intézménycsoport, amely saját szűk környezetének ellátását volt hivatott betölteni.

Tanulmányozásra méltó jellegzetességek és különbségek mutatkoztak a népcsoportok által kialakított településformákban is. A református városrész halmazszerű települést alakított ki – a katolikus magyarok telkeinek méretéhez viszonyítva – kis telkeken földszintes, fésűs beépítésű parasztházakat épített. A városrész központja, annak legjelentősebb épülete, a református templom környezetében alakult ki. Korábban csak egy egyszerű sövénytemplom állt itt – az egykori Magyar utcában, ma Kálvin utca – ennek helyére épült 1787-től 1790-ig a mai templom. II. József rendeletének megfelelően nem állhatott téren, és csakis telekbelsőben épülhetett fel. A templom mellett úgynevezett presbiter ház, két tantermes iskola, tanítói lak, a lelkészlak és a lelkészi hivatal épült.

A református magyaroktól északra letelepedett szerbek szintén kialakítottak egy kisebb intézmény-együttest, amely az általuk lakott terület súlypontjában, a nemzetiség eszmei és kulturális központjaként szolgálta a területet. Az egykori Szentháromság utca és a Szerb utca sarkán áll a görögkeleti, a szerb templom, melyet 1750-ben építettek. A templom mögött, a Korsós utcából nyílik az egykori, 1874-ben, a templom telkén felépült iskola, ahol a tanítási nyelv szerb volt. Ugyancsak a templom mögött találjuk a belvárosi óvodát, amely szintén a szerb hitközséghez tartozott. A szomszédos Kisfaludy utcában épültek fel a jómódú szerbek lakóházai és itt található az emeletes, falfülkébe rejtett festményekkel díszített szerb-görög kereskedőház, amely az egykori szűk szerb iparos- és kereskedőréteg központi épülete volt. A szerbek lakta területen is halmaztelepülést találunk, de a házak itt hol zártosrú, hol hézagos – városias – beépítéssel épültek, jól tükrözve, hogy az itt lakók többsége viszonylag vagyonosabb kézműves vagy kereskedő volt.

A legnagyobb számban letelepedett nemzetiség a sokácság teljesen beépítette a szerblakta városrésztől nyugatra elhelyezkedő területet. Érdekes módon nem alakult ki olyan központ, mint a szerb vagy a református negyedben. Ennek oka abban rejlik, hogy a katolikus sokácok lakta városrészben nem épült templom. Az utcák között is csak egy teresedés jött létre – a Koló tér –, amely városszerkezeti szempontból jelentős, hiszen két fontos utca keresztezésénél fekszik. Intézmény nem kapcsolódik hozzá.

A nemzetiségek nagyméretű betelepítése ellenére a XIX. században a lakosság nagy részét már a katolikus magyarok alkották. A vásártértől délre levő területen helyezkedtek el. A lakosság zöme földművelésből élt, és csak a XIX. század közepétől tért át egy kis hányada az ipari foglalkozásra. A terület oldalhatáron álló, földszintes parasztházakkal fésűsen beépített. A sokáckhoz hasonlóan a nagy létszám ellenére, hosszú ideig ezen a területen sem alakult ki központi funkciójú tér vagy intézménycsoport. Csak a XIX. század közepétől működött itt egy óvoda.

Mohácsnak a török kiűzése után, 1686-ban, két, meglehetősen „megviselt” katolikus temploma volt. A szerbek lakta terület déli határán állt az egyik, ennek helyére Nesselrod pécsi püspök kő- és vályogtemplomot építtette, amely 1740-ben leégett. 1770-re építették újjá (ekkortól már Szt. Mihály templom). Ezen plébániatemplom minden valószínűség szerint az egykor még támfallal körülvett város közepén volt, csak később került közelebb a Dunaparthoz, miután a víz sodra a partot mind jobban elmosta. Egy kiteresedő utca végében áll, s közvetlen mellette található az egykori városházából átalakított plébániaépület. Innen nem messze, a református negyed felé közeledve épült az egykori török fürdő alapfalain álló, volt városi fürdő, ami 1820 óta katolikus iskolaként működik. Az iskolával szemközt, a Dunaparton állt a sóház, innen osztották szét a sót a vasút megépítése előtt (1857) egész Baranyába. A sokác és magyar katolikusok temploma és intézményei tehát mindkét területtől elég távol esnek, ám a városszerkezetre gyakorolt hatásuk így is igen jelentős, hiszen a város főközlekedési útvonalának Duna-parti végállomását jelentik.

A belvárosi plébánia templom 1740-től 30 éven keresztül nem képes fogadni a hívőket. Ekkor válik a katolikus lakosság és egyben a város fontos tér- és intézménycsoportjává a németek lakta városrész mellett, a magaslaton felépülő, s a már említett mély fekvésű területtel az óvárostól elválasztott püspöki együttes, elsősorban az úgynevezett Püspök templom, amely egyike a vidék legszebb barokk alkotásainak. 1742-ben teszik le az alapkövét és 1743-ban át is adják, éppen amiatt, hogy mielőbb helyettesíteni tudja a leégett belvárosi plébániatemplomot. A Püspöki kastély a templommal egyidőben, annak tözsomszédságában épült, az óvárosnál magasabban fekvő helyen, ahol már a török idők előtt is állt egy ház. Az új, barokk stílusú kétszárnyú palotát Berényi Zsigmond kezdte építtetni (1730), és utóda Esterházy Pál fejezte be (1793). A palota egyrészt pihenőhelyül szolgált télen és nyáron egyaránt, másrészt a tavaszi és őszi bérmlásokot és más hivatalos látogatásokat a környéken innen végezte a megyéspüspök. A vasútépítés előtt itt Mohácsra szállt hajóra, ha Bécsbe, Pozsonyba vagy Rómába akart utazni. 1935-től működik gimnázium az épületben. A Pécs felé vezető út tengelye egyben a palota középtengelye is. Kár, hogy az épület és a budai országút (Kossuth Lajos utca) között fekvő gazdag növényzetű Szepessy-park közepén egy víztornyot építettek, melynek drasztikus megjelenése felborítja a szép térszerkezetet.

A park északi oldalán áll a bírósági épület, amely a város leghíresebb és történelmi múlttal rendelkező vendéglője, a Kereszt vendéglő helyén épült 1872-ben. A park déli oldalánál a templomtól délre az Újvárost a sokác résszel összekötő legforgalmasabb utca, a Gólya utca mellett épült 1824-ben a külvárosi katolikus iskola. Az iskola előtt is kialakítottak egy kisebb teret. Ennek közepén 1896 óta áll Szt. Flórián szobra. A templom mögött, szintén a Gólya utcából nyílt az egykori árvaaház, a mai szociális otthon épülete. A kastély északi oldala mellé 1896-ban épült fel a László kórház.

A funkcionális szempontból nagyon jó helyen – magaslaton –, két forgalmas út találkozási pontjánál kialakult téregyüttes folyamatosan fejlődött, fekvése és jó intézményellátottsága következtében ma is a város egyik alközpontja, ám igazi központtá nem válhatott, hiszen nem a település súlypontjában helyezkedik el.

A XVIII. század végén a budai országút mellé betelepített németiség uradalmi jobbágy volt, s már az óhazától való elindulásuk óta a telepítő földesúr támogatását élvezték. A II. József-kori térképről jól látszik, hogy első, egyutcás településük szalagtelkes. A meggazdagodott lakosság azonban zárt sorú, földszintes beépítésű utcavonalat alakított ki, amely mindmáig jellegzetesen városias utcája Mohácsnak.

A német lakta területtől a vázolt alközponttól északra, az egykori városszélen is találunk még egy fontos középület-együttest. A ferences rendi szerzetesek ugyanis a város szélére költöztek, és itt építették fel templomukat és a hozzá tartozó kolostorépületet. A kolostorban működött 1817-től 1849-ig a város középiskolája.

A zsidóság letelepedése következtében változott meg a főúttól északra, azzal párhuzamosan futó Eötvös utca beépítése, amely a német területekhez hasonlóan zárt sorú kialakítást, ezzel együtt városiasabb jelleget kapott. 1851-ben megalakult a hitközség, vágóház, imaház épült itt. A II. világháborúban mindhárom épület megsérült, és lebontásukkal megszűnt ez a kis vallási központ.

Az egyes nemzetiségi és vallási területeken megvolt az a központ, amely az adott népcsoportot kiszolgálta, s ez alól a sokác és magyar katolikusok lakta terület jelent bizonyos kivételt. A város katolikus lakosságának nagy száma, a plébániatemplomnak a lelkek túlnyomó számához képest kicsiny volta egy második plébánia létrehozását igényelte a katolikus magyarság és sokátság lakóterülete kiszolgálására a XIX. század közepe óta. Ekkor az iparosodás megváltoztatja Mohácsot, elsősorban a belváros és a mai Szabadság utca környezetét. Felépülnek a Szabadság utca emeletes lakóházai, a kórház, a polgári iskola.

Az ipari fejlődés nagyméretű fellendülését a Pécs-mohácsi vasútvonal megépítése jelenti. A város északi határán épül a vasútállomás. A Magyar Folyami és Tengerhajózási RT állomása a sóház helyére került. Innen a Mohács közepén áthaladó Szabadság utca (volt Király utca) valóban a város főutcájává vált, ipari, kereskedelmi, közigazgatási, szociális és kulturális épületekkel övezve.

3./ A központ városképi megjelenése

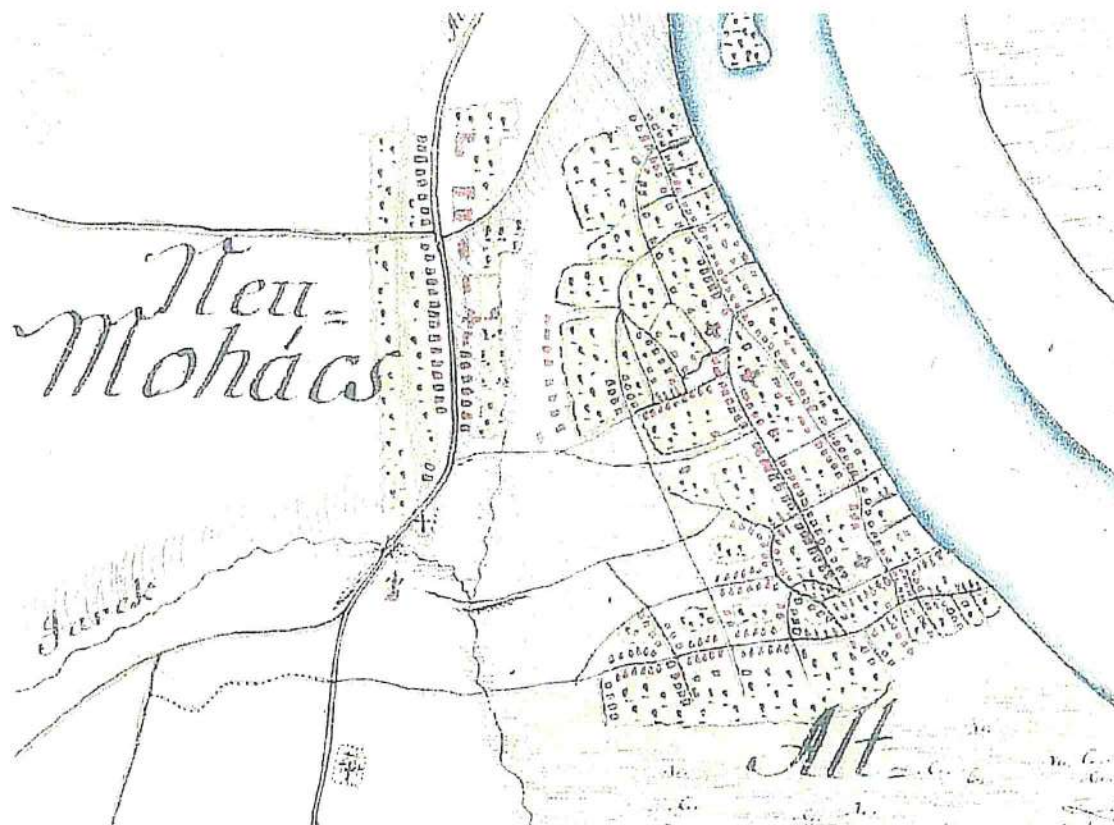
Az I. világháborút követő építkezési lázban, a Szabadság utca mellett a vásártéren – annak kb. 1 méter magas feltöltése után – kezdte el a katolikus egyházközség új templom építését, s az előtte létrejövő tér kialakítását. A tér keleti oldalán az új Városháza és posta építése a templommal egyidőben folyt. Az új, úgynevezett Fogadalmi templom felépültével végre kialakulhatott a nemzetiségi területek között, mintegy a súlypontban egy nagy városi tér a hozzá kapcsolódó társadalmi intézményekkel, s ez összefogta az eddig több kisebb településre széteső várost.

Maga a városközpont a város nagyságához és szerepéhez képest azonban „túlméretezett”. A tágas Széchenyi térnek tulajdonképpen nincs igazi funkciója. Az évenként egyszer – a farsang végén – lezajló busójárás alkalmával kap igazi szerepet. Különben a nagyméretű templomhoz nem kapcsolódnak nagyszabású egyházi rendezvények, valamint a Városháza sem igényel egyes politikai megmozdulások alkalmával ekkora előteret.

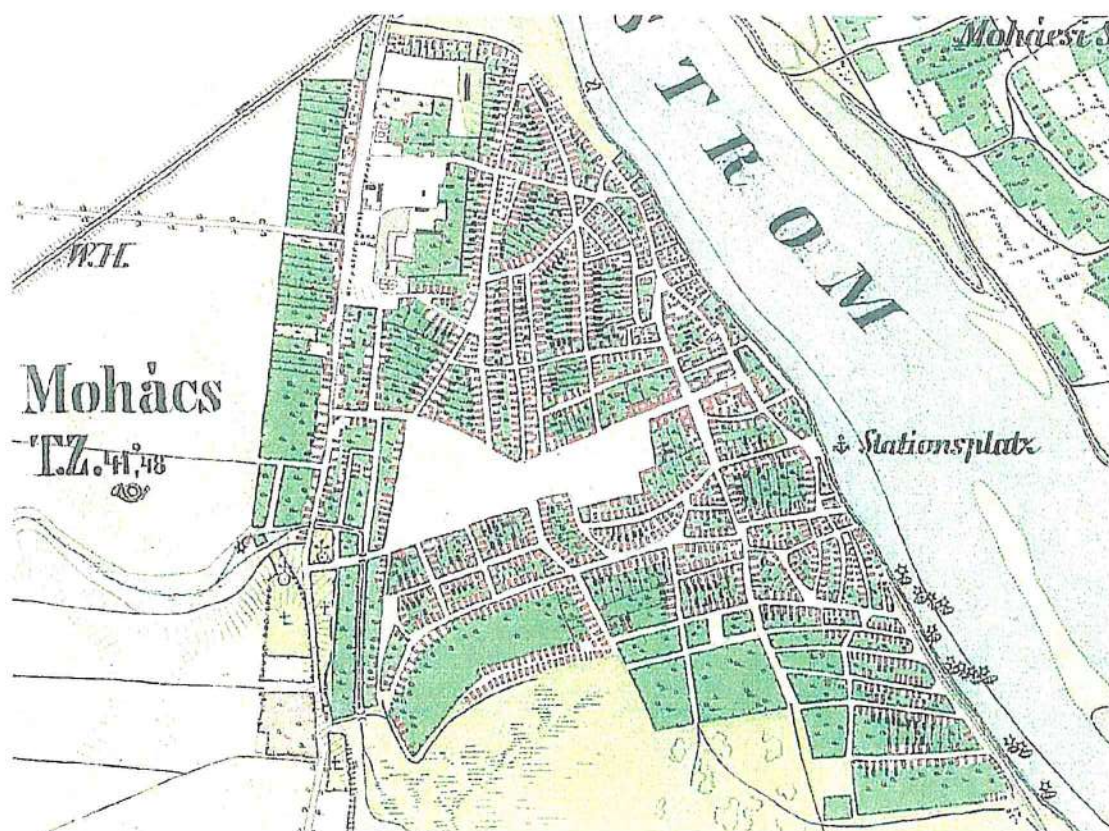
Ugyanez mondható el a Szabadság utca nagyvonalú tengelykialakítására. Magyar városokban – különösen kisvárosban – szokatlan az ilyen „méretű” megoldás. A dunai hajókikötő, melynek szerepe jelenleg elég szerény és a szintén túl nagyszabású Hősi emlékmű között „feszülő” várostengelynek sincs „ekkorá” funkciója. A kereskedelmi létesítmények nagyon kisvárosiak, igazán értékes építészeti alkotás nem fűződik fel a tengelyre. Érdekes viszont a Hősi emlékműhöz megérkező tengelynél a XX. században létrejött intézmények

(rendőrség, autóbusz pályaudvar, evangélikus templom, iskolák, stb.) laza elhelyezése egy park körül.

Az egyes különálló népcsoportokhoz rendelhető központok több városképi szépséget tartalmaznak. A református templom együttese jó példája a magyar városokban a Türelmi Rendelet alapján a XVIII. század végén létrejövő kis protestáns egyházi központoknak. A szerb templom „elsorvadó” környezetével szintén egy értékes vallási kultúra – vidéki városainkban sok helyen előforduló – sűrűsödési pontja. A templom karcsú barokk tornya jellemző a XVIII. században épült hazai ortodox templomokra. A sokác városrészben a lakókörnyezet terén találni a népcsoportra jellemző szép részleteket. A II. Lajos utca Dózsa György útba torkollásánál szép régi, emeletes épület áll, amely korábban patika, ma a Török eszpresszó épülete.

I. Katonai felmérés 1782-85

II. Katonai felmérés 1858

Mohács

A város
térképe az
1920-as
évekből

Ortogonalis
légi felvétel a
XX. század
közepéről

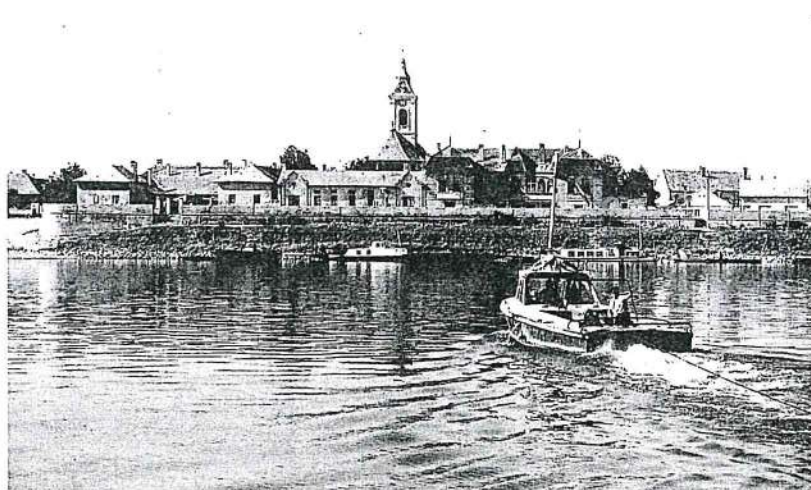

Mohács

1./ Légi felvétel a városközpontól északnyugat felől

2./ A Szabadság út nyugat felé, lezárásában a Hősi emlékművel

3./ A város a Dunáról a Plébánia templommal

Mohács

4./ A II. Lajos utca a
Püspök templommal

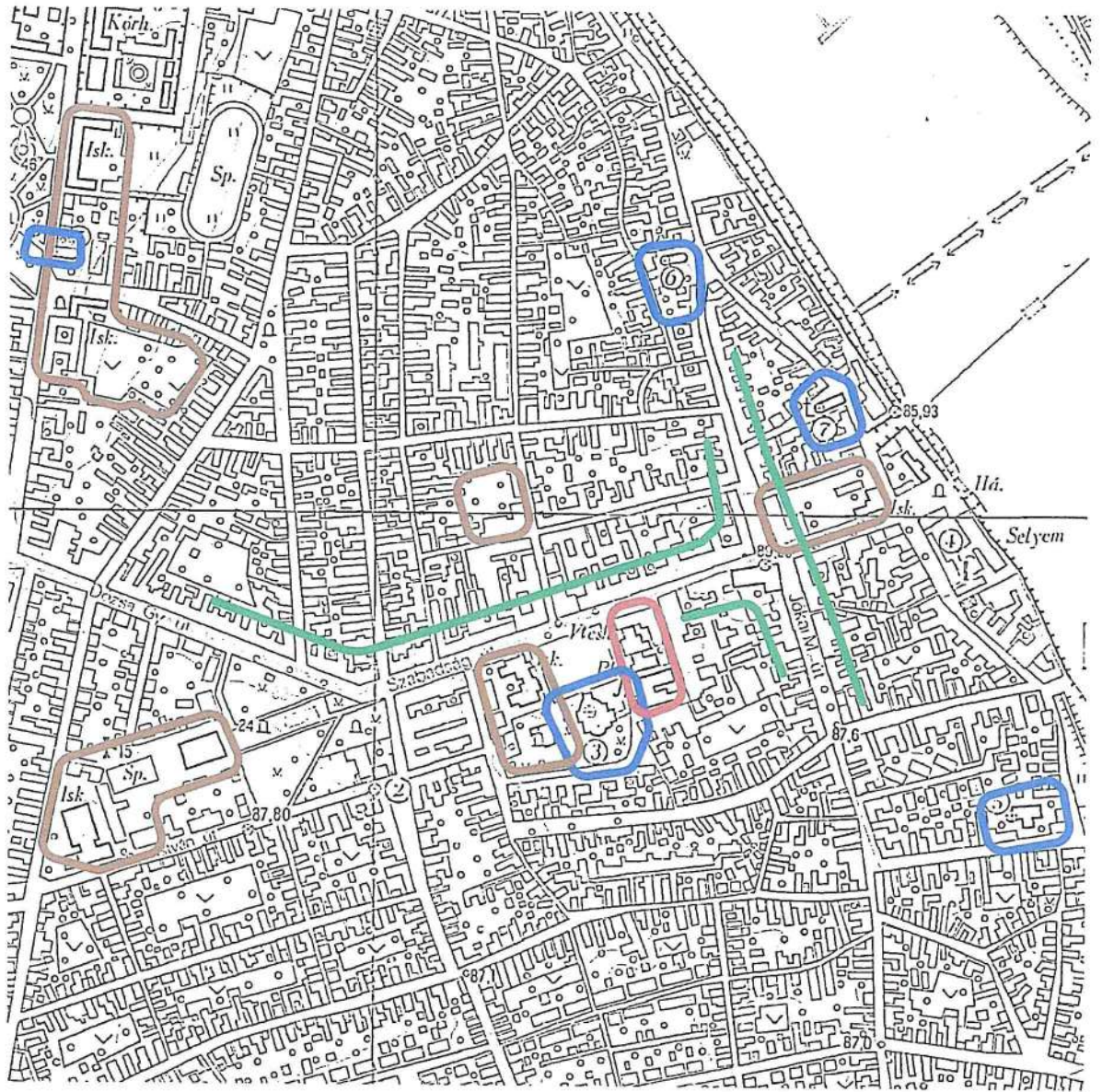

5./ A püspöki kastély
(gimnázium) és a
püspök templom

6./ A Dózsa György út
és a II. Lajos utca
sarok

Mohács

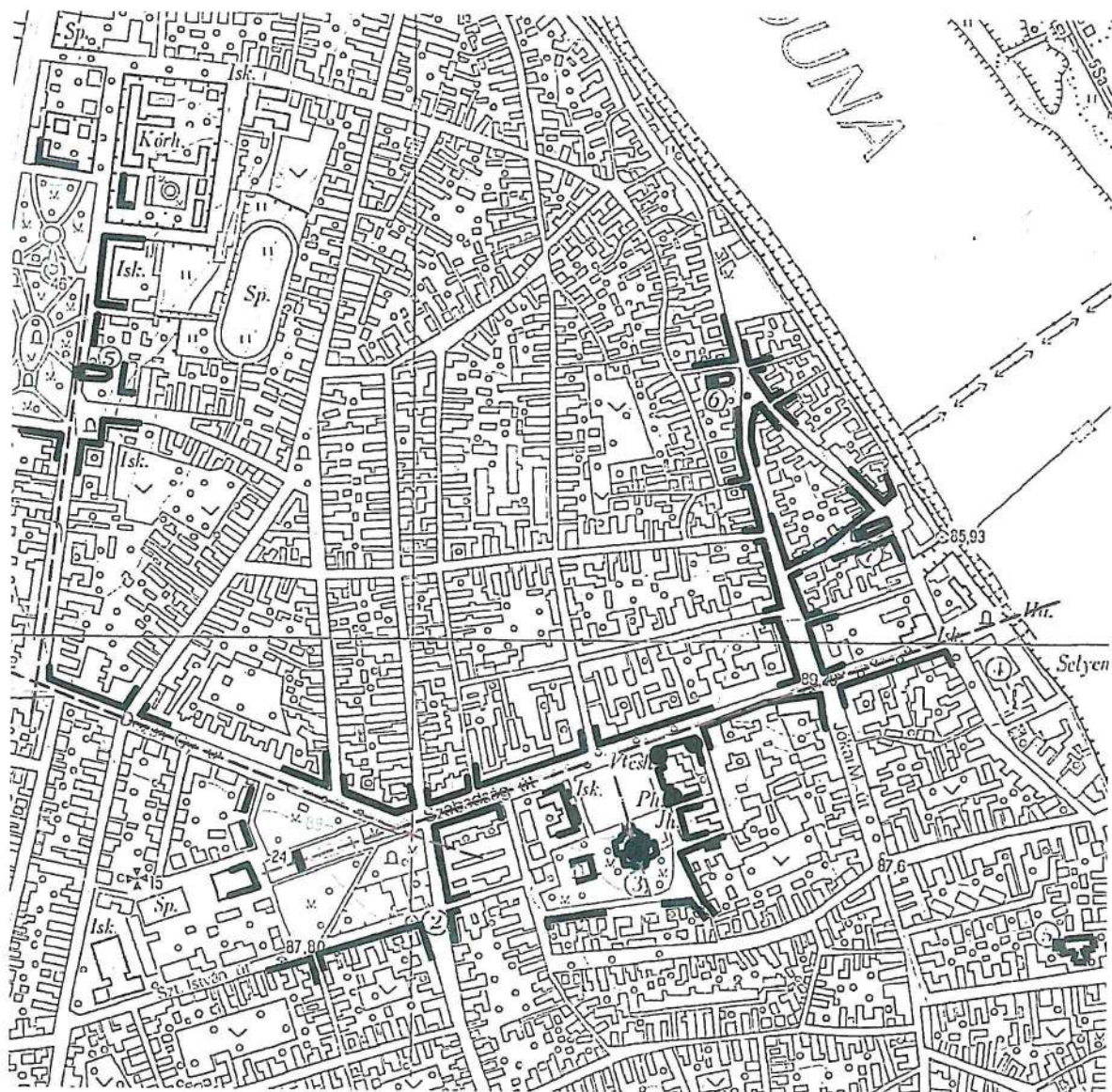

A központ funkcionális tagolódása - (M = 1 : 8000)

- Közigazgatás** —
- Egyház, vallás** —
- Művelődés, oktatás** —
- Kereskedelem** —

Mohács

A központ városképi megjelenése - (M = 1 : 8000)

- „karakteres” térfal ———
- jelentős zöldfelület ———
- városképi tengely - - -
- városképi hangsúly ● ■

Mohács

1./ A központ kialakulása

Nagykanizsa a zalai dombvidék keleti nyúlványainál fekszik, ahol a Dél-Dunántúl területén észak-déli irányban átvonuló mély fekvésű – valamikor mocsaras – terület egy kissé leszűkül, átkelőhelyet biztosítva. A mély fekvésű területsáv keleti oldalán levő dombháton helyezkedik el a mai Nagykanizsa, nyugati oldalán pedig Kiskanizsa. A két településrész közigazgatásilag ma összetartozik. Közöttük, ahol ipari üzemek találhatóak, - a középkorban járhatatlan mocsárban – a magyarság egyik legérdekesebb, legjobban védhető vára állott, melynek feltárt maradványai megfelelő bemutatásra várnak. Az olasz reneszánsz teoretikusok elképzelései szerint épült erődítmény a Kanizsay család székhelye volt, a XVI. század közepétől pedig kincstári birtok. A török háborúk idején az egyik legfontosabb végvár, mely a körülötte levő mocsár miatt úgyszólván bevehetetlen volt.

A várat már a XV. és XVI. században települések vették körül a nagykanizsai és kiskanizsai magaslaton. A környező településeket a háborúskodások folyamán többször felégették és feldúlták. Ilyenkor a lakosság betelepült a várba, vagy a mocsaras területen húzódott meg, majd nyugalmasabb időben újra létrehozta régi lakóhelyét. Az 1530-ból származó Nádasdy-féle urbárium 68 negyed- és 2 egész telekkel tünteti fel a „Kanysa oppidium”-ot, ami mezővárost, olyan városi kiváltságokkal rendelkező falusias jellegű települést jelent, melynek lakossága mezőgazdasági termeléssel foglalkozott és földesúri fennhatóság alá tartozott.

Kanizsa vára 1600-ban elesett, s csak 90 évig tartó török uralom után szabadult fel. 1702-ben – a kuruc szabadságharc idején – Lipót császár rendeletére felrobbantják, s ettől kezdve Kanizsa fejlődése a régi külső települések helyén a két magaslaton létrejött településekhez kötött. A mocsaras területtel egymástól elszakított Nagy- és Kiskanizsa közül utóbbi máig megőrizte falusias jellegét, Nagykanizsa rohamosan fejlődő mezőváros lett. A vár helyreállítására többé nincs szükség, falazati anyagát az épülő város használja fel. Földrajzi és gazdasági adottságai folytán Nagykanizsa igen jelentősen fejlődik, annak ellenére, hogy a XVIII. század a Körmenten lakó földesúr – a Batthyány család – helyi tisztségviselőivel folytatott küzdelemben telik el.

A legelső települési pont, melyhez a nagykanizsai városmagot kapcsolni tudjuk, a mai Erzsébet tér környéke. Itt állnak a város legrégebb épületei (Ferencs templom, Erzsébet tér 1.) az 1700-as évek elejétől; innen nő ki a település. A legfontosabb településképző tényező a kereskedelmi élet, ami a környék szőlőtermelésénél és állattartásánál döntőbb módon az áthaladó forgalmi utak árucseréjéből adódik. A Habsburg-birodalom déli területei és a Bécs közötti kereskedelmi kapcsolatot a „Bécs-Légrad-i” (észak-déli) útvonal biztosítja, s itt a „Pécs-Varasd-i” (kelet-nyugati) útvonal kereszteződésénél átrakodó-forgalom alakul ki. Nagykanizsa vámsorompót kap, sertés-, marha- és gabonavásárai igen jelentősek, s a kereskedelemnek nagy szerepe lesz a városszerkezet kialakításában. A két útvonal kereszteződésénél jön létre terjedős piactérként a mai Erzsébet tér, amelyet még az 1864-es kataszteri térkép is „Gabona piac”-nak nevez, s 1940-ig piaci funkciót is tölt be.

A XVIII. században az észak-déli út hosszú szakaszon beépül, a város fejlődése viszont határozottabban kelet felé, a dombhátra irányul. A keleti oldalon a pécsi út mellett hamarosan jelentkezik egy másik útvonal, az észak-keleti irányban Keszthelyen át Buda felé vezető út, amely a domb legmagasabb pontján villásan kapcsolódik a pécsihez. Találkozásuknál alakul ki a jelenleginél akkor még kisebb méretű, háromszög alakú mai Eötvös tér, kereskedelmi funkcióval. Kiskanizsa felé a „Berek”-nek nevezett mély fekvésű terület elzárja a bővülés lehetőségét. Már a XVIII. század folyamán a kelet-nyugati egyre határozottabban kialakuló

városi főtengely – a mai Fő út – Erzsébet és Eötvös tér közötti szakaszának felénél, a mai Deák térnél egy másik villás útelágazás jelentkezik. A város súlypontja lesz ez a hely és az 1764-ben épült kápolna későbbi bővítésével, átépítésével a főtengely legdominánsabb építészeti eleme jelenik meg itt.

A XIX. század második fele két jelentős tényezővel formálja Nagykanizsát. Egyik az 1861-65 között megépülő vasútvonalak szerepe, másik a mérnöki szabályozó munka megjelenése a városfejlődésben. A vasútvonalak kiépítésének gazdasági hatása óriási, még jobban kidomborodik Nagykanizsa közvetítő szerepe, de most már a Budapest-Horvátország közötti forgalom a jelentősebb, az eddigi Bécs felé irányuló kereskedelemmel szemben. A mérnöki munkák első eredménye az 1854-ben megnyitott Kisfaludy utca, mely a kelet-nyugati főtengelytől délre, azzal párhuzamosan vezet. Az észak-déli út dél felé kivezető forgalmi vonala átkerül a Deák tér környékén tömbátvágással létrehozott Csengery sugárútra, s annak észak felé való meghosszabbításával – a mai Sugár úttal – új észak-déli tengely jelenik meg a városmagon belül. Sajnos az eklektika többszintes épületeivel, keskeny légtéraránnyal építi be az útvonalat, hosszú időre elzárva szélesítési lehetőségét. Környezete geometrikus rendszerben kialakított úthálózattal épül be, s a XX. század elején már fasorokkal tagolt, megfelelő szélességű utcákkal.

A századfordulón, mint általában minden magyar városban, Nagykanizsán is hirtelen többszintes, nagyvárosias bérpaloták jelennek meg. Rövid egy-két évtized alatt a főutca és a kapcsolódó néhány útvonal torkolatának beépítése megváltozik. Addigi, minden bizonnyal kiegyensúlyozott városképe, - melynek emlékéért egyemeletes beépítésével a Deák Ferenc tér környéke őrzi – hirtelen átalakul. Megépülnek a nagy közintézmények (Városháza, posta, iskolák), a főutcán kibontakozik a kapitalista város üzleti hálózata.

A nagykanizsai városmagban tömörült lakosság kereskedelemmel, iparral foglalkozó kispolgárság volt. A mezőgazdasági népesség elsősorban a kiskanizsai területekre húzódott. Jelentősebb értelmiségi réteg csak a századfordulón alakult ki, s ugyanakkor jelent meg a munkásság is az ipari üzemek függvényeként. A kispolgárság életformájának a földszintes, nagy telken álló egylakásos, de városias megjelenésű lakóház felelt meg, ezért a nagykanizsai városmag – a főútra kapcsolódó tömböket kivéve – ilyen jellegű épületeket tartalmaz.

2./ A központ funkcionális tagolódása

A városközpont a vázolt térláncolaton több övezetre tagoltan fejlődött ki. A legrégebb települési mag – az Erzsébet tér környéke – foglalja magában az eklektikus városházát, melynek fő tömege a II. világháborúban elpusztult. Az Erzsébet tér nyugati oldalán áll a törvényház és a rendőrség és székháza, a tér keleti sarkán a szálloda mellett a hatvanas években épült irodaház. Ezek az igazgatási intézmények közigazgatási központot alkotnak itt.

A Deák tér temploma egyházi központot jelöl, másik katolikus egyházi központ a ferences templom és kolostornál mondható kialakultnak. A kisebb protestáns templomok „szétszórtan” helyezkednek el, nem központ teremtő tényezők. A nagy múlttal rendelkező klasszicista zsinagóga tömbbelsőben van.

A Sugár út északi szakaszán a XIX. században nagy laktanyacsoport épült, mely iskolákká történt átalakítása óta a várost és a környéket ellátó középiskolákat tartalmazza. Közeliükben a sugárút és a Rozgonyi út kereszteződésénél kis ligetben áll a XX. század eleji nyári színház, mely a lakóházak közé szorított kultúrházzal a város kulturális centrumát jelenti. A funkcionálisan tagolt városközpont különváló övezeteit a Fő út vonalán az üzleti-kereskedelmi központ fűzi össze.

Nagykanizsán 1950-től 70-ig terjedő 20 év alatt az iparban foglalkoztatottak száma 10-szeresére nőtt, többek között az Egyesült Izzó kísérleti gyáregysége letelepítésének következtében. A város tehát rendelkezett egyfajta gazdasági szereppel, mely azonban nem volt összhangban közigazgatási hatókörével. A rendszerváltozás utáni új önkormányzati rendszerben a megyei jogkör nagymértékű visszavételével, valamint a megyei önkormányzatba delegált képviselők jogköreinek egyidejű emelésével a város szerepe megnőtt. Nagykanizsa egyike lett az ország húsz megyei jogokkal felruházott városának (MJV).

A város mai településközpontja meglepően terjedős, amely részben a központi közterületei örökölten kiterjedt rendszerének, részben az ehhez kapcsolódó intézményi fejlesztések következménye. A város mai központja rendkívül élő, amely többek között az élénk kereskedelmi életnek, a központ szinte teljes területét behálózó üzlethálózatnak köszönhető. Az Erzsébet tér és környéke ma a közigazgatási központ színtere, míg a Deák tér és a Széchenyi tér a kulturális intézményeké. E kettő között húzódik az üzletekkel bőven ellátott belvárosi utcarendszer. A főbb gyalogos mozgások három, szinte párhuzamos főtengely mentén történnek, amelyek közül kétségtelenül a legfontosabb, legrangosabb a Fő utca. Ettől délre azonban a Zrínyi Miklós, északra pedig a Rozgonyi utca is jelentős forgalmat bonyolít le. A templom mögé telepített művelődési ház és áruház tömegével megkezdődött a korábban igen jól lehatárolt központ széthúzódása.

3./ A központ városképi megjelenése

Nagykanizsa XVIII. században már kialakult városszerkezetének legjellegzetesebb vonása az egymásba kapcsolódó központi terek láncolata. Az utcából lassú átmenettel kitölcséresedő nagy térségek sorozata, mely a forgalmi vonalokhoz kapcsolódó kereskedelmi élet, a piac térigényéből alakult ki – hasonló eredetre visszavezethetően – a legtöbb magyar városnál megtalálható. A város beépítése még a központ közelében is laza. A régi nagy telkek a Fő utcát szegélyező tömbök kivételével fennmaradtak. A központi tércsoporttól 100-200 méterre – különösen az északi területen – földszintes, több helyütt hangulatos utcák élnek tovább. Az utcavonalakon az 1873-as rendelet óta csak zárt sorú beépítést szabad alkalmazni. Ezért ma már a falusias fésűs épületek elvéve fordulnak elő. A nagy terek széles utakban folytatódnak, melyek beépítése szintén alacsony, így a város rendkívül tágas, levegős marad. A tágas utcákból néhol kitekintés nyílik a környező tájra. Az udvarbelsőknél, majd a kereskedelmi élet megváltozásával a piaci funkciók alól felszabaduló terek fásítása után növényzetben gazdag lett a város.

Nagykanizsa tehát a központi utak mentén többszintes, ettől távolodva egyemeletes, majd pedig teljesen földszintes beépítésű területeket tartalmaz. Kiemelkedőbb vertikális hangsúlyokat lényegében véve csak a Deák téren álló templom és a Ferences templom tornya képez. Ezek nem annyira magasságukkal, mint a városban való jó elhelyezkedésükkel érvényesülnek. Mindkét templom teresedésen, domborzatilag is kiemelkedő helyen áll, jó rálátások biztosításával.

Nagykanizsa mai intézményközpontjának gerincét a Fő út adja, amely az Eötvös és az Erzsébet tér a két végpont között feszül. Ez utóbbi szerepe igen sajátos, hiszen dél felől érkezve a városnak szinte a fogadótere. Az Erzsébet tér 1. sz. ház a Képtár épülete „tiszteletet parancsoló” klasszicista jelenléte a térnek fontos építészeti hangsúlyt ad, azonban a további határoló épületek megjelenéséből és funkcióiból adódóan a térnek erősebb a fogadó és átmenő jellege, mint a marasztaló – mind gépjárműves, mind gyalogos közlekedés szempontjából. A tér meghatározó „új” építészeti eleme a Fő utca sarkán álló irodaház. Kiemelt városszerkezeti helyzete miatt fokozottak a vele szemben támasztott igények. Foghíj beépítésként épült eklektikus és szecessziós épületek közé. Betartandó főpárkány magasságnak a szomszédos

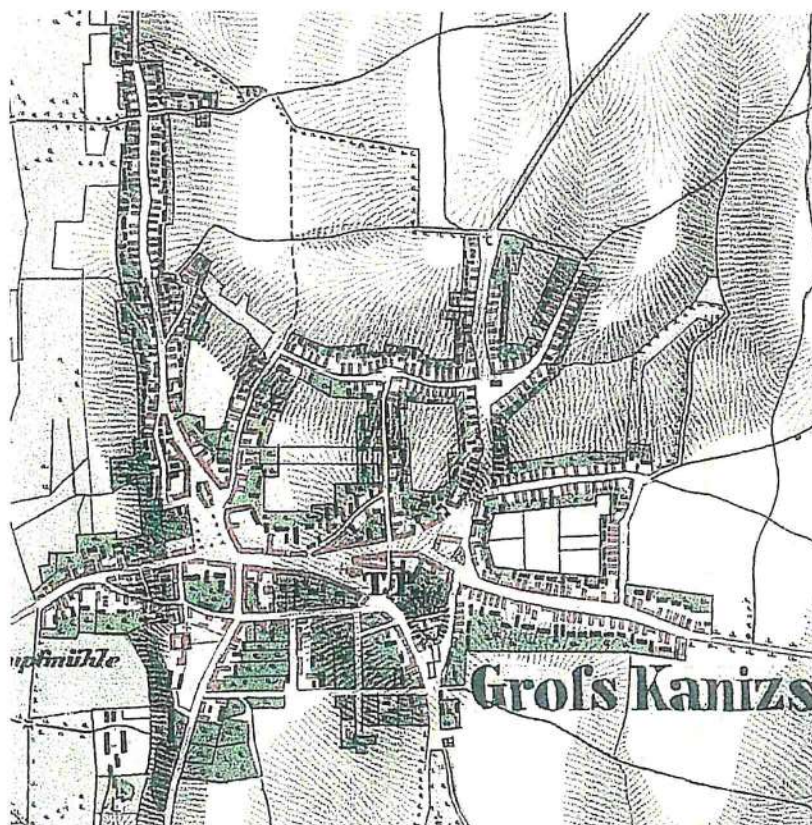
szecessziós Centrál szálló párkánymagassága volt meghatározva. Bár az épület a magassági illeszkedés szabályainak megfelelt, környezetidegen.

A gyalogos mozgások iránya alapvetően kelet-nyugati. A központi főtenhely intenzív szakaszainak keleti végpontja a római katolikus templom, amely vizuális lezárást is ad a finom emelkedővel rávezető utcának. Sajátos döntés volt, hogy a '70-es években ezt a gondolati lezárást „megfejték” és a templom mögé építették fel az állami áruházal kombinált művelődési ház épületegyüttesét. A komplexum az út felől csak a templomon túlhaladva tárul fel, elsőként az előtérben álló áruház látványát kínálva. Az épületegyüttes az intézményi tengely meghosszabbításának fontos funkcionális eleme, telepítéséből adódóan azonban vizuális lezárást nem ad. Ezt a szerepet a mögötte megépített lakótelep 10 szintes épületei töltik be, a tölcéses Deák Ferenc tér után a Fő utca egy újabb tölcésesen szétnyíló terére, az Eötvös térre érkezve. A magas lakótelepi házak tövében szerény méretűekkel, földszintes tömegükkel és igénytelen építészeti kialakításukkal szinte meglapulnak a körzeti Földhivatal, a Polgármesteri Hivatal és egy bank helyi képviselői irodáinak alacsony tömegei.

Nagykanizsán a városközponti intézményfejlesztéseknek volt egy jól nyomon követhető logikája. Szerkezeti szempontból mindig a Fő utcához, mint szervező tengelyhez kapcsolódóan történtek az intézményépítések. Ennek a logikának megfelelően az Erzsébet tértől nyugatra, bár kissé „rejtve” a Kanizsa Plaza helye is indokolt, hiszen valóban a ma legmeghatározóbb funkciójú, nagy forgalmat vonzó kereskedelmi létesítmény jó lezárást ad egy intézményi főtenhelynek. A bevásárló központ épületegyüttese kitolta a városközpont nyugati határát – funkcionális szempontból folytatva a város kereskedelmi főtenhelyét a busz pályaudvar mellett. Hangsúlyozni kell azonban, hogy bár a működésközpontú szemlélet alapján a helykiválasztás jó, „szellemi” értelemben véve azonban új városszerkezeti, városépítészeti érték általa nem született. S ennek elsődleges oka az igényes városépítészeti és környezeti elemek hiánya.

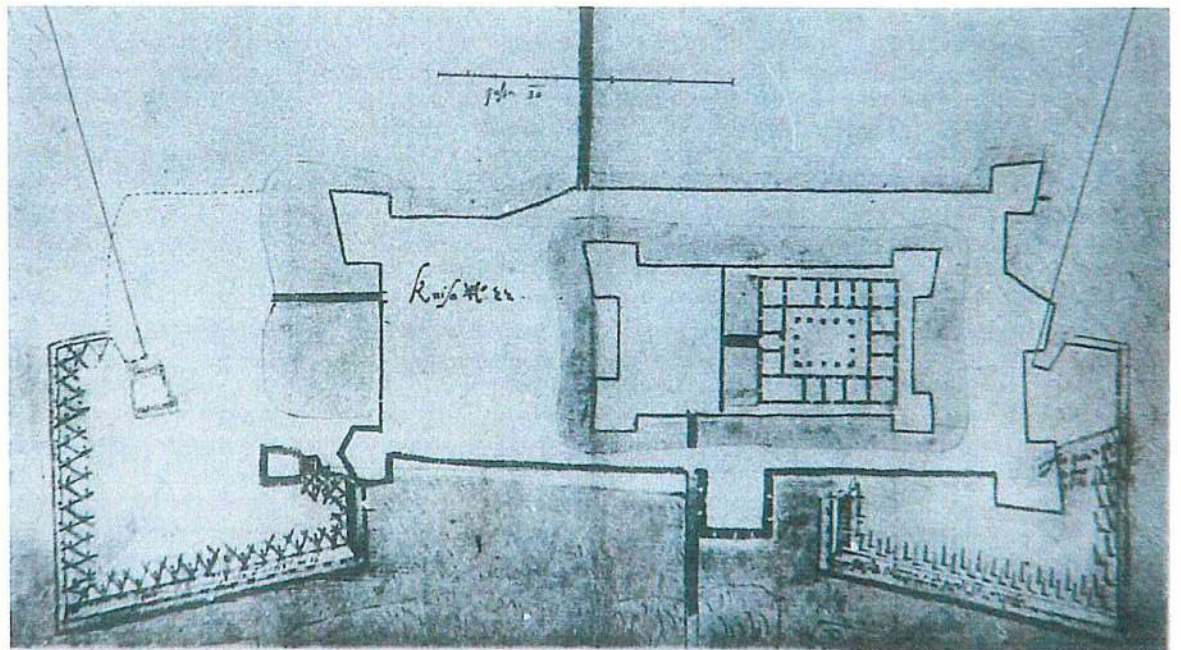

I. Katonai felmérés 1782-85

II. Katonai felmérés 1857-58

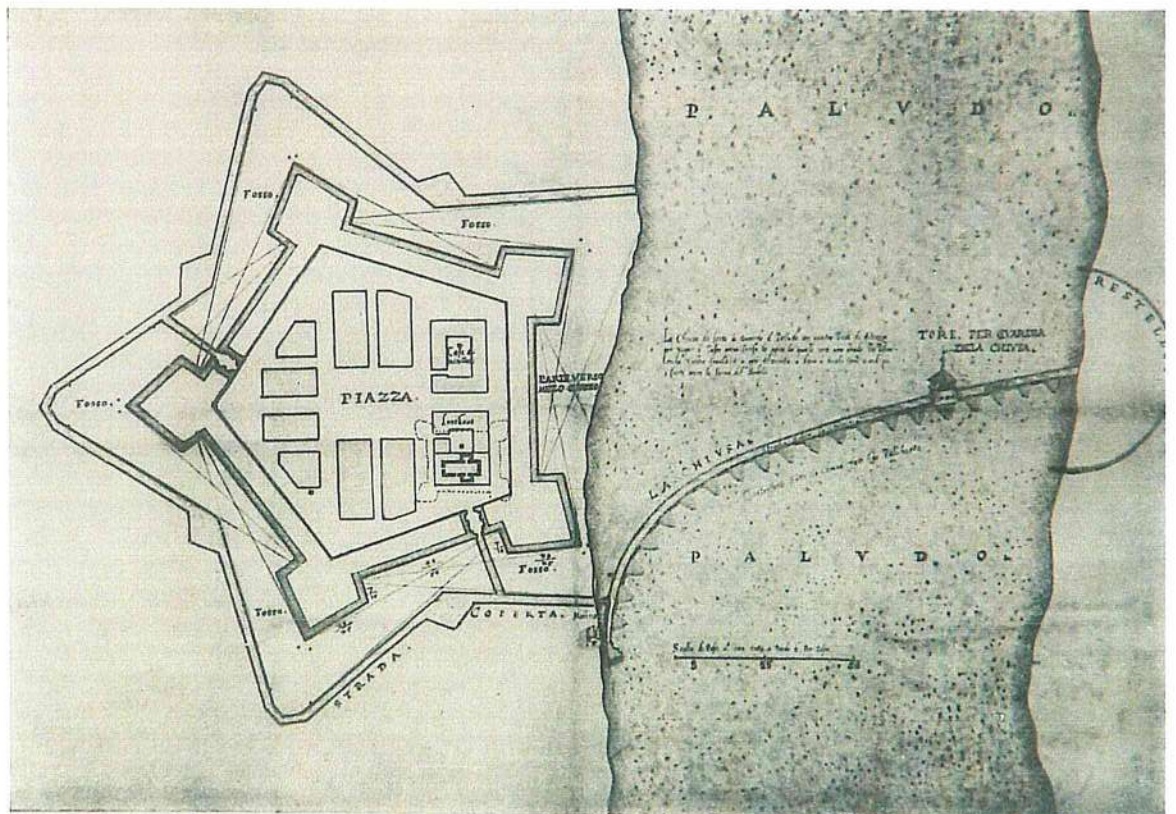
Nagykanizsa

CANISIA

IN ALTO: VEDUTA PROSPETTICA DEL DE ROSSI - IN BASSO: PIANTA COI PRIMI BASTIONI DEL FERABOSCO

XVI. századi vázlatrajz az erődítésekről

CANISIA: PRIMO PROGETTO DI FORTIFICAZIONE DI PIETRO FERABOSCO

A vár XVI. századi ábrázolása

Nagykanizsa

1./ A Fő utca lezárása a
katolikus templommal

2./ A Fő utca a katolikus
templom felől

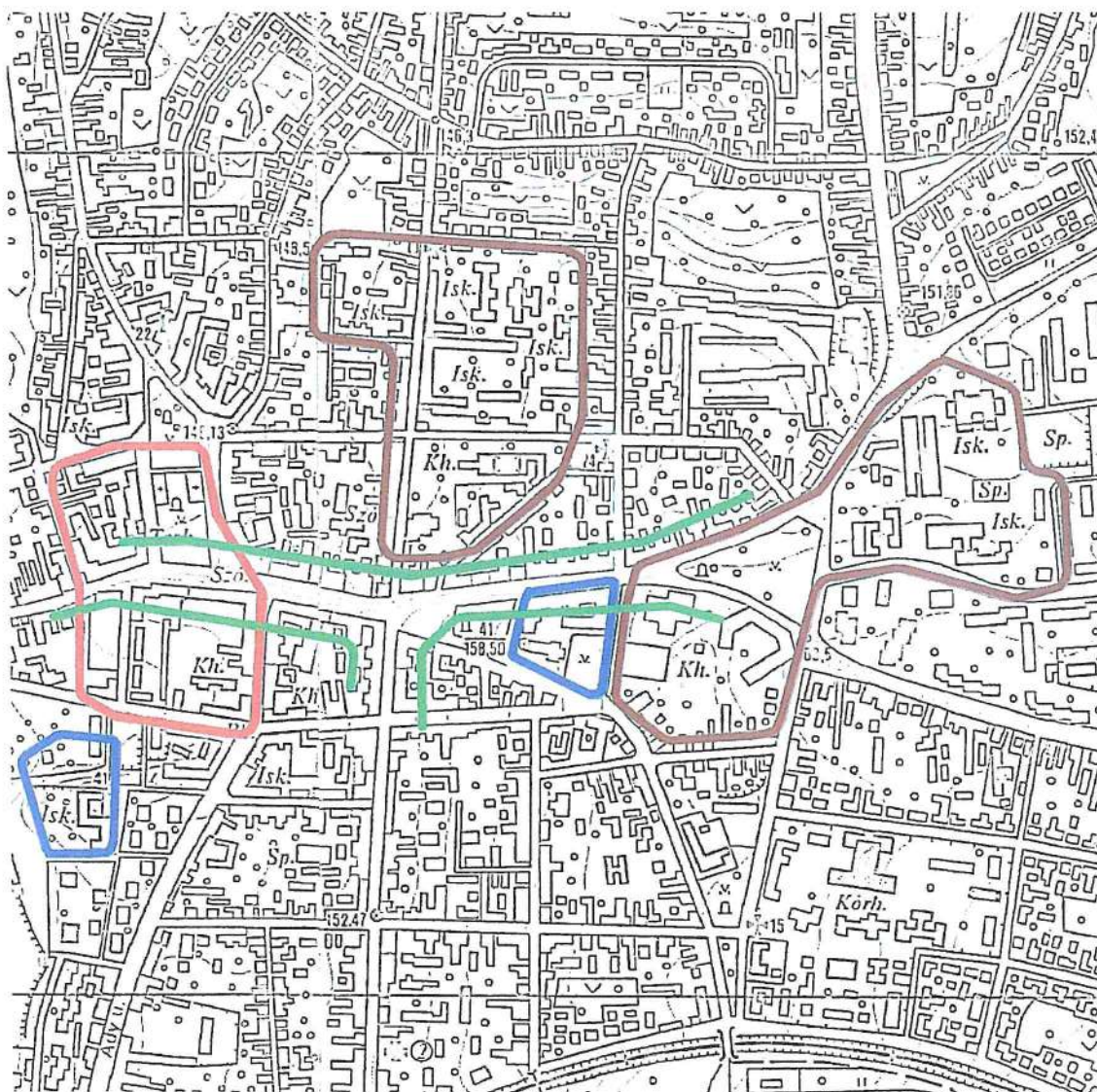

3./ A Fő utca északi
térfa

4./ Az Erzsébet tér dél
felé tekintve

Nagykanizsa

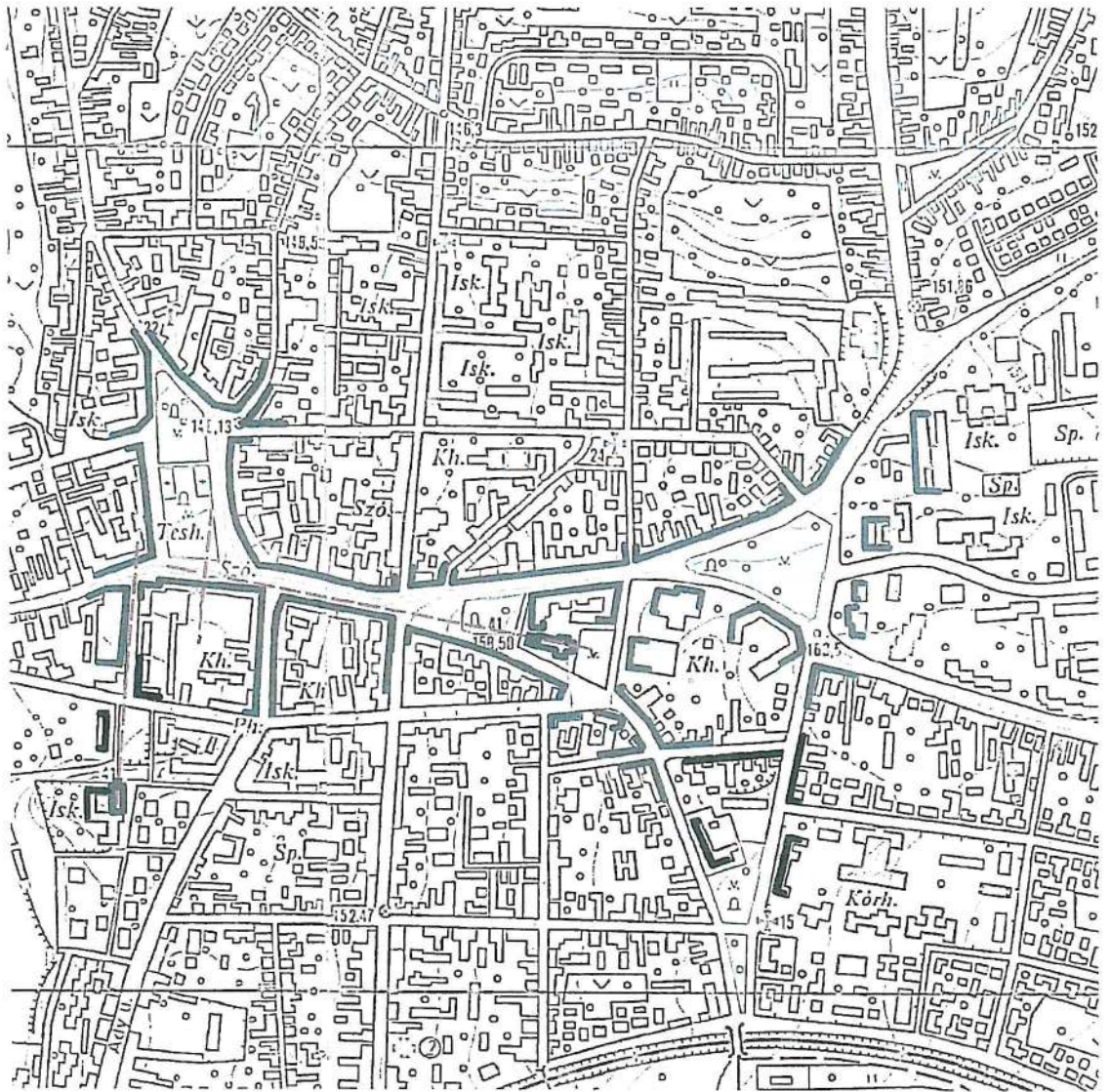

A központ funkcionális tagolódása - (M = 1 : 8000)

- Közigazgatás —
- Egyház, vallás —
- Művelődés, oktatás —
- Kereskedelem —

Nagykanizsa

A központ városképi megjelenése - (M = 1 : 8000)

- „karakteres” térfal ———
- jelentős zöldfelület □
- városképi tengely - - - -
- városképi hangsúly ● ■

Nagykanizsa

1./ A központ kialakulása

A legtöbb magyar város gazdaságilag fontos útvonalakra telepedett és kiépítését a tatárok elleni védekezés indította meg. Alakulását így elsősorban a stratégiai szempontok határozták meg. Pécs városának első települői megszállták a Mecsek déli lejtője és a vizes, mocsaras síkság közötti részt, melynek természeti adottságai, klímája településre elsőrendűen alkalmas volt és kellemes környezetet adott. Védelméül a Jakabhegyen építettek földvárat, melynek több kilométer hosszú sáncai ma is megvannak. Az archeológiai leletanyag aránylag csekély és szórványos volta arra mutat, hogy inkább alkalomszerű, ideiglenes védelemre szolgált, mint állandó településre. Erre utal az is, hogy ivóvíz ellátása hiányos lehetett. A mai Pécs helyén kialakulóban lévő település hadászatiilag védhetetlen volt és ezt a jellegzetességét megtartotta akkor is, amidőn Sopianaenak, majd Quinque Basilicaenak, vagy Pécsnek keresztelték. A tatárok rohamát, mint kőfallal megerősített település – valószínűleg kiállotta. 1543-ban a török foglalja el és 1686-ban ostrom nélkül szabadul fel. Így zajlott le 1944 telén is az uralomváltás, lényegesebb harci cselekmény nélkül. A város stratégiai szempontból védhetetlen volt. Másirányú természeti sajátosságai viszont oly előnyösek, melyhez hasonlót alig ismerünk a Dunántúlon.

A Mecsek déli lejtője, klimatikus szempontból a hasonló délkörön fekvő helyeknél sokkal előnyösebb. Az egész Dunántúlon itt van a legjobb égethető és a legjobb faragható mészkő, a téglaverésre kiválóan alkalmas mediterrán agyag, könnyen bányászható homok és az erdőség úgyszólván egészen a síkságig ér. A Síkság felett, 120 méter magasságban számos karsztforrás fakad, köztük a legjelentékenyebb a Tettye forrás, amely ma is a pécsi vízvezeték legjelentősebb bázisa. E természeti adottságok miatt települt ide a Krisztus előtti II. évezred közepén a koravaskori kultúrájú illír nép, majd Krisztus előtt mintegy 400 évvel szorítják ki őket a La Tene kultúrájú kelták.

A pannóniai várostörténet analógiái alapján valószínűsíthető, hogy a rómaiak többnyire a kelták telepeit, oppidiumait fejlesztették tovább Pécs esetében is. Eltekintve a zengővárkonyi hatalmas prehisztorikus teleptől, melynek feltárását Dombay János végezte, közvetlen Pécs környékén is jelentős őskori telephelyeket ismerünk. A kelta és ezzel keveredő római telephelyek az Ürögi völgyben, a lăpisi vadászháznál (római őrtorony és út nyomai), a pécsi belvárosban, a gyárvárosban, a Zsolnay gyár környékén és Mecsekszabolcson kerültek feltárássra. A Mecsek déli lejtőjén több kelta-római telep is állhatott, melyek közül a legelőnyösebb fekvésűből az útviszonyok kialakulása után keletkezett Sopiana.

A római polgárvárost több jelentős ásatás alapján – a régészek a mai belváros területére, a középkori külső vár délnyugati sarkára helyezik. Helyét természeti adottságok indokolják. A Mecsek déli lejtője és a mocsaras rétek között mintegy 800 méter széles földszáv húzódik, talaja löszös, humuszos termőfölddel kevert homok, melybe könnyen lehetett kutat, vermet, pincét ásni. Környékén építőanyag bőven van és fát a hatalmas erdőség szolgáltatott. A Tettye forrásból táplálkozó patak, amely 1,5 km-es szakaszán közel 100 métert esik, malmok, vízajtású ipari eszközök felállítására kiválóan alkalmas. A Mecsek déli lejtője és a hozzá csatlakozó síkság gazdag termőképességű. Az egyetlen a Dráván átkelő (Eszék – hídfő) út itt érte el a Mecseket.

A polgárváros nyugati falát a Rákóczi út elején (a ferences templomnál) ma is látni. Nincs adatunk, hogy Sopiana légiós város lett volna. Az itt lévő középkori városfal egy szakasza római eredetű, tehát csakis a polgárváros fala lehetett. A polgárvárostól északra húzódó római temető nagyszámú sírját tárták fel. A középkori belső vár a mai Dóm tér és környéke ókeresztény temető volt. A polgárvárosban, mint gyűjtőpontban 5 római főútvonal

találkozott. A Mecsek miatt a városi úthálózat elsősorban kelet-nyugati irányú volt. Ez az alapvető jellegzetesség a középkoron át az újkorig többé kevésbé megmaradt. A legfontosabb római utak kivezető nyomvonalát feltárta a kutatás. Így például a Rákóczi út és Váradi Antal utca sarkán a nyugat felé vezető főútvonal futott ki. Nyilván itt állt Sopianae nyugati kapuja is. A keletre vezető utat a Rákóczi útnak az egyetemi épület előtti szakaszán sikerült azonosítani, míg délről Eszék felől a mai Bajcsy-Zsilinszky út jött Sopianae-ig. A római útvonalak a városban és környékén nagyjából ma is használt utakon futottak.

A IV. század végén a hunok elől menekülő barbárok áttörtek a limest és 400 körül Sopianae már a hunok kezébe került, annak a katonai segítségnek a fejében, melyet a római császárság a hun királytól kapott. A hun birodalom bukása után a keleti gótok, majd gepidák, nyomukban a longobárdok és végül az avarok Pannónia urai és nyilván Pécs birtokosai is. Nem tudunk tiszta képet alkotni arról, hogy Sopianae épületei miként éltek át azt a négy évszázadot, amely a limes összeomlása és a pannóniai szláv település, illetve Nagy Károly hadjárata között folyt le.

A polgárvárostól északra húzódó római temető, pontosabban annak északnyugati szöglete jelentékeny számú ókeresztény emléket tartalmaz. Aránylag szűk területen, az egyszerű téglasírok, sírkamrák, egyszerűbb és gazdagabb festett díszítésű sírkápolnák és temetőépítmények oly nagy számban kerültek elő, ami Itálián kívül egész Európában egyedülálló. Maga a temető, a Székesegyháztól délre, és a Püspöki Palotától keletre eső területen, tehát nagyjából a mai Dóm tér közelében fekszik. Feltárása a véletlen folytán már a XVIII. század végén, a várplébánia építéskor megindult. A Székesegyház altemploma feltehetően ókeresztény temetői bazilika helyén állott, ha ugyan részben nem annak felhasználásával készült. A feltárt anyagból kitűnik, hogy régészeti-műemléki vonatkozásokon túl várostörténeti jelentősége is igen nagy a szóban forgó területnek. Feltételezhető, hogy ezek az építmények átérték a népvándorlást és a honfoglalás előtt is használatban voltak. Erre mutat és ebből a szempontból nagy jelentőségű Pécs Quinque Basilicae neve, melyet egy 870 körüli kézirat és több X. század végén hamisított oklevél őrzött meg számunkra.

Az ókeresztény temető-épületek ismeretében egészen más megvilágításba kerül Pécs középkori neve, mely nyilván a fennálló helyzetet, az öt templom meglétét tükrözi. A népvándorlás nem jelentette a római Sopianae épületeinek teljes megsemmisülését. A jelek szerint esetleg az élet a romok között „tengődve” arra a kis területre vonult vissza, ahol az ókeresztény temető épületei fekszenek. Ez a körülmény, hogy a XI. század városközpontja, a Püspöki Palota és a Székesegyház közvetlenül a temető mellé épült, bizonyítja, hogy e terület mint építészeti és szellemi központ ismert lehetett a XI. század elején is. Erre vezethetjük vissza, hogy az István király féle egyházi közigazgatási központ erre a stratégiaileg rosszul védhető helyre települt, hogy az itt álló építmények felhasználásával itt alakult ki. Két völgyvonulat közé, vízzel rosszul ellátott, a dombokról belátható belső vár még a kezdetleges ostromeszközökkel is könnyen bevehető volt. Az amúgy is rossz stratégiai fekvésű Pécsnek ez a legkevésbé védhető része. Itt tehát fel kell tenni, hogy az eddig határozottan érvényesülő természeti adottságok mellett felmerül a hely korábbi múltjának tudata, mint szellemi meghatározó erő is.

Bármilyen szegények és ellentmondók a középkori kútfők Pécsre vonatkozó adatai, a város történetét műemlékei nyomán világosan követhetjük. Bizonyos, hogy az egyetlen, ma is álló Árpád-kori székesegyházunk felépítésének megkezdését nem halasztották a XI. század közepének politikailag zavaros idejére. Nagyon valószínű az a feltevés, hogy a római, ókeresztény bazilika helyén, talán annak IX. századi bővítésével alakult templomot építik tovább a XI. században. Valószínű, hogy a Székesegyház délnyugati sarkához akkor még

szervesen csatlakozott a Püspöki Palota, melynek főfalai lényegében még ma is őrzik középkori eredetüket. Ez a két épület alkothatta az Árpádkori pécsi vár központi magvát. Itt tehát egy belső várrendszer állhatott, melynek első formája a Székesegyház és a hozzá merőlegesen észak-déli irányban csatlakozó ekkor még földszintes palota volt, melynek bejáratát kaputorony védte. A palota mellett délen induló várfal teljes kiépítését nagyjából négyszög alakú várrá a XII. század közepére tehetjük. A Székesegyház várszerű, hatalmas négy saroktornyával kétségtelenül a védelmi rendszer legfontosabb része lehetett.

A tatárok nem tudták bevenni ezt a várat, kiépítése, megerősítése, korszerű építészeti elemekkel való gazdagítása a XIV-XV. században tovább folyt. Valószínűleg a XV. század végén Kinizsi Pál pécsi várvizsgálata alkalmával került sor a vár korszerűbb védelmi övezetének kiépítésére, faltornyoknak, bástyáknak emelésére. E munkálatok során készülhetett a vár déli kaputornya is, melynek 1498-as évszáma az építkezés idejét meghatározza. A pécsi belső vár emlékét nemcsak az írott adatok, a török hódoltság utáni műszaki felvételek, hanem jelentékeny részben maguk a várfalak is őrzik.

Pécs várostörténetének a korai szakaszában az emléktanyag hiányossága miatt, kevésbé ismert része a külső vár, a mai belváros kialakulása. Inkább a török hódoltság utáni helyzetből következtethetünk, ami módszertanilag azért nem kifogásolható, mert a török új építkezéssel, városfejlesztéssel nem foglalkozott. Legfeljebb a pusztulás mérve miatt nem szabad a XVII. század végi helyzetet minden további nélkül a középkorra alkalmazni. A középkori városfallal körülvett terület, tehát Pécs vára és városa 697.000 m², ami feltűnően nagy. Mindehhez még az a tény is járul, hogy Pécssett külvárosok (Budai, Szigeti) kialakulásáról is tudomásunk van. A várfallal védett nagy terület, továbbá a Haiy-féle térkép (1686) és a bécsi Hofkammerarchiv 1690 körüli, Pécsset ábrázoló látképe arról győz meg, hogy itt nem a középkori városok kis területre zsúfolt, tömörített festői beépítéssel, hanem éppen ellenkezően laza beépítéssel kell számolnunk, aminek végső következménye a mai városképben is megvan.

Gosztonyi Gyula szerint a pécsi külső vár rendkívül laza beépítésű volt, amit indokol és magyaráz a belső vár védelmére, az egyes feudális, elsősorban egyházi intézmények ellátására szolgáló kertek, telkek nagy száma. Szerinte a XI. században két helyen kell számolni településsel. 1. a vár, melyről már szóltunk, 2. a Mindenszentek templomához és temetőjéhez zsákszerű nyúlvánnyal csatlakozó városrész, melyet a mai Ferencesrendiek tere, Szent István tér, Janus Pannonius utca, Széchenyi tér, Mária és Ágoston utca határol.

A tatárjárásnak kellett jönnie, hogy a városon kívüli település védelméről a város földesura – a püspök – gondoskodjék, még pedig azért, hogy az itt folyó kisebb mezőgazdasági (kertészeti) és háziipari termelést megóvjá. Ebben a korszakban egyre több szerzetesrend telepszik le Pécssett. A ferencesek, bencések, domonkosok telkeit a kialakult várostól nyugatra kapták, valószínűleg hasonló kisebb területet kaptak az ágostonosok, karmeliták és domonkos apácák is, akiknek létezéséről csak írott adatok szólnak. Lassan a külső vár területére kerülnek a kanonokok javadalmas telkei és néhány polgári telek is.

A XIII. század végén és a XIV. században felépülő városfal tehát meglehetősen laza települést fogott össze, magába foglalva a belső vár védelmének előterein kívül a vár ellátására szolgáló kerteket és kisebb háziipari egységeket, valamint a papság javadalmas telkeit, a szerzetesrendek kolostorait és kertjeit. Gosztonyi Gyula számítása szerint a külső vár területének 3/5-e beépítetlen volt. Ez időben azonban a fentebb vázolt település súlypontja már eltolódott, amit új főútvonalak és azoknak megfelelő városkapuk kialakításából pontosan lemérhetünk. A főútvonalak nagyjából nyugat-keleti és észak-déli irányban húzódtak. A régi és az új települési tengelyek csomópontjában pedig keletelve állt a Szent Bertalan templom román alapokon emelkedő középkori épülettömbje. A főútvonalak tengelyében négy városkapu: a nyugatra vezető Szigeti kapu (a 2767. hrsz. telken), a déli Siklósi kapu (az

Irgalmasok utcájának, Rákóczi út és a Kossuth tér – Majláth tér közötti szakaszán), a keleti vagy Budai kapu (budai utcának a várarkot átmetsző szakaszán), végül az északi vagy Vas kapu (a Kaposvári utca és a várarok találkozásánál).

A középkori várostörténetnek ez a szakasza azonban még egy megszívleendő tanulságot nyújt. A város kialakulása nem a zsúfolt középkori városkép, hanem a ritkábban előforduló, feloldottabb, fellazított városképre mutat. Ennek nyomai még ma is érzékelhetők az azóta lényegesen sűrűbben beépült városkép térkapcsolásaival és térkialakításával. Gondolunk a Széchenyi tér, Erzsébet tér, Szent István tér, Dóm tér egymásba fűződő kapcsolatára, amit a határoló, többnyire kertes épületek laza beépítése még fokoz. A várfalakkal védett, főúri kertekkel átszőtt, a hegyre felfutó, abba beleolvadó gyümölcsösökkel tarkított városkép maradványát láthatjuk.

1543-ban a török kardcsapás nélkül foglalta el Pécsét; a vár ura és védői elmenekültek, és a vár a várossal együtt 143 évre a török uralma alá került. Eltekintve Zrínyi Miklós és Hohenlohe 1664-es kísérletéről a vár visszafoglalására komoly ostromot a vár nem állt ki. Badeni Lajos 1686-ben napok alatt foglalta el, elegendő volt, hogy vízvezetékét elárulják és annak felrobbantása magában megtörte a fanatizált török sereg ellenállását. A török uralom lényeges városképi változást nem okozott. A meglévő laza keretek kitöltéséről szó sem volt. Inkább színesebbé, gazdagabbá vált a városkép a török emlékek révén.

A hódoltság végének rajzi felvételei alapján kapunk első ízben képet a vár, város falairól, építményeiről. Joseph de Haüy, francia hadimérnök, szokatlanul megbízhatóan rögzítette a vár és a városfalak helyzetét, részben a belső települését is. Hasonlóképpen jelentős, különösen városképi szempontból a bécsi Hofkammerarchiv 1690 körüli rajza. A városkép gazdagodását néhány adat jól jellemzi. Az útleírók és más források alapján 17 imahelye volt. Java részük már korábban álló épületek átalakításából keletkezett. De közöttük van a középkori Szt. Bertalan templom részbeni felhasználásával épült Gázi Kasim dzsámi, mely hazánk legnagyobb ilyen célú török építménye volt. Jelentős változást okoztak Pécs városképében a nyilvános török kutak, ahogy a pécsiek nevezték sandervárak, melyek vízvezetéken szállították a városnak a forrásvizet. A római leletanyagban levő nagyméretű agyagcső azt a feltevést engedi meg, hogy a Mecsek forrásai már akkor is vízvezetékét táplálták. A török idők vízvezetékéről valamivel többet tudunk. A Tettye forrás vize táplálta a belváros vízvezetékét, míg a várat a legmagasabb fekvésű, ún. Petrezselyem forrás látta el.

Az általános városképre vonatkozóan említeni kell Evlia Cselebi két megállapítását annak ellenére, hogy a török útleíró túlzásait ismerjük. Az egyik a város laza, kertekkel, gyümölcsösökkel feloldott beépítésére vonatkozik. Minden házban szőlő, kert, vízmedence és szökőkút van. A másik pedig annak a körülménynek az észlelése, hogy Pécs utcahálózata sakktáblaszerű szabályos telkekre osztja a várost. Ez utóbbi legfeljebb nagy vonalakban és a főútvonalakra állhat, amennyiben azok négy, nagyjából egyező négyszögű városrészre osztják a várost. Túlzás, hogy az utak a város végétől a másikig átláthatóak, tehát egyenes, szabályos vezetésűek. De nem túlzás, ha a leíró térképet látott és a főútvonalak viszonylagos egyenes vonalát a kanyargós középkori útvezetéssel vetette össze.

Mint a legtöbb városnak, Pécsnek is a XVIII. század folyamán kellett megvívni felszabadító harcát a püspöki - földesúri - feudális előjogok megszüntetéséért. E harc 1780-ig tartott és városképi szempontból nagyjából az egyházi építkezések túlsúlyát, a barokk stílus uralmát jelenti. Ez idő alatt a városfal által meghatározott keretek már szűknek bizonyultak, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a rendelkezésre álló üres területek javarésze egyházi kézben volt. Mégis megindul – lassan bár – a telkek sűrűbb beépítése, elsősorban az egyházi és közületi monumentális épületek emelése útján. Ezzel egyidejűleg a Szigeti és Budai külvárosok indulnak fejlődésnek. Az 1723 körüli első pécsi telekkönyv tanúsága szerint ekkor

már 298 ház állt a két külvárosban. A belváros telkeinek száma pedig csak 456 volt. Az 1777-es várostérkép azt mutatja, hogy a Budai és Szigeti városrész utcahálózata már kialakult, természetesen lényegesen kisebb beépítési sűrűséggel. Viszont a belváros utcahálózata, beépítési sűrűsége a múlttal szemben úgyszólván semmit sem változott.

A XIX. században a kapitalizmus korában Pécs városias kialakulása mérföldes léptekkel halad előre. A klasszicizmus, romantika és koraeklektika sok ízléses és kimagasló alkotása ellenére, tovább folyik a telkek felaprózása és sűrűbb beépítése. Nemcsak mélységi irányban csökkentve a Pécsre annyira jellemző kerteket és zöld területeket, hanem magasságban is a két-, háromemeletes bérházak emelésével. Ritkaságszámba megy az olyan példa, mint a Széchenyi tér 1839-es rendezési terve, mely a főtér rendezése során a határoló kerti házsort 4-5 öllel mélyebben építi meg, s ezzel megnagyobbítja a teret. Erről az időszakról már jól használható térképeket és metszeteket ismerünk.

Pécs területe a II. világháború után jelentősen gyarapodott; a városhoz csatolták Mecsekszabolcsot, Pécsújhelyet, Mecsekalját, Vasast és Málom községet, végül pedig Nagypádot. A háború után addig soha nem látott mértékű fejlődése, melynek során az ország egyik ipari központjává nőtt. Mivel az országban egyedül itt bányásztak a vas- és acélgyártás számára nélkülözhetetlen kokszolható feketeszenet, a bányaiipar fejlesztése kiemelt szerepet kapott. A '60-as évek elején megkezdtek az uránérc kitermelését is. A '60-as években Pécsot, mint ipari jellegű települést deklarálták, mivel a foglalkoztatottak több, mint egyharmada dolgozott az iparban, elsősorban a szén- és uránbányászatban. A város lakosszáma jelentősen megnőtt; a háború utántól a '80-as évek elejéig megkétszereződött. Pécs a kb. 56%-os lakosság-növekedéssel egyike volt annak a három városnak, amelyre a lakosság-növekedés koncentrált. Az '50-es évek közepétől a vidéki városok között Pécs mutatta a legnagyobb abszolút lakosság-növekedést, megelőzve Miskolcot is.

Mint stratégiaileg is fontos ipari központhoz óriási mértékben kellett új lakásokat építeni. Az állami lakásépítés – elsősorban a külvárosi részeken – nagy volumenű építésbe kezdett. Uránváros, Újmecsekalja, stb. lakótelepek a helyi erőltetett iparfejlesztés következtében épülhettek ki. Szerencsés módon azonban a történelmi városközpontot nem érintette ez a folyamat, bár a lakótelepi épületek távoli sziluettje a városközpont felől ugyan fel-feltűnik. Egyikeként annak az 5 nagyvárosnak, amelyet Budapest ellenpólusaként „dinamikus” fejlesztési célterületnek szántak, a '70-es években a Település-hálózatfejlesztési koncepció kiemelt felsőfokú központnak emelte ki Pécsot. Intézményeivel nemcsak megyeszékhely, hanem a „régio” szervező központja is lett.

2./ A központ funkcionális tagolódása

A vidéki városok közül Pécsnek van a legnagyobb történelmi értékű belvárosa. Szerencsés módon – eltérően például a győri gyakorlattól – a pécsi belváros mindig a figyelem középpontjában maradt. A '60-as évek elejétől készültek felmérések, majd részletes rendezési terv is, bár tényleges beavatkozásként sokáig csak kisebb városkép javító tevékenység, tatarozás volt a jellemző. Az államszocializmus idején számos újabb kori városi funkció került a megfelelő történelmi épületekbe (pl. a Szabó István Úttörőház a Szt. István tér 17. szám alatti szecessziós épületbe, a 6. szám alatti késő barokk műemlékbe az MSZMP oktatási központja illetve a Pedagógus Szakszervezet bizottsága, a Déryné utca 9. eklektikus épületébe a Mecseki Szénbányák Igazgatósága), de természetesen történtek a belső városmagban is új építések is, elsősorban foghíj jelleggel (pl. Apáca utca 8. szám alatt a Megyei Könyvtár új szárnya 1958-ban, vagy a Hazafias Népfront városi bizottságának épülete a 16. szám alatt).

Az északnyugati területész közösségi és turisztikai funkciók célterülete lett értékes épületállománya miatt. Az új hivatali-igazgatási épületek a Széchenyi tértől délre települtek. A Rákóczi út déli oldalán – a hagyományos városközponttól délre – épült fel a Megyei Tanács új központja. A városban ez a legnagyobb intézményfejlesztés egy jellemzően XIX. századi beépítésű területen valósult meg a belváros déli szomszédságában.

Pécsett a történeti városfalon belül új intézményként elsősorban kereskedelmi létesítmények épültek. A kereskedelmi központ a közelmúltig a déli irányba terjeszkedett, részben azonban meghagyva az eredeti, - sokáig erősen a délszláv bevásárló turizmusra épített – tradicionális kereskedelmi tengelyek szerény szerepét is. A nagyobb új kereskedelmi létesítmények között elsőként a Konzum Áruház létesült a Kossuth téren. A tér déli házsorát a '70-es években teljesen lebontották és felépítették a Rákóczi út felé is megnyitott áruházat, amely – tekintettel arra, hogy a téren volt a helyi járatú autóbuszok egy részének a végállomása is – jó ideig a pécsiek egyik legforgalmasabb bevásárlóközpontja lett. Mellé épült a tér Irgalmasok utcája felőli sarkán a '80-as évek végén egy másik, Zsolnay cseréppel fedett áruház, amely földszinti portáljaival, nyitottságával, mértéktartó magasságával nem csak a határoló utcák, hanem a Kossuth tér felé is jó térfalat ad. A főtengety jelentő Irgalmasok utcája és a belvárost körbehatároló Rákóczi út sarkán álló áruház a sarokpontja annak a szétterjedő kereskedelmi hálózatnak, amellyel a kereskedelmi-tengely a Rákóczi útra „ráfordulva” keleti irányba is terjeszkedett.

Az Irgalmasok utcája átellenes oldalán további teljes tömbök jellemzően kereskedelmi funkciójú átépítése is lezajlott. A nagy kiterjedésű, több különböző korszakban egymás mellé épülő kereskedelmi egységekkel kialakított terület az Irgalmasok utcája felé helyenként árkáddal megnyitva, de zártan épült ki. A Rákóczi út felé erősen megnyitott terület heterogén építészeti arculatot mutat, s a jelentős szintkülönbségek és a gazdasági zónák kialakítása miatt barátságatlanul vegyes környezeti élményt ad. A nagy burkolt felületeken a különböző építészeti eszköztárú áruházak között a gyalogosok széteső tereken „lézengenek”.

A városközpont koncentrált kereskedelmi átépülésének utolsó állomása a helyi pláza megépítése, amely a fent leírt áruház-tömbök szemközti oldalára telepítve ismét az Irgalmasok utcája – Bajcsy-Zsilinszky utcai történelmi főtengetyre helyezi a hangsúlyt. A nagy kiterjedésű, több irányba megnyitott bevásárló központ sajátos kapcsolódó eleme a történelmi belváros intézményterületének, az alacsony intenzitású hagyományos beépítésű lakóterületnek és a II szintes magasházak lakótelepi beépítésű zónának.

A történelmi belváros egységesen kezelhető, a II. világháború után örökölt központ együttese azonban az előzőekben leírt hivatali és kereskedelmi fejlesztéssel egyelőre nemcsak az új épületeket feltüntető térképek hiányában nem tárgyalhatóak „komolyan”, de az épületek egymás mellé helyezésében a befejezetlenség érzetét keltik. Bármennyire is Pécs eredetileg kettős városközpontjából egy hármastagozódású központot kívánnak kirajzolni, azt egyelőre egyértelmű központ bővítésként nem tudjuk kezelni.

Ami Pécs kettős történeti központját illeti, a magyar városközpontok között talán a legtisztább példa funkcionális szempontból. Teljesen világosan elválik a legősibb eredetű egyházi-feudális településmag az erődítésével, gazdag történeti fejlődésével a később kialakult, főutak találkozásánál létrejött gazdasági-igazgatási-polgári főtértől. Utóbbinak piactér szerepe nem annyira domborodik ki a történet folyamán, de igazgatási szerepe annál inkább. 1698 óta városháza áll azon a helyen, ahol a XX. századra megépül a nagyvárosias, eklektikus, mai Városháza. Ezen a téren helyezkedett el a megyei igazgatás épülete is.

Az egyházi központok a templomi épületek környezetében egyértelműen alakultak ki. A kisebb felekezetek közül az evangélikus és a zsidó felekezetnek alakult ki központja a

történelmi belvároson belül. Az oktatási művelődési épületszortok elsősorban a történelmi épületekben elhelyezkedve átszövik a belvárost.

3./ A központ városképi megjelenése

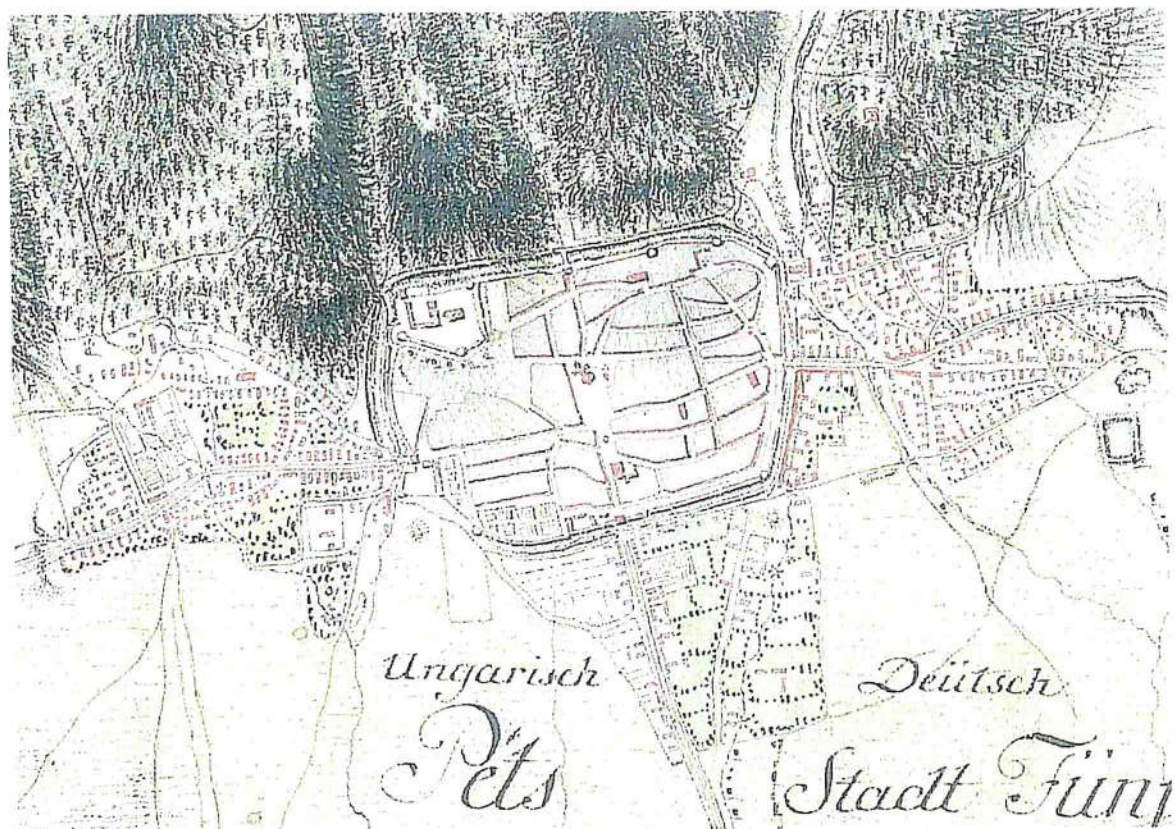
Az előzőekben ismertetett új közintézménycsoportok a történelmi főterektől elég messze, és az alacsonyabban fekvő területeken vannak, tehát azt lehet mondani, hogy városképileg nem zavarják az eredetileg kialakult két főteret. Így részletesebb tárgyalásuk nem feltétlenül szükséges, amikor Pécs központjáról beszélünk.

A tágas Széchenyi tér a déli irányból érkező előtt hirtelen kitárul. A belvárosnak még a középkorból származó viszonylag laza, levegős szerkezete folytán a környező táj elemei a belső városképnek itt fontos tényezői. A Széchenyi tér összképében a Mecsek erdős dombvonulatai jól láthatóak. A városképben a táj és a város jellegzetesen kapcsolódik, az emelkedő terepszint a környező tájat „behozza a térre”. Hangsúlyos fő motívuma van a térnek, amelynek beállítása, városképi megjelenése igen kedvező. A török műemlék kupolája monumentálisan emelkedik a nyugodt, horizontális körvonalak fölé. A tér tengelyéhez viszonyítva diagonálisan helyezkedik el, az épület valóban a térben áll. A későbbi korok hozzáadásai, változtatásai inkább rontottak a tér eredeti, tiszta kompozícióján. A később felépített hatalmas épületek nem varázsolták Pécsét nagyvárossá, hanem inkább hivalkodó hangot ütöttek meg.

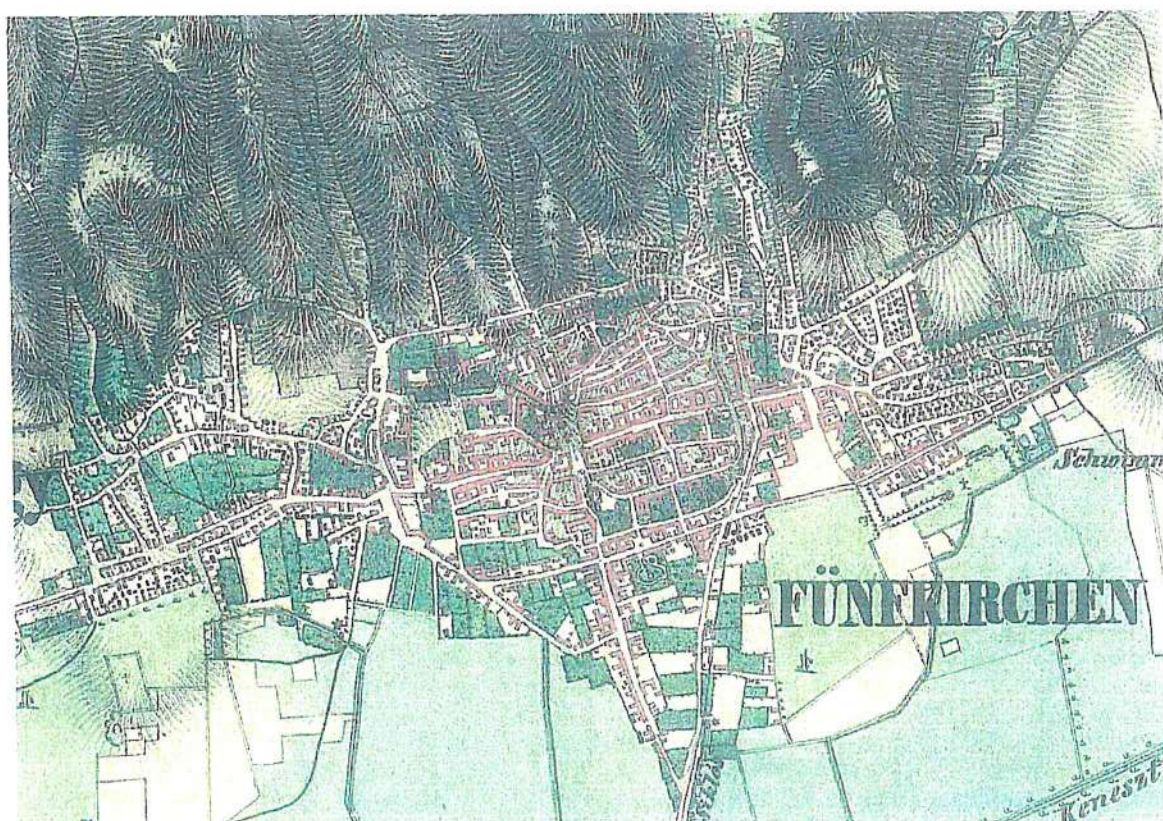
A Széchenyi teret a Janus Pannonius utca kapcsolja a Dóm térhez. A középkori vonalvezetésű – de barokk kori – igen harmonikus beépítésű utca a város és az ország egyik legszebb történelmi városképét őrzi. Homorú oldalának épületei jól áttekinthető együttest alkotnak. Változatos elemek kapcsolódnak egymáshoz. Az utca tört vonalvezetése folytán csak egy-egy rövidebb szakasz tekinthető át egyidejűleg. E rövidebb szakaszon azonban a kis épületek egyedileg is érvényesülni tudnak.

A Janus Pannonius utca vonalában fasor vezet a Dóm tér felé. A tér kialakításánál fogva a Székesegyház előtere, amely a Szent István tér légtéréhez kapcsolódik. A fásított sétányról már látszik a téren álló monumentális épület, de a tér feltárulása mégis meglepő hatású. A fasor távolságából a térhatás is a legnagyobb határfokkal érvényesül. Az előnyösen emelkedő alapsík köfelülete a Dóm tér légtéréhez kapcsolódó Szent István tér növényzetével ellentétben az együttes építészeti jellegét és monumentalitását kiemeli. A teret közrefogó épületeken kívül a tér szerves tartozékának kell tekinteni az alapsíkon álló jelenlegi architektonikus elemeket is, de főként a környezetbe különösen szépen illeszkedő Szepessy szobrot.

A Janus Pannonius utcán kívül a Dóm tér a Káptalan és az Apáca utcán is megközelíthető. Ezek az utcák a Janus Pannonius utcával együtt az esztétikus hozzávezetés és feltárulás szinte minden lehetőségét biztosítják. A Káptalan utca a plébánia épület boltozatos kapuzatán át közvetlenül a monumentális térre érkezik rendkívül hatásosan. Az Apáca utca felől viszont a Dóm távolabbról, inkább sziluett hatásban érvényesül.

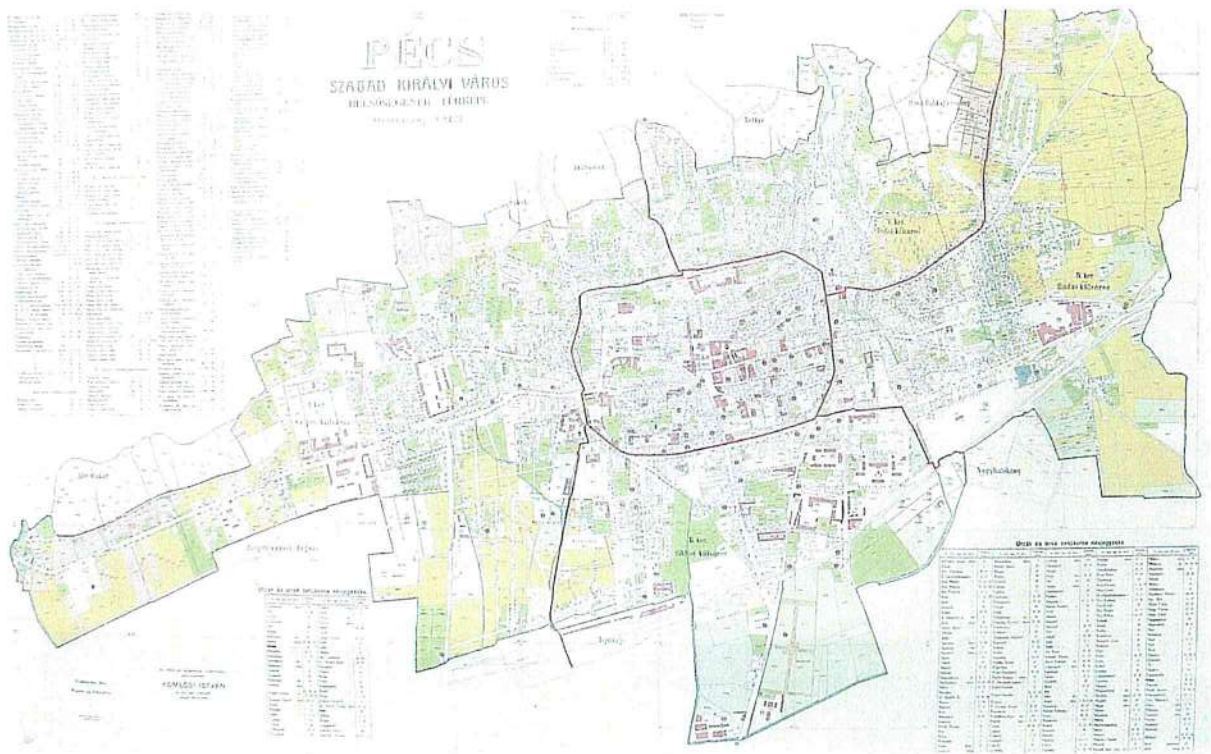

I. Katonai felmérés 1782-85

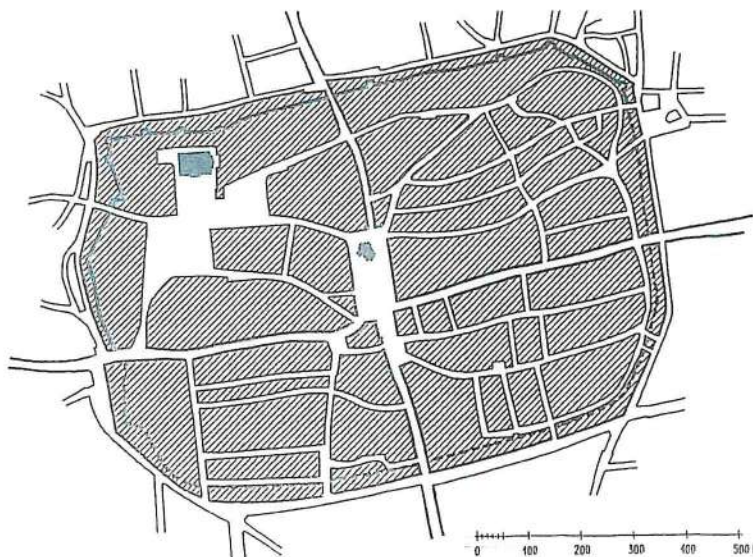

II. Katonai felmérés 1859

Pécs

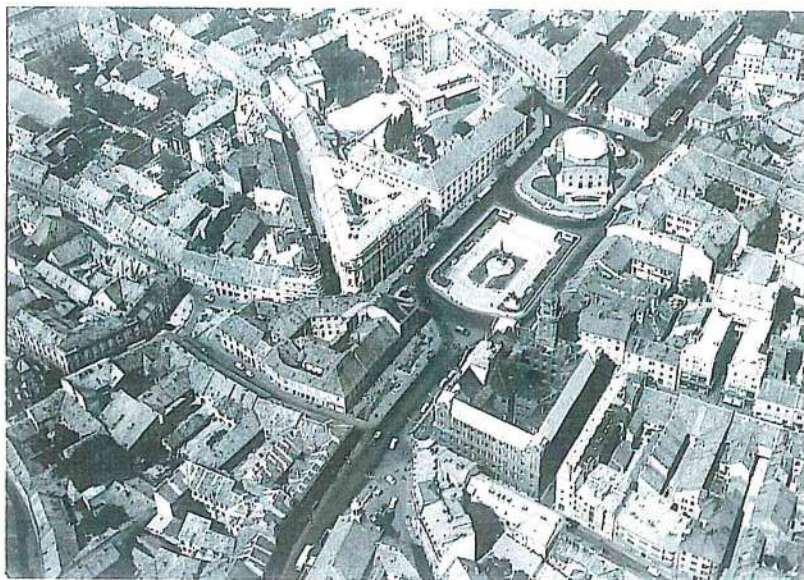
Várostérkép az 1920-as évekből - (M= 1: 5.000-es részletezéssel)

Pécs belvárosa a várfalakkal

Pécs

1./ Légi felvétel a Széchenyi térről

2./ A Széchenyi tér a Városházával

3./ A Széchenyi tér a Dzsámival

4./ A Székesegyház
együttese a
Püspökvárral

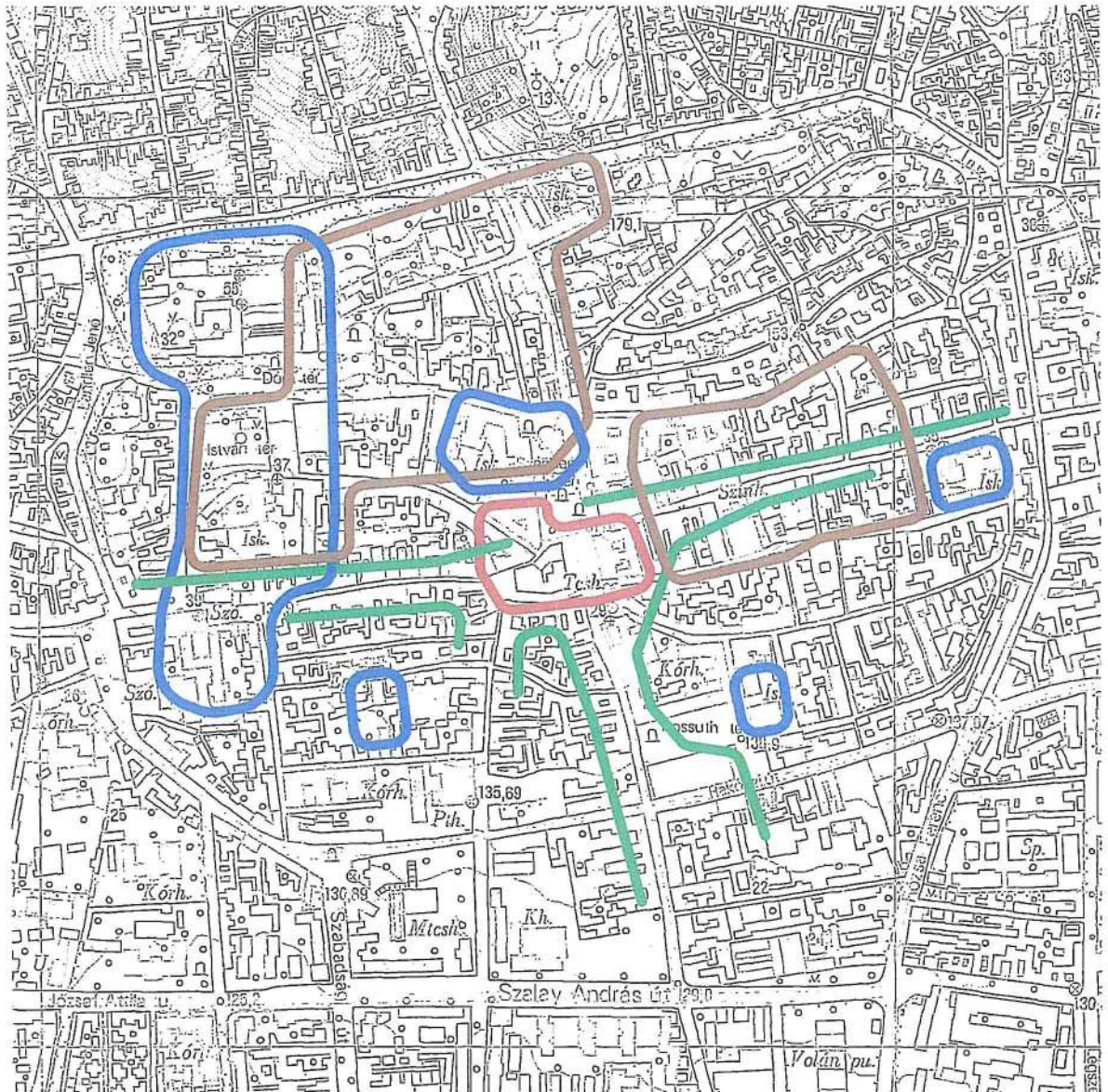

5./ A Dóm tér,
előtérben a
Szepessy szobor

6./ Kitekintés a
Széchenyi térről
a Papnevelde és
a Mecsek felé

Pécs

A központ funkcionális tagolódása - (M = 1 : 8000)

- Közigazgatás** —
- Egyház, vallás** —
- Művelődés, oktatás** —
- Kereskedelem** —

Pécs

A központ városképi megjelenése - (M = 1 : 8000)

- „karakteres” térfal —
- jelentős zöldfelület
- városképi tengely - - -
- városképi hangsúly ● ■

Pécs

1./ A központ kialakulása

A város a Soproni hegység és a Balfi dombság között húzódó, közel kelet-nyugati irányú völgyben fekszik. Előbbi az Alpok nyúlványainak legkeletibb szakasza, utóbbi pedig a Fertő-tó közvetlen környezetét képezi. A völgyben az Ikva patak folyik és északról határolja a belvárost. Sopron területén hosszú évezredek óta élnek emberek; a letelepedők nyomait az újkőkorszaktól kezdve folyamatosan megtaláljuk. Az újkőkorszakban az Ikva völgyét lakták, innen azonban a vaskorban a környező hegyekbe költöztek.

Az Ikva völgyébe Kr. előtt néhány évtizeddel telepedtek le a területet meghódító rómaiak, akik a mai főtér helyén építették ki a település fórumát. A belvárost falakkal először ugyancsak a rómaiak kerítették körbe, viszonylag későn, a III. század utolsó harmadában. Feltételezzük, bár nem bizonyítható, hogy e falak között a honfoglaló magyarok megjelenéséig is folyamatosan éltek különböző nemzetiségű törzsek.

A magyarok az ovális alaprajzú, bástyákkal gondosan védett római falak gyűrűjében – a töredékes római falak megerősítésével – építették ki a megye ispánságának székhelyét. Az egyházi központ – a városi plébánia – ezzel szemben az erődötől északra fekvő Szent Mihály dombon épült ki. A belváros körül, a várból kivezető utak mentén igen korán elővárosok keletkeztek (Bécsi, Balfi és Győri külváros). A vár körüli szabad sávban – a későbbi Várkerületen – kapott helyet a piac.

A belvárost övező falrendszert a középkorban többször megerősítették, átépítették és két újabb külső falgyűrűvel egészítették ki. A római erőd vonalvezetésén azonban nem változtattak, így utóbbi egészen napjainkig a város szerkezetének egyik fontos meghatározója maradt. A római utcák felépítését és a kapuk helyét ezzel szemben nem tartották meg a letelepülő magyarok. A római városkapukat befalazták és az ovális védőmű délkeleti és északkeleti részén építettek ki megfelelő elővédmművel ellátott kapukat (Hátsókapu, Előkapu).

A belváros új utca- és térrendszere a XIII. század végén alakult ki. Az ovális városfal két mértani középpontjában egy-egy tér (északon a Fő tér, délen a Sópia) keletkezett, ezeket a várfal hajlását követő, két íves utcával kötötték össze (Szent György utca és Templom utca). Később az így kialakult, hosszanti gazdálkodásra is alkalmas, nagy telkeket úgynevezett „telekvégi” utcákkal (Új utca és Kolostor utca) tovább osztották. Ezek és a kapukhoz vezető rövid, tört vonalvezetésű utcák (Hátsókapu utca és Előkapu) alkotják ma is a belváros sajátos utcarendszerét.

A város végleges jogállása viszonylag korán, a XIII. században kialakult. A királyi megye helyét a nemesi vármegye foglalta el, 1277-ben pedig IV. László Sopronnak szabad királyi jogokat adott, amely a szabad bíróválasztást is lehetővé tette. A XIV-XV. században – két nagyobb hullámban – jelentős számú bajor és osztrák polgár költözött a városba; kezdeményezésükre 1326-tól – német mintára – a városban már polgármestert is választottak. A német anyanyelvűekkel kereskedő és pénzváltó zsidók is érkeztek, akik az újonnan keletkezett Új (Zsidó) utcában telepedtek le. A ferences szerzetesek az egykori római fórum (Fő tér) körül építették fel templomukat és kolostorukat.

A város gazdasága fokozatosan megerősödött; 1440-ben Budával, Pozsonnyal és több felvidéki várossal karöltve megalapították a szabad királyi városok szövetségét, amely lehetővé tette a nemességtől független, polgári igazságszolgáltatás létrehozását a városban. A belvárost ekkor már többnyire nemesek, gazdag patríciusok, kereskedők és szabad

foglalkozásúak lakták, a kézművesek, gazdálkodók és szőlőművesek a külvárosokba szorultak. A belváros közigazgatási funkciója az egyházi központ szerepkörrel gazdagodott, ugyanakkor a Szent Mihály domb is megtartotta egyházi központ szerepét. A belvárost a külső városrészekről továbbra is a stratégiai szempontból nélkülözhetetlen széles, beépítetlen sáv, „glacis” választotta el, amelyen 1340 körül Károly Róbert anyagi segítségével vizesárok is létesült.

A törökök támadásaitól Sopron is szenvedett, külvárosai többször elpusztultak, maga a város azonban soha nem került török kézre. E korszak városi bevételeinek nagyobb részét azonban az erődítés helyreállítása, átépítése, korszerűsítése és a külvárost is körbefogó új védőmű építése vette igénybe, magának a városnak a fejlesztésére így csupán kevés pénz jutott. A jól védett városban azonban gyors fejlődésnek indult a kézműipar, sorra alakultak a céhek és virágzott a kereskedelem.

A hosszú, mély belvárosi telkeken fésűsen beépített, utcára merőleges gerincű, egytraktusos koragótikus házakat a későgótikában utcával párhuzamos gerinccel, zártsorúan építették át. 1676-ban hatalmas tűzvész pusztította el a középkori épületek nagyobb részét. A városi házakat ezután a megmaradt gótikus falak felhasználásával, későreneszánsz-korabarrokk stílusban építették át. A város szerkezetén mindez semmit nem változtatott, a beépítés sűrűsége azonban lényegesen megnőtt. A török veszély elmúltával aztán betemették a városfalat körülvevő árokrendszert és – egyelőre csupán a védelmi sáv külső oldalán – megindult a Várkerület kiépítése. Ennek – a belvárost körülölelő, széles sávnak – a beépítése azonban csupán a XIX. század folyamán, a reformkorban fejeződött be. 1800 után ugyanis megengedték, hogy a várfal külső oldalának nekiépített ideiglenes vásári sátrak és bódék helyébe időtálló épületeket emeljenek.

A Várkerület teljes kiépítése jelentős szerkezeti és funkcionális változást hozott. A belváros köré jól használható közlekedési gyűrűt vontak; ez lehetőséget adott arra, hogy a város központjába és a külvárosok közötti, eddig hiányzó közlekedési kapcsolatokat is kiépítsék. A Várkerület utcagyűrűje azonban különösebb városépítészeti elképzelések nélkül, kevés céltudatossággal valósult meg, a kínálkozó lehetőségeket egészében nem tudták megfelelően kihasználni. A belső városfalat ugyanakkor több helyen áttörték, a Templom utca déli végpontjánál és középső szakaszán az evangélikus templomnál, valamint a Szent György utca középső szakaszán. Ezek az áttörések azonban sehol nem folytatódtak külső sugárutakban. Erősen csökkentette a forgalmi gyűrű használhatóságát, hogy egyes szakaszokon (Színház utca) a térség középső sávját beépítették és ezzel az útrendszer túl szűkössé vált.

A két belvárosi tér rendeltetése is némiképp megváltozott; a vármegyeháza, majd a hatalmas új városháza létesítésével a Fő tér közigazgatási jellege erősödött, a hajdani Sópiacon pedig felépült az orsolyiták új temploma, zárdája és iskolája és ezzel e területen az egyházi rendeltetés vált uralkodóvá.

A XIX. század második fele alapvető változást a városközpont szerkezetében nem hozott. A század derekán megindult a várostól délre eső, északi lejtőkkel rendelkező dombok, az Alsó- és Felsőlővérek nagyobb ütemű beépítése. A belváros és a Lővérek közötti üres terület igénybe vételére ezzel szemben csak a Rák patak medrének rendezése, majd befedése után kerülhetett sor. Az új vasútvonalak (GYSEV és Déli Vasút Társaság) a várost déli oldalán érintették. Hamarosan felépült a két vasúttársaság „indóháza” (Állomás tér, illetve Baross út). A városközponttól délre eső területen a fejlődés gerincét a Deák tér kiépítése képezte. A hosszú, fasorokkal szegélyezett „promenáád” hossz tengelye a beboltozott Rák patak vonalához igazodott. A Deák térre merőlegesen, derékszögű rendszerben elegáns városi utcák létesültek (Erzsébet utca, az állomásra vezető Mátyás király utca). Utóbbiakról

északnyugatra az Újteleki kaputól a Déli pályaudvar felé vezető Kossuth Lajos utca is továbbépült, mély előkertekkel, szabadonálló, gazdag családi- és bérvillákkal, fasorral, parkkal, díszes kapukkal és kerítéssel. Az újonnan beépült területek között hamarosan villamosvasutat létesítettek.

A jelentősebb új középületek többsége ezután már az újonnan beépült, déli utcákban, tereken és a Lövérék alacsonyabb, a városmaghoz közelebb eső részén épült fel. A Deák téren evangélikus teológia, felsőbb reáliskola, a Lövérék lábainál honvéd főreáliskola és korszerű új szálloda létesült.

2./ A központ funkcionális tagolódása

Az egykori, jelentős egyházi központ, a Szent Mihály domb és környéke központi jelentőségéből nagyot vesztett. A városi plébániát a Szent Mihály templomtól délre, a Várkerület közelében (Szentlélek utca) építették fel. Ugyanakkor a Szent Mihály templomot és a régi temetőt körülvevő, fésűs beépítésű gazdanegyed, a mély telkekre épített, hosszú, egytraktusos, földszintes házakkal és gazdasági épületekkel mezővárosi jellegét megőrizte, az utcák képe kevésbé városiasodott.

Sopronban az evangélikusok a Türelmi Rendelet után a belvárosban építhették fel templomukat (1783, tornya 1862-ből). A reformátusok az újabb beépítésű Deák téren és csupán 1930-ban építettek templomot. A zsidóság a középkorban az Új utcában épített két zsinagógát, melyek a soproni belváros legértékesebb muzeális emlékei közé tartoznak. A XIX. században a felekezeti neológ ága ugyancsak a hagyományos városközpontban építkezett, zsinagógája a II. világháborúban elpusztult. Az ortodoxok a belváros határán, a Papréten emeltek imaházat (1891). A lakosság területi megoszlása nem mutatja, hogy valamelyik felekezeti egyik- vagy másik városrészt különösebben előnyben részesítette volna.

A soproni városközpont és az elővárosok funkcionális tagolásukat, jellegzetes határaikat a legutóbbi időkig megőrizték. A falakkal körülvett belváros ma is elsősorban lakóterület, mely élénk turistaforgalma ellenére sem vonz ide sem jelentősebb számú üzletet, sem nagyobb szállodákat, éttermeket. A Várkerület – különösen annak keleti része – napjainkban is a legélénkebb kereskedelmi területe a városnak; a kis- és nagy üzletek (Árpád utcai új áruházak) igyekeznek e területen helyet kapni. Funkcionális és városképi szempontból a Várkerület kiépítése igazi nyereségnek bizonyult. Lényegében a belváros összefüggő, mozgalmas és gazdag körkörös új várostengellyel gazdagodott, a kereskedelem, vendéglátás értékes, új területekkel bővült. A Várkerületbe torkolló utcák (Ikvahíd, Torma utca, Ötvös utca, Domonkos utca, Mátyás király utca, Újteleki utca, Lackner Kristóf utca) Várkerülethez közel eső szakaszai még forgalmasak, a városközponttól néhány száz lépésre azonban kereskedelmi életük megcsendesül, érdektelenné válik. Nagy vesztesége a városnak a Kisvárkerületi piac megszüntetése. A vásárcsarnok a város nyugati részére települt (Lackner Kristóf utca). A nyugati városszélre került a Sopron Plaza nagy alapterületű épülete is.

A legutóbbi évtizedek építkezései, átépítései a városszerkezetben nagyobb változást nem hoztak. A lakótelepek (pl. Jereván-lakótelep) „csaknem megfelelő távolságra húzódtak” a történeti központtól. Még elfogadhatónak mondhatók, nagyobb zavart a hagyományos városközpont képében nem idéztek elő. A belváros és az elővárosok kapcsolata nem változott. A belvárosban néhány foghíj beépítés történt, melyek a városképet inkább gazdagították. Nagyobb középület építés a belvárostól távolabbi területeken történt.

3./ A központ városképi megjelenése

Sopron város szerkezeti sajátosságai, a nagymúltú városközpont, az azt körülvevő ellipszis formájú „várostengely” (Várkerület) és az ehhez szorosan kapcsolódó, történeti beépítésű elővárosok a város harmonikus megjelenését meghatározzák. A belváros egyike hazánk legzártabb, legvárosiasabb településmagjainak. Az ívesen kanyarodó utcákat szegélyező házsorok, az utcaképet szinte minden nézőpontból zárják. E látványt gazdagítják az utcák képében változó nézőpontokból, váratlanul újra és újra megjelenő templomtornyok. Az utcavonalak szabálytalanságából adódó változatosság, mozgalmasság és zártság ma is középkorias hangulatot kölcsönöz a belvárosnak.

Nagyjából-egészéből ugyanez jellemző a két belvárosi térre is (Fő tér és Orsolya tér). Kis méreteik, feszített arányaik okozzák, hogy e terek hangsúlyos épületei erőteljes, markáns motívumként jelentkezzenek a tér összképében (Fő tér: várostorony, vagy ferences templom tornya, vagy vármegyeháza portikusza; Orsolya tér: római katolikus templom). Ezt a képet egészítik ki a terek közepére helyezett kő emlékek, szobrok (Fő tér: Szentháromság szobor; Orsolya tér: Mária szobor). Érdeemes megjegyezni, hogy korábban erősen kifogásolt XIX. század végi új beépítéseket (pl. új városháza) ma már nem érezzük zavarónak. Úgy tűnik, hogy a sokarcú belvárosnak ezek a régebbi házakkal egyenrangú motívumai.

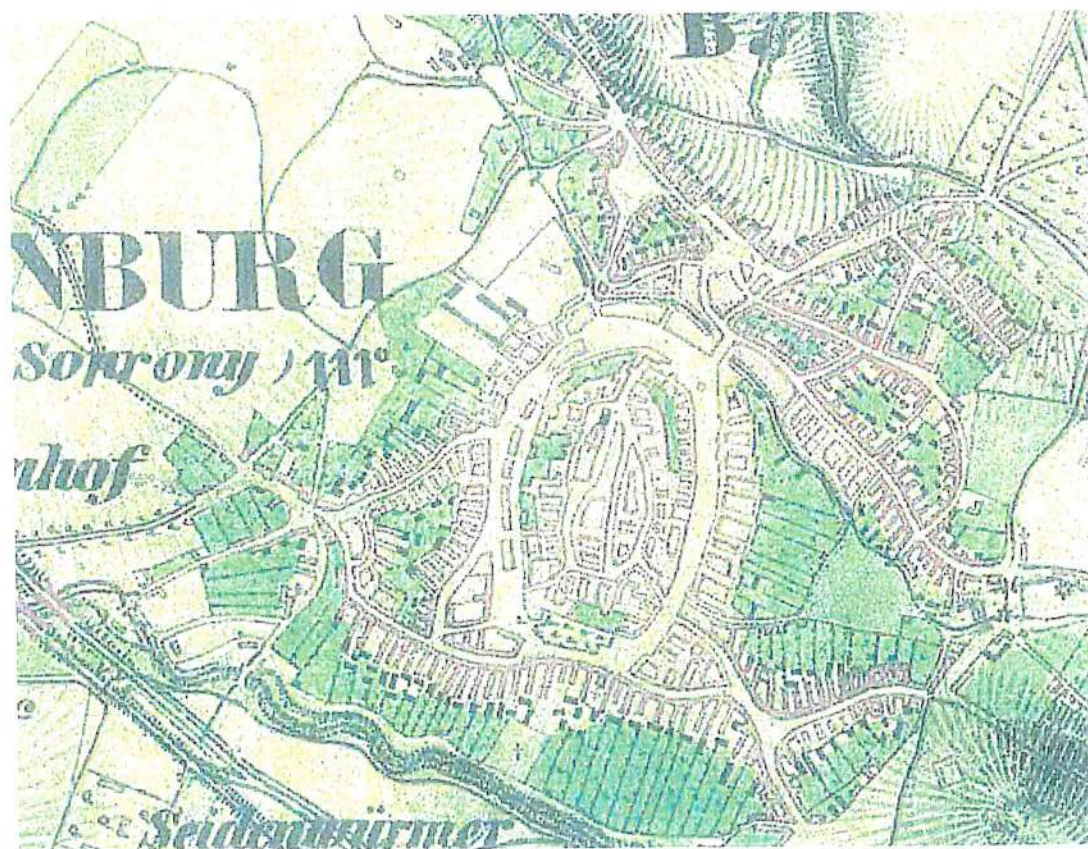
Maga a várfal a II. világháborúig nem volt látható. A bombatámadások rombolásai következtében tűnt elő a védmű nagyobb szakasza a romba dőlt várkerületi házak mögül (Nagy rondella). A közvetlen látványnál azonban korábban hatásosabb volt a várfalhoz tapadó házak, mozgalmas íves térfala, amely „lenyomatában” is jól megmutatta a mögötte rejtőzködő védművek lendületes vonalát. A legutóbbi idők városrendezése a várfal lehető legteljesebb láthatóvá tételére törekszik, szétroncsolva ezzel a várfalak sávjának organikus városszövetét. A régi házak erőszakos leválasztása a várfalról egy sor megoldatlan problémát is okoz, az így kialakított vársétány pedig – tényleges rendeltetése híján – nélkülöz minden életet, mozgást. (Az Előkapunál kialakult a korábbi piactér parkosítása.)

Magának a Várkerületnek a megjelenése soha nem volt túl egységes. Mivel az épületeket e területen folyamatosan cserélték, különösebben harmonikus városkép nem alakulhatott ki. A Várkerület jellegét azonban éppen térfalainak szaggatottsága, a beépítés egyenetlensége (eltérő telekszélességek és épületmagasságok) adja. Ezt figyelembe véve kedvezőtlenül zavaros helyzetet teremtett a Nagy rondella kibontakozása, hiszen éppen egyik kritikus csuklópontjánál szélesítette ki a körutat, térformája e ponton terjengőssé és szétesővé vált. Korábban, más helyeken (pl. Ikvahíd, Újteleki utca) az irányváltásnál szerencsésebb megoldások születtek. Különösen kedvező e szempontból a Kis-Várkerület csuklópontjánál a Mária szobor és az Ikvahíd zárt, hatásos kialakítása.

A Várkerület további szakaszai (Széchenyi tér, Petőfi tér, Ógabona tér) a XIX. század derekán épültek ki, elegáns, nagyméretű, igen színvonalas épületekkel. A Széchenyi tér – egykori sétatér – történeti képét, a négy fasor között húzódó sétány nagyvonalú, szabályos együttesét az „újromantikus” kertépítészet laza „angolkertté” alakította át, megfosztva ezzel egyik legfontosabb városépítészeti motívumától, a „promenád”-szerűségtől. A déli városrészrel való jobb kapcsolat érdekében a Széchenyi tér zárt, délkeleti sarkát a XX. század elején áttörték, ez zárt hatását tovább gyöngítette. A Deák tér újraparkosítása és a növényzet kifejlődése következtében tér jellegét az idők során teljesen elvesztette, ma inkább árnyas fasor, melynek képében a határoló épületsor csak helyenként érvényesül. A XIX. század végi együttesek hatásos megjelenését a későbbi bontások, átépítések és a háború pusztításai erősen rontják. Különösen hiányoznak a csatlakozó utak indításainál (Alsó Lővér utca, Mátyás király utca) korábban kialakított, sarokkupolás épületpárok, amelyek kapuzatszerűen keretezték az utcaképet.

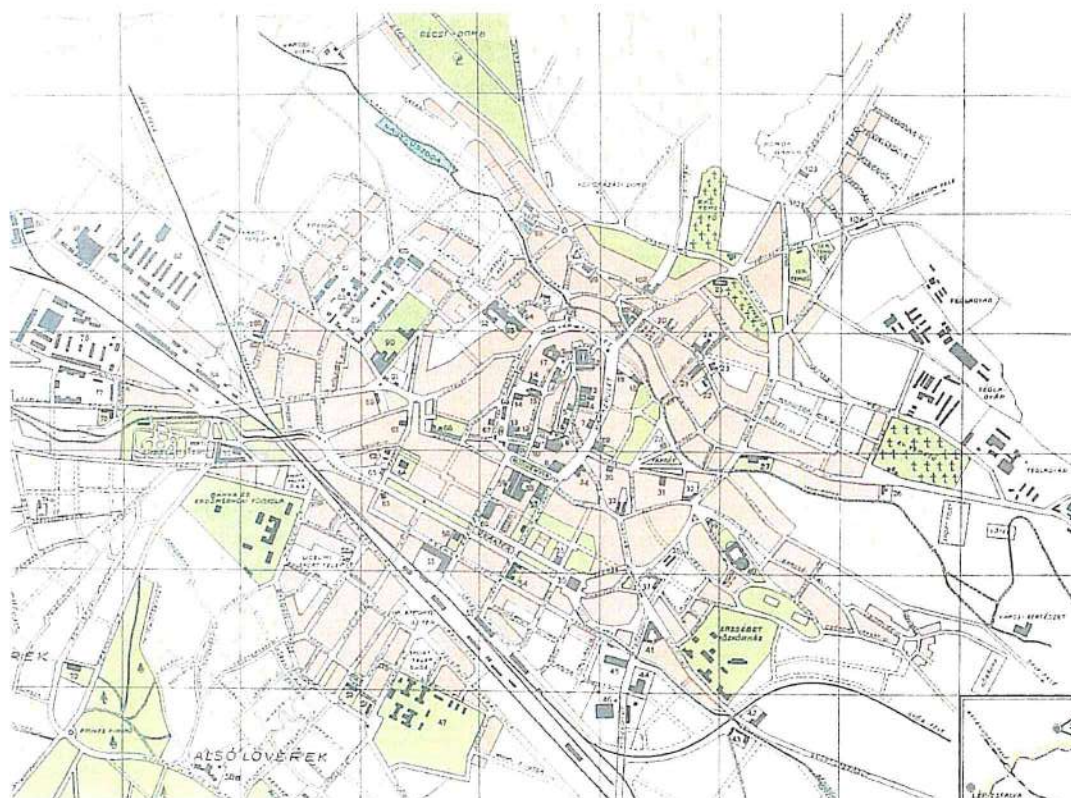

I. Katonai felmérés 1782-85

II. Katonai felmérés 1845

Sopron

A város térképe az 1920-as évekből

Ortogonalis légi felvétel a XX. század közepéről

Sopron

1./ A városközpont
látképe észak-keleti
irányból

2./ Légi felvétel a
Főtérről

3./ Az Előkapu tér

Sopron

4./ A Templom utca az evangélikus templommal

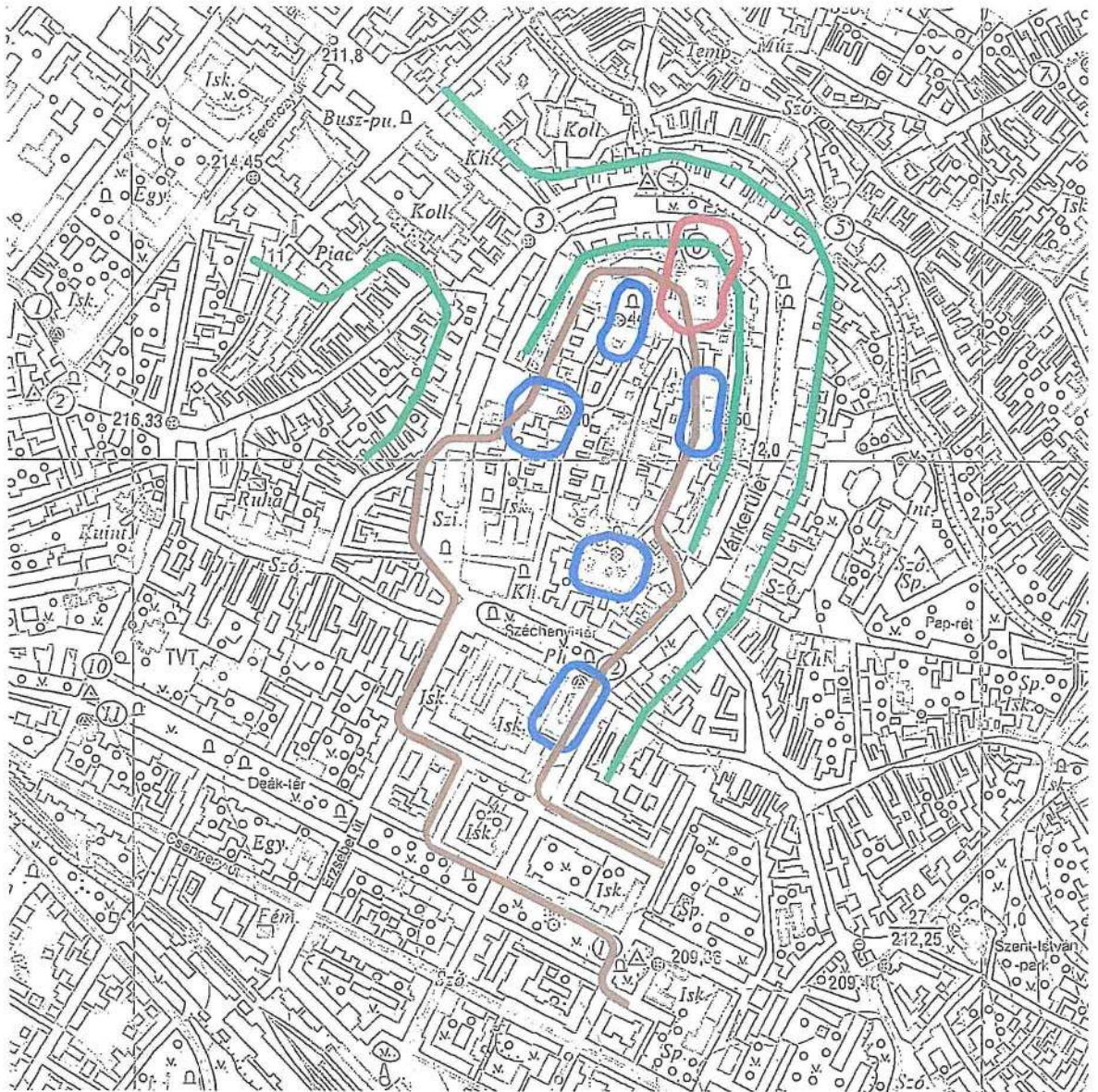

5./ A Várkerület
keleti szakasza
déli irányból

6./ A Széchenyi tér
a Liszt Ferenc
Művelődési
Központtal

Sopron

A központ funkcionális tagolódása - (M = 1 : 8000)

- Közigazgatás** —
- Egyház, vallás** —
- Művelődés, oktatás** —
- Kereskedelem** —

Sopron

A központ városképi megjelenése - (M = 1 : 8000)

- „karakteres” térfal —
- jelentős zöldfelület
- városképi tengely - - -
- városképi hangsúly ● ■

Sopron

I./ A központ kialakulása

A Tisza-Maros torkolat az ásatások bizonyítéka szerint legalább 3000 éve folyamatosan emberi lakóhelyül szolgált. Az újonnan jövők egymástól vették át a telephelyeket. A magyarság megjelenése előttről 9 kultúra rétegeit tárták fel a régészek. Az első megtelepülők idején a Tisza ártere nagyobb volt, így bármilyen nagy és hirtelen áradás következett is be, a víz olyan széles területen terült szét, hogy a vízszintkülönbség nem haladta meg az egy métert. A fejlődés fontos fejezete, amikor Erdélyben a sóbányászat fellendül s kiépülnek az első országokat áthálózó kereskedelmi só utak. A főút az ojtózi szorosától a Küküllők mentén tartott nyugat felé, a Marosnál kétfelé vált, az egyik ága a Meszesi Kapun át, a másik pedig a Maros mentén tartott az Alföld felé. A Maros-torkolati telepeknek új lehetőséget adott az, hogy a vízi úton, tutajon, bárkán szállított sót itt át kellett rakni.

A Római birodalom a Tisza és a Maros bal partjáig terjedt. Az erdélyi sóbányákat a rómaiak is művelték, s a sót a Maroson és a Tiszán szállították a Duna felé. A hajózható folyókon általában folyt kereskedelmi hajózás, így a Maros torkolatánál a különböző merülésű hajók találkozási pontjánál átrakó helynek kellett létesülni. A hunok hódítása idején az óriási birodalom súlypontja és Attila sátorvárosa valahol Szeged környékén lehetett. A hun uralom alatt fellendült az országon keresztülmenő világkereskedelmi forgalom. Skandináviától Bizáncig, illetve Itáliáig és Perzsiától a Rajnáig mindkét irányba karavánok közlekedtek és itt voltak a legfontosabb csomópontok. Szeged környéke a legerősebb avar szállásterületek egyike volt. A bejövetelekor nomád állattenyésztő nép hamar megtelepült, egyhelyben maradt. Valószínűleg ők honosították meg az Alföldön a rideg állattartásnak megfelelő kertes város rendszerét. Városaikban a többség a vándorlás korából megszokott és a keleti pusztákon bevált sátrakban lakott, de tárgyi emlékek bizonyítják, hogy ismerték a boronaházat is.

A honfoglaló magyarság az ország megszállásakor az itt talált avar telepeket elkerülte, úgyhogy a magyar és avar szállásterületek fő tömbjeikben kiegészítették egymást. Valószínű, hogy a magyarok az avarokkal nem győzőként, hanem mint szövetségeseikkel bántak. Lehetséges, hogy később az alföldi, már magyarrá lett avarságot, amely azonban törzsi különállása tudatát később is megőrizte, áttelepítették határőr szolgálatra. A magyarok első telepe feltehetően a későbbi vár és Palánk helyén lévő sziget volt. A telep ősfarmája az avar eredetű „kertes város” típusával ellentétben a korabeli magyar temetők tanúsága szerint s annak analógiájára a „nagy család” szerkezetét tükrözte: középen állott a családfő s tőle jobbra és balra kissé bekanyarodó ívben fiainak sátra. Szent István alatt szigorú törvények szabályozták a helyben maradási, templomépítési és a templom mellé való temetkezést. Szeged népe már korán keresztény lett, de bizánci, erre vall a város legrégebbi temploma, a Szent Demeter templom. Demeter a keleti egyháznak „kedvelt” szentje. A templom mellett levő tornyának alapfala a XI. századból való, bizánci tárgyak is kerültek elő az ásatásokból.

Oklevélben legkorábban 1138-ban szerepel Szeged neve. Egy III. Béla által kiadott adománylevélben említik először a szegedi királyi sótarat, de II. Endre aranybullájából tűnik ki egészen világosan jelentősége: „Só az ország közepén máshol ne tartassék, hanem csak Szolnokon és Szegeden.” Szegedet is a békés fejlődés útján, polgáriasodásának elején érte a tatárjárás. 1241-ben lakói a közeledő tatár sereg elől elbujdostak, ami azt bizonyítja, hogy a városnak nem voltak védelmi építményei. A tatárjárás legfontosabb katonai tapasztalata az volt, hogy csak a várak és nagyobb vizek tudták feltartóztatni az ellenséget. Szeged várát a király építteti fel, valószínű az elpusztított csongrádi várispánság helyett, mert ennek hatáskörét és birtokait örökölte. Az erődítési munkában a városi polgárok is kivették a

részüket, a cserébe kapott birtokért és kiváltságokért. A polgárság számának gyarapítása végett a király idegeneket, főleg bolgár izmaelitákat, görögöket, és rácokat telepített Szegedre, s az ekkor nyeri el a „királyi város” rangot.

A vár védelmi jellegéből következik, hogy a település eddigi szerepe megváltozik. A vár valószínűleg az ősi telephelyül szolgáló sziget északi részén épült, kezdetben kisebb méretekben, majd fontossága növekedésével arányosan bővítették. Először földvár lehetett, majd téglafalakat kapott, kapukkal, lőrészekkel. Tőle délre épült a nyílt város, a Palánk. Később ezt is bekerítették és árokkal vették körül. A vár parancsnoka a várnagy volt, aki a XIV. századtól több esetben Csongrád vármegye főispánja is. Szegeden ennél fogva két „joghatóság” működött, a polgárvárosi és a várispáni. Önkormányzati szempontból ugyanolyan helyzetben volt, mint az ország első városai: Székesfehérvár vagy Buda.

Szeged más középkori településhez hasonlóan, több különálló városrészből állt. A váron és a Palánkon kívül önálló telep volt Al-Szeged, kb. a mai Alsóváros helyén. Lakói főleg állattenyésztő, földművelő gazdák voltak. A vártól északra fekvő szigetszerű magaslatokon főleg halászok laktak. Felsősziget, majd Felsőváros néven szerepelt, temploma is épült, amelyet temető vett körül. Főútvonala a várból Algyő felé vezető országút volt. A vár-Palánk, Alszeged és Felsőváros külön-külön életet éltek, egymással össze nem épültek, egyenként autonómiájuk volt. Külön vagyonnal, igazságszolgáltatással rendelkeztek. A XV. századi általános fellendülések alkalmával a különálló telepek egy időre egyesültek.

A kunok betelepítését a tatárjárás előtt védelmi szempontból kísérelte meg IV. Béla, ez ügyben járt Szegeden 1239-ben. A tatárjárás után a kunok a kipusztult alföldi lakosság pótlására a nomád állattenyésztő életmódjuknak megfelelő területekre, a Duna-Tisza közén és a Maros mentén helyezkedtek el. A kunok szorosabb kapcsolatba kerültek a várossal, sőt csoportosan települtek le határai közt. A központi hatalom gazdasági alapjául az Árpád-házi királyok alatt a király földesúri jogából származó magángazdasági jövedelmek szolgáltak. A patrimoniális államháztartás a mezőgazdasági néprétegek gazdasági erejére támaszkodott. Károly Róbert alatt a királyi gazdaságpolitika megváltozott: felkarolták a városok ügyét, hogy általa az adóztatható polgári elemet gyarapítsák. A városok vagyonának növelésével erősítette meg a kormányzat az államháztartás terheinek főhordozójává lett polgári osztály gazdasági jogállását. Az Anjouk céltudatos vám és kereskedelempolitikájának, a kor békés fejlődési lehetőségének köszönheti Szeged hirtelen fellendülését.

1396-ban, a nikápolyi csata elvesztése után bontakozott ki a magyarság előtt először a nemzet legfontosabb problémájává lett török veszedelem. A vereség új irányba terelte a magyar külpolitikát. Az Anjouk „imperiális” célkitűzései helyébe az ország létének és függetlenségének biztosításáért küzdő defenzív politika lépett. A költséges hadjáratok és a rossz gazdaságpolitika folytán szokásba jött a várak elzálogosítása. Szeged vára még 1437-ben, Zsigmond haláláig is el volt zálogosítva. A lakosság jelentős hányada a sóházakat szolgáló sóhordókból, sófuvarosokból került ki, akik az egész országot keresztül-kasul utazták, szekéren szállítva a kősót a távoli sótárakba. Az ellátmányul kapott sót vásárokon gabonáért adták el. A dél felé induló hadjáratok kiinduló pontja gyakran Szeged lett. Megtörtént egyes nagyobb hadműveleteknél, hogy a halászok, sóhajósok s hajósgazdák valamennyien hadiszert, katonát szállítottak az Al-Dunára.

A XV. század első feléig tartó békés korban Szeged települése a síkon való határtalan elhelyezkedési lehetőség folytán terjengős volt, illetve szakadozott ott, ahol a települést vizek gátolták. A vár különálló közjogi helyzete folytán a polgári városrészekről eltérően alakult. A bástyáknak és az azokat megszakító négyszögletes kaputornyoknak a XIII. századi eredeti vonalát a XV. században a hadi technika fejlődése, főleg az ágyúk megjelenése miatt kerek sarkbástyákkal egészítették ki. A falakon belül a várat nagyjából észak-dél és kelet-nyugat

irányú utcák tagolták, a lazán települt polgárvárosrészekkel ellentétben szorosan beépítve. A XV. század közepétől Szeged stratégiai pozíciója minden egyéb szempont fölé emelkedett.

A Hunyadi család és Szeged városa közötti szoros kapcsolat arra vezethető vissza, hogy a családtagok közül többen Szegeden laktak s itt tisztséget is viseltek. Házaik, birtokaik voltak, sőt „Palotájuk”-ról is tudunk. Az I. Ulászló halála körüli időkben a hatalom ismét néhány oligarcha kezébe csúszott, akik közül a legnagyobb, Hunyadi János népszerű volt Szegeden. 1458 januárjában a pártok Szegeden formálisan megegyeztek abban, hogy Hunyadi Mátyást segítik trónra. Ezt követően Budán a királyválasztás ténylegesen is megtörtént. Mátyás 1460 körül több kiváltságot adott a városnak. Mátyás utolsó éveinek fő gondja volt, hogy fiának Corvin Jánosnak biztosítsa trónját, ezért elhalmozta donációkkal, így neki adományozta Szeged várát is. A XV. századi gazdasági jólét következtében beállott városok gyarapodása terén is feltűnő e korban Szeged rendkívüli fellendülése. A királyi vár méltó keretévé nőtt annak a – korábban az ország zajától távol eső – most az ország-világ érdeklődésének középpontjába kerülő életnek, amelyet a Hunyadiak varázsoltak ide. Ebben a korban fejlődött ki Szeged közigazgatási központ szerepe. Több királyi főhivatal székel falai között.

A középkorban az ország legjobb borait a Szerémségben termelték. Az újabb szőlőfajták Kisásziából a Balkánon át vándoroltak Magyarország felé, s az első állomásuk a Szerémség volt. A szegedi sószállító hajósok ott szőlőket vásároltak. Ezek a szerémségi szőlősgazdák és borkereskedők lettek Szeged leggazdagabb polgárai. Általuk lett a város az ország borkereskedelmének központja. A szegedi borkereskedők olyan ritka kiváltságokat és vámmentességet szereztek, hogy a Hunyadiak korában már szinte monopóliumot élveztek az egész országban.

1522-ben Szeged népessége körülbelül 9.000 lélek volt. 1523-ban II. Lajos új védlevelet adott az országban bárhol megforduló szegedi kereskedőknek és megerősítette a szabad királyi városi jogokat. A király feleségével huzamosabb ideig tartózkodott Szegeden, mint az ország legnépesebb, legvagyonosabb, legtöbb adót fizető városában. 1526-ban a város feldúlását leíró korabeli török krónikákban találjuk: „Szeged ... óriási kiterjedéséről, nagy épületeiről, javainak bőségéről és arról híres, hogy lakosai közt nagy számmal vannak dúsgazdagok”.

A török védelmi rendszer is várak láncolatából állott, amelybe földrajzi helyzeténél fogva Szeged beleillett, a magyarok erősségére szolgáló vár – elfoglalása után – védelmi vonaluk része lett. A Palánkot árokkal és bástyákkal megerősítették. Az erődítési munka 1545-ben elkészült. Ezzel Szeged és vidékének tartós meghódítása teljessé vált. A katonaságon kívül sok török telepedett le a városban, tisztviselők, bírák, papok, tanítók, iparosok, kereskedők, akik részben a várban, részben a Palánkban laktak. Az ilyen kincstári birtokot khásznaq neveztek. A törökök a hódoltság alatt a lakosság anyagi, vagy kulturális szükségleteiről sohasem gondoskodtak, egyetlen iskolát nem létesítettek, a középkor műemlékei, templomok, középületek, paloták majdnem mind elpusztultak – nemcsak a hadi események következtében, hanem a javítást nélkülözve – amikor vagy török kaszárnnyak, istállók, börtönök, vagy kereskedők boltjaiként szolgáltak. A régi városkép fejlődése, melyet a templomok mellett a gazdagodó polgárság lakóházai, a városokba települő nagyurak palotái képeztek, ebben a korban tökéletesen megszakad.

A reformáció már a hódoltság előtt terjedni kezdett Szegeden. A plébániák egymás után szűntek meg. A török uralom alatt a város megmaradt lakossága majdnem egészen protestáns lett. Az egyházi élet különálló gyülekezetek demokratikus szervezetéből állott, világi hatalommal való kapcsolat nélkül. A csak pasztorizáló ferencesek hamar megnyerték a

törökök bizalmát. Hogy a katolikus vallás a hódoltság alatt megmaradhatott, az a ferencesek érdeme.

1686-ban vette vissza a keresztény hadsereg Szegedet a töröktől. A visszafoglalás után Szegedet kamarai tisztek kormányozták. Itt állították fel a Szegedi határőrvidéki főkapitányságot is. A lakatlan területek betelepítése megindult. A megszállás és a háborúk elvonulása után a város földrajzi helyzetéből következő energiái ismét szerephez jutottak s ettől kezdve tartós fejlődés állott be a város történetében. Ebben az időben kezd országos hírre jutni néhány szegedi iparcikk, mint a bicska, a paprika és a szegedi papucs. A Rákóczi szabadságharc idején Szeged városa nem csatlakozott a fejedelemhez, aminek oka a városban állomásozó nagyszámú császári katonaságon kívül az új telepes rácság és az őslakó magyarság közti állandó belső háborúság volt. 1719-ben költöztek be a piaristák, akiket a város azért hívott, hogy gimnáziumukban a polgári rendből származó fiaikat magasabb hivatalok betöltésére képesítsék, olyan pozíciókat is beleértve, amelyeket eddig csak nemes ifjak foglalhattak el.

A XVIII. században némi városépítési fellendülés érzékelhető, aminek anyagi alapját a földjáradék ugrásszerű emelkedése támasztotta alá, és a háborús veszély megszűntével előálló közbiztonság. A lassan szerepüket veszített védelmi építmények vonalán kívül hosszú külvárosi utcákat szegélyeztek az új polgárházak. A megmaradt régi városrészekből belváros alakult. A hely itt mind szűkebb lett, a telkek osztódtak, a kereskedők házaiban a földszintet az üzlet foglalta el, a lakás felszorult az emeletre. A külsőbb területeken ellenben a házak „elnyúltak”, azonkívül szénásszekérnek való kapukat is kaptak.

A XVIII. századi Szeged gazdaságtörténetére jellemző a külterjes állattenyésztés. A török időben az elpusztított környékbeli falvak határával Szeged birtokai rendkívüli módon megnövekedtek. Ezen az óriási területen rideg állattartás folyt, aminek az oka a rossz, vagy egyáltalán nem létező utak, amin a gabonát nem lehetett szállítani, tehát minden vidék csak annyit termelt, amit helyben el tudott fogyasztani. Viszont a szarvasmarha a határtalan legelőkön minden különösebb befektetés nélkül élt, és ami a legfontosabb, saját lábán ment a fogyasztói piacokig, akár Bécsig is. Volt azonban Szegednek ezen kívül helyi jelentőségű gazdasági tevékenysége is, ami a Tiszával függött össze, tudniillik a sok halász, hajós, hajóács, vízimolnár és vízi forgalomból élő kereskedő. Szeged a XVIII. században az újjáépülő délvidéknek gazdasági központjává vált. A lakosság szaporodásával a rideg állattenyésztés révén csak igen rosszul kihasznált földekre nagy szükség lett és a földművelés, gabonatermesztés egyre nagyobb területeken vált uralkodóvá. Ezzel kapcsolatos a tanyai élet kifejlődése, ami több lépésben történt.

A XVIII. századi tartós béke következtében a gazdasági elmaradottság és a politikai elnyomás dacára Szegeden bizonyos mérvű általános jólét virágzott. A központi kormányzat óvatos politikájának hatására, amely minden közösségi megmozdulásban, a legártatlanabb egyesületben is hatalmának a megrendítését sejtette, fejlődött ki a városi polgárság zárkózott, csak egyéni érdeket kereső élete. A polgárok jóléte nagyobb mértékben föld- és házvásárlásokban merült ki, kisebb mértékben építkezésben, de nem gondoltak a város csinosítására.

A reformkor mozgalmaiban a városok általában nem vettek részt. Kivételt képez Szeged, amely a szabadelvű reformküzdelmekben országos viszonylatban is fontos szerepet játszott. Széchenyi 1939-ben járt Szegeden és sürgette a Tisza szabályozást és az ármentesítés megkezdését. A szabadságharc idején Szeged körül katonai tábor létesült, innen irányították a bánáti és bácskai szerbek elleni támadásokat. A szabadságharc utáni megtorlás mindezért Szegedet súlyosan érintette. Az Alföldet és Szeged környékét is elborító háború utáni jellegzetes betyárvilág likvidálására a kormány Ráday Gedeont rendelte Szegedre.

A Tisza-szabályozással kapcsolatos állandó földmunka külön foglalkozási ágat teremtett, a kubikost. A szabályozások következtében megváltoztak a tiszai víz viszonyok. A szabályozások előtt ugyanis a tavaszi árhullámok szétterültek a csatlakozó óriási lápokon, mocsarakon, és így kevesebb víz folyt le Szegednél az árhullámokkal. Azáltal, hogy a Szegedtől északra levő Tisza-szakaszokat szabályozták, a mocsarakat kiszárították, a kanyarokat átvágták, a medret töltésekkel szűkítették, az árhullámokat lényegesen növelték. Ennek következtében hatalmas árvizek voltak már a század ötvenes éveiben is. 1879-ben a „nagy árvíz” elpusztította Szegedet. A városnak ez a földrajzi helyzetéből következő szerencsétlensége a történelem folyamán körülbelül 30-szor következett be. De az 1879-es más volt, mint az előzők, a katasztrófa anyagilag súlyosabb lett. Az ár nyugatról tört a városra és csaknem teljesen elöntötte. A vályogházak mind összeomlottak. A város pusztulása megmozgatta az egész ország közvéleményét, majd a segítségnyújtás kiterjedt az országhatárokon túlra is. Tisza Lajos, mint teljhatalmú királyi kormánybiztos vezette az újjáépítést, amire külön hivatalt szerveztek. A kormányzat keresztül vitte elgondolásait, gyakran éles ellentétben a polgárok helyi igényeivel. Az újjáépítés terveit a Műszaki Tanács Lechner Lajos vezetése mellett készítette el.

2./ A központ funkcionális tagolódása

Szeged központjának funkcionális tagolódására az a jellemző, hogy időben, stílusában és tartalmában két különböző egységből áll, s a két egységnek egymással lényegében nincs igazán megoldott kapcsolata. Egyik a történeti fejlődés keretében kialakult Széchenyi tér környezetének – a nagy árvíz után kialakult – együttese, a másik a XX. század húszas éveiben megvalósult Dóm tér környezete az egyetemi negyeddel.

A város eredendően egyközpontú város volt. A városközpont elhelyezkedése a belső körúttal határolt területre esett, ahonnan a Kossuth Lajos sugárutat kísérő tömbök igen széles sávjában folytatódott a központ terjeszkedése a nyugati és részben déli irányban. Az igazgatási és a „politikai” intézmények zónája a Széchenyi tér és közvetlen környezetébe koncentrálódott, a kereskedelmi zóna a Kárász utca, Klauzál tér, a belső körútnak a Kígyó utca és a Kálvin tér közé eső szakasza, valamint a Dugonics tér és a Kölcsey utca volt.

Hosszabb-rövidebb ideig a megye valamennyi városa töltött be közigazgatási szerepkört, az 1970-es években azonban stabilan Szeged vette át ezt a szerepet. Megyeszékhely, megyei jogú város, a budapesti agglomeráció ellenpólusának szánt öt város egyike – a Település-hálózatfejlesztési koncepció szerint kiemelt felsőfokú központ. Szegeden a megyeszékhely szerepkörből adódóan megyei tanácsház építése kiemelt jelentőségű, presztízs értékű beruházásnak, hosszú időre a város legreprezentatívabb épületének számított. A helykijelölési döntés a Rákóczi teret jelölte meg helyéül, feltehetőleg azért, mert ez volt az egyetlen helyszín, ahol az új építés bontás nélkül lebonyolítható volt. A tér a két körút között helyezkedik el, tehát nem a szigorúan vett történelmi városmagban.

Szeged régi térképeit tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy a mai Széchenyi tér területe a történelem folyamán beépítetlen terület volt. A Széchenyi tér helyén is mocsár volt, a kultúrpalota előtti mai Roosevelt téren üres térség. Itt kereshető az ősi piactér, mely a város fejlődésével együtt növekedett és terjedt a mai Széchenyi tér irányába. Ennek az ősi piacnak elhelyezése tekintetében érdekes jelenséggel állunk szemben. Városainkban a várnak és a városnak általában külön piaca van, mert külön települések, rendszerint nagyobb távolság is van köztük. Nemcsak külön területi joghatár választja szét őket egymástól, hanem az

ellenséges viszálykodás is. Egy 1713-as rajzon egybeolvadó fal és árok veszi körül a várat, Palánkot, piacot, és azokat egységbe foglalja.

A Széchenyi tér, mint későbbi főter a XVIII. században kezd kialakulni. A nagy térséget keleti oldalon a vár fala zárja le, nyugati oldalon a városháza épül 1728-ban. 1799-ben épül a Vedres István féle második Városháza. Az 1879-es nagy árvíz pusztításait mutató térkép arról tanúskodik, hogy a tér másfél évszázad alatt kialakult, csaknem teljesen a jelenlegi formájában. A mai Széchenyi tér és a Klauzál tér eredetileg egy térséget alkotott. Az 1872-ben épült Kis-Dávid-ház (Széchenyi tér 15.), később a Széchenyi tér 16-17. számú épülettömbje a Kárász-házig (Klauzál tér 5.) húzódó nagy térséget két részre osztotta, így kialakult a Klauzál tér. A tér keleti épületsorát a nagy árvíz után építették ki. Akkor bontották le a várfalat is. A mai Városházát 1883-ban Pártos Gyula és Lechner Ödön építette a régi városháza mintájára eklektikus stílusban. A régi épület tömegelrendezése megmaradt, csak a tornyot építették új helyre. A nagy térség a fejlődés folyamán mindvégig csökkent méreteiben, formailag pedig egyre szabályosabbá vált. 1879-ig a Széchenyi tér volt a város piactere. A Kárász utca vezetett a pétervárad-i országútra, a Kárász és a Kölcsey utca sarkán állott a pétervárad-i kapu (Porta Petrovaradiensis). A kapu előtt a mai Dugonics tér helyén volt a Búza-piac.

A funkcionális tagolódás XX. századi nagy egyházi és egyetemi központ egysége előzőtől délkeletre helyezkedik el. Ennek főtémája a Dóm, vagy Fogadalmi templom, melynek építése elmaradt az árvíz utáni rekonstrukcióból és az I. világháború is késleltette megvalósulását. A trianoni tragédia teremtette meg a templom megépítésének „program kiegészítését” a temesvári püspökség és a kolozsvári egyetem idehelyezésével. Ez a tény hozta létre azután a két háború közötti Magyarország legnagyobb szabású városépítészeti együttesét. Épületcsoportjainak szerepköre kulturális-oktatási és egyházi vonatkozásban egyaránt messze túlnyúlik a Szeged városa által igényeltéken. A terület, amit a Dóm tér együttese felhasznál a régi Palánkon belül helyezkedett el, és több történelmi érték feláldozásával járt igénybevétele.

3./ A központ városképi megjelenése

Szeged eklektikus városépítészeti együttesének tengelye a Kárász utca, megközelítőleg párhuzamos a Tiszával. Délen a Dugonics térből indul ki – amely a Tisza Lajos körúthoz kapcsolódik – míg északon a Széchenyi tér hossz tengelyén és a Takaréktár utcán át ismét beköt a Tisza Lajos körútba, így a tengely a körút két pontját összekötő húrt alkot. Kereszt tengelye a Híd utca, mely a Tisza hídtól kiindulva a Széchenyi tér déli oldalán halad át. A Kárász utca hosszabb útszakasszal a Klauzál teret a Dugonics térrel, majd egy rövid szakasszal a Széchenyi térrel kapcsolja össze. A Dugonics tér keleti oldalán helyezkedik el a tér fő motívuma, az egyetem központi épülete. A tér a városszerkezet és a városközpont szempontjából igen fontos helyen van, viszont sem alaprajzi megoldása, sem a térfalak jelenlegi kialakítása nem „méltó” ehhez.

A Széchenyi tér nyugati oldalából kiinduló rövid utcák szintén a Tisza Lajos körúttal adnak kapcsolatot, míg a tér keleti oldalán levő utcák a Tisza-parttal kötik össze a főteret. A Klauzál tér a Kígyó utcával a Tisza Lajos körútba, az Oroszlán és Tömörkény utcával, valamint a Viktor Hugó utcával a Tisza-parthoz kapcsolódik.

A Kárász utcában továbbjutva az utcakép szinte „vezeti a szemet” a Széchenyi tér zöld növényzete felé. A hosszabb szakasz után a Klauzál térnél megszakad a beépítés folyamatossága, majd a Klauzál tér és a Széchenyi tér közötti két épület kapuzatként jelentkezik. A Klauzál tér nyújtott arányú, intim megjelenésű tér, melynek térfalait jól

érvényesülő egy-kétemeletes eklektikus és klasszicizáló épületek alkotják. A Széchenyi térre beérkezéskor a térség belső parkját övező nagyrészt kétemeletes házak fogadnak. Az eklektikus és klasszicista épületek nem külön-külön érvényesülnek, hanem harmonikus összehatásban keretként. A felkiáltójelként előtűnő főtéma, a Városháza tornya felé közeledve – míg előbb csak a fák között mutatkozott meg, közelről egy tisztás terület biztosítja a kedvező látási viszonyokat – az előtte levő süllyesztett síkú parkrészlet pedig tovább fokozza jelentőségét.

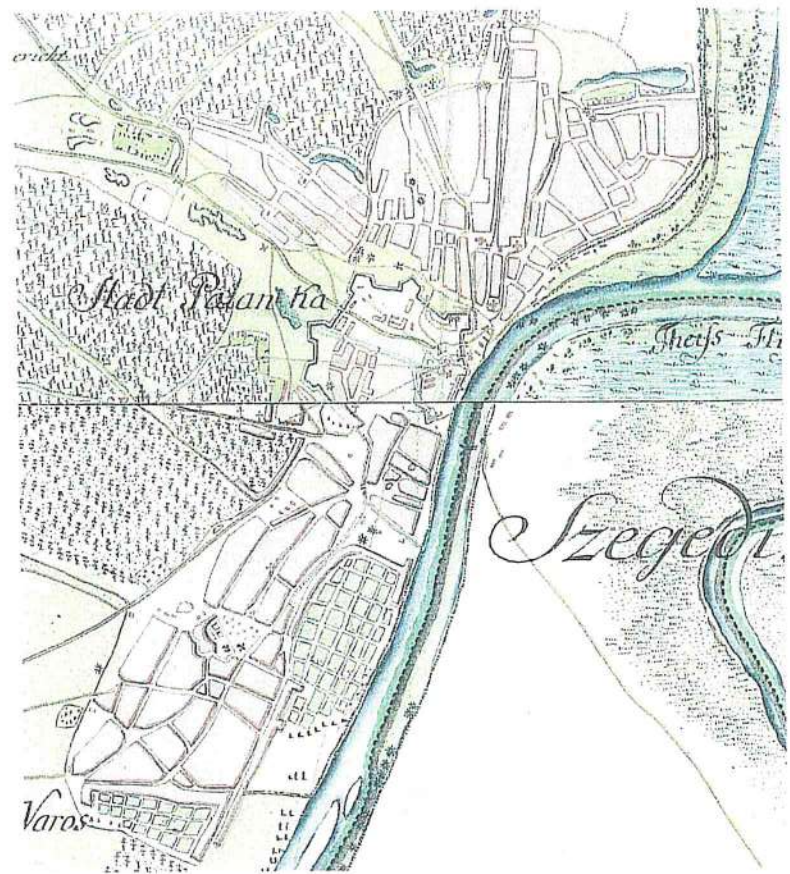
A szabályos derékszögű négyszöghálós szerkezettel kialakult „történeti” központ az egész város szerkezetével együtt fejlődött, ennél fogva az akkori szerkezetbe való beilleszkedése természetes volt. Az 1879-es nagy árvíz pusztítása után Szegedet sugaras-körutas városszerkezettel építették át. A régi városközpont kompozíciós felépítésének egy új városszerkezetbe kellett beilleszkednie. Ezt a feladatot a város árvíz utáni rekonstrukciós terve sikeresen oldotta meg.

A szegedi városközpont előzőtől – véleményünk szerint – független egysége a Dóm tér. „... méltóságos nyugalmában van valami nyugtalanító: csakugyan a mi földünkben nőtt ki ez a csoda? A mi homokunk álmodta ki ezt magából?” – írja Móra Ferenc, amivel valóban kifejezi a Dóm tér együttesének különleges nagyszerűségét. Magát a templomot érték építése idején és ma is kritikák, a teret, Rerrich Béla alkotását azonban csak a legnagyobb elismerés hangján szokták említeni és ismertetni. A Dóm egy átmeneti korszak építészeti útkeresését hordja magán. A történeti stílusok ismételtetése és a modern alakulása közötti időszak terméke. Sokkal egyértelműbb a skandináv hatásokat magán viselő zárt teret keretező árkádos, téglarchitektúrájú épület, mely jól sikerült homlokzatával együtt magyar földön egy egyedülálló zárt városi teret formáz meg.

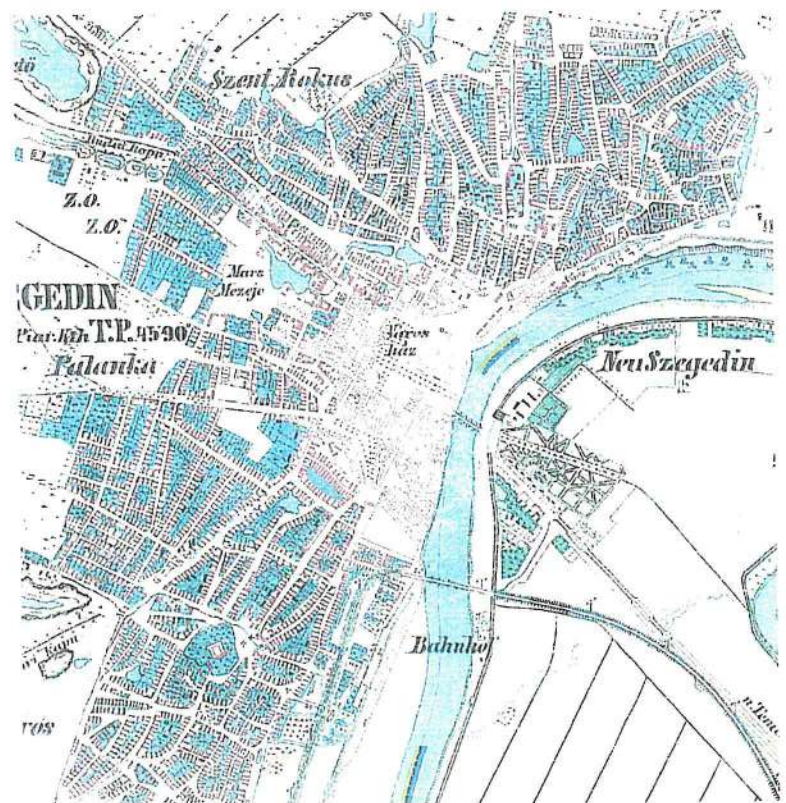
Bennünket itt elsősorban a nagyobb összefüggések érdekelnek. A térről északi irányban a Tisza parti eklektikus együttes felé – mely a Széchenyi tér körüli városszövet része – kifutó Oskola utca elvileg kompozíciós összekapcsolás az építészeti két különböző központ egység között, de ez nem érvényesül. Ennél még sokkal bizonytalanabb a Kárász utcával, mint az eklektikus központ főtengelyével való kapcsolat.

A Dóm tér és a Belvárosi hídfő közötti területen a XX. század második felében tömbfeltárást alakítottak ki. A régi épületek közé új lakóházakat „illesztettek”, a földszinteken megnyitott átjárókon át beengedve a gyalogosforgalmat a tömbbelsőkbé. Így a hagyományos utcák üzleteihez kapcsolódó városmag felé irányuló gyalogosmozgás az épületek mögötti védett tömbbelső sétáló zónáival párosulnak. Az új épületek jól illeszkednek a meglévő épületek alkotta utcaképbe, egyedül a hídfő felől induló Oskola utca melletti tömb első épületét emelték földszint+7 emelet magasra. A hídon érkezve markánsabban jelenik meg a Fogadalmi templom tornyainak látványában Szeged első toronyháza, a Sellő-ház.

A belvárosi újabb egyedi építészeti elemek közül kettőt fontos kiemelni. A Dóm tér észak-nyugati sarkán, ahol az 1970-es években még földszintes épületek álltak, ma a teret tömegében, anyagában, építészeti formálásában igényes modern épület zárja, a Somogyi Könyvtár új épülete. Korát képviselő, de történelmi építészeti kötöttségek között az egyediség és az alkalmazkodás kettős nehéz feladatának is eleget tesz. A Szeged Nagyáruháza az Aradi vértanúk tere és az Árpád tér, két fontos belvárosi tér kapcsoló eleme, városszerkezeti helyzete kiemelten fontos és megfelelő módon nyílik meg négy közterület irányába.

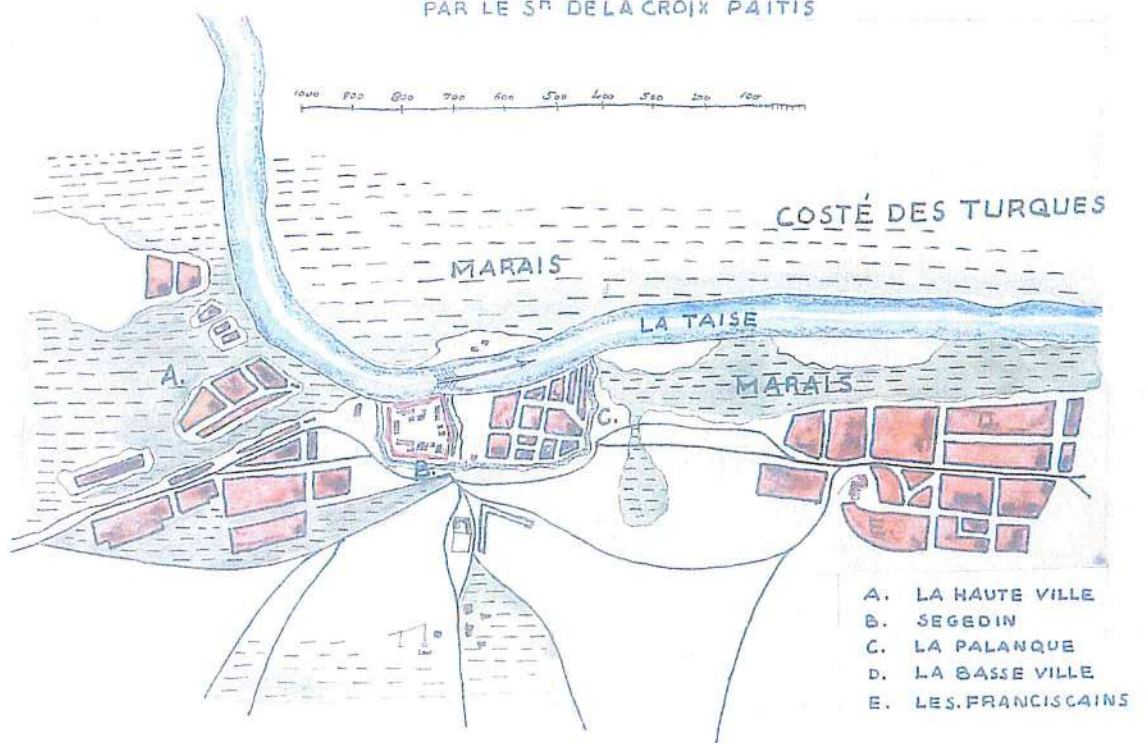
I. Katonai felmérés 1782-85

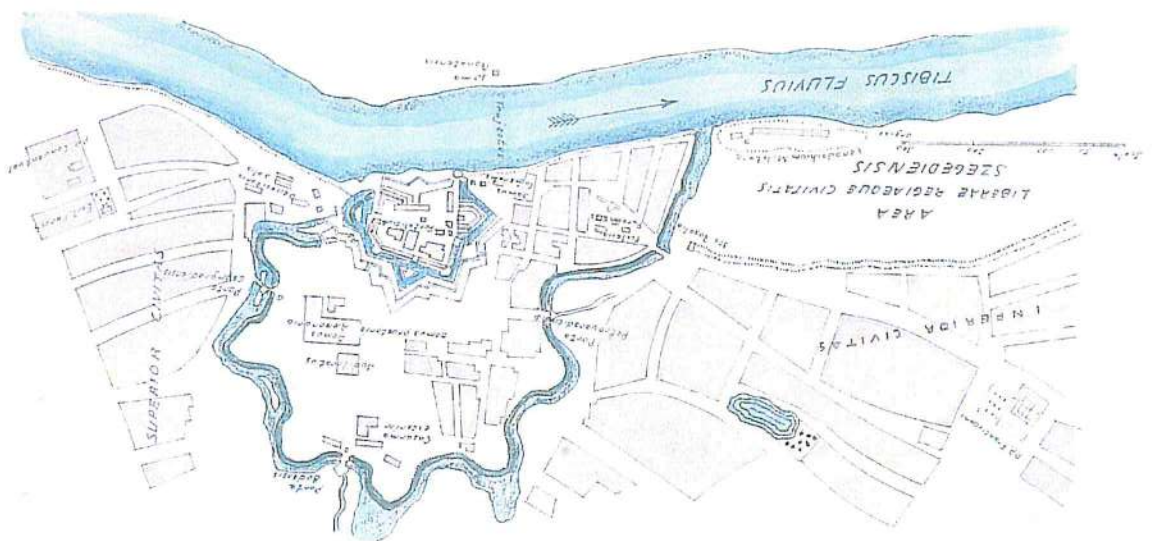
II. Katonai felmérés 1861

Szeged

SITUATION DE SEGEDIN ET SES ENVIRONS
PAR LE S^r DE LA CROIX PAITIS

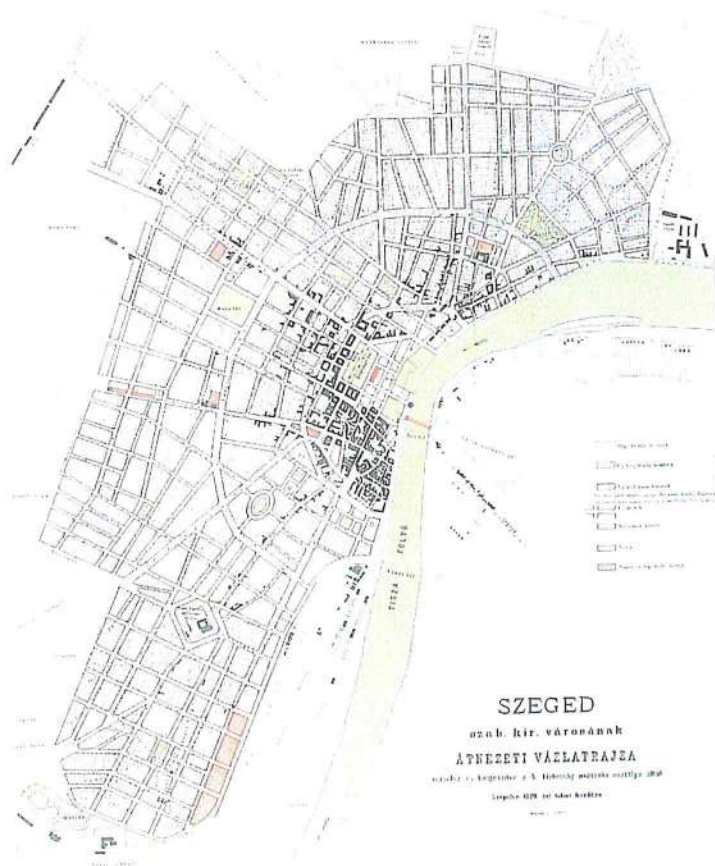
A város egy 1710-es években készült térképen

Térkép az 1740-es évekből

Szeged

Az árvíz után,
átnézeti
vázlatrajz
1879-ből

Szeged árvíz
utáni terve

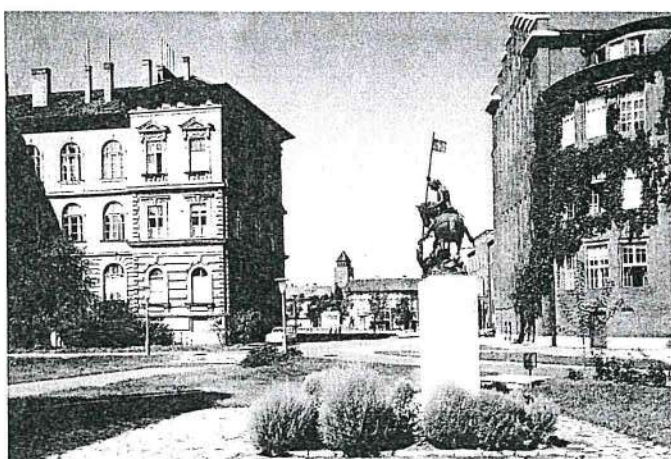
Szeged

1./ A Széchenyi tér a
Városházával

2./ A Móra Ferenc Múzeum
a Tisza parton

3./ A Tisza-parti eklektikus
házsor a Színház épülettel

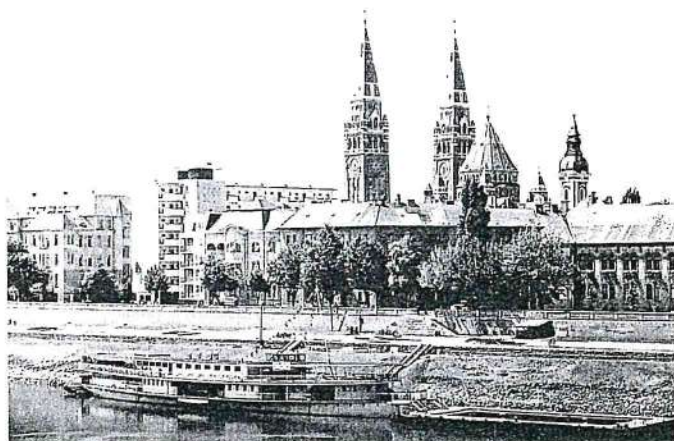
4./ Aradi Vértanúk tere a
hátérben a Tisza Lajos
körúti református
templommal

Szeged

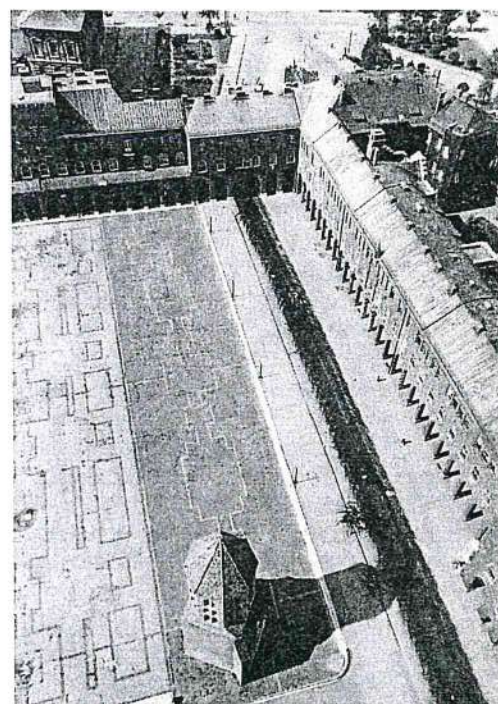
5./ Látkép a Széchenyi térről a Dóm felé

7./ A Dóm tér a toronyból

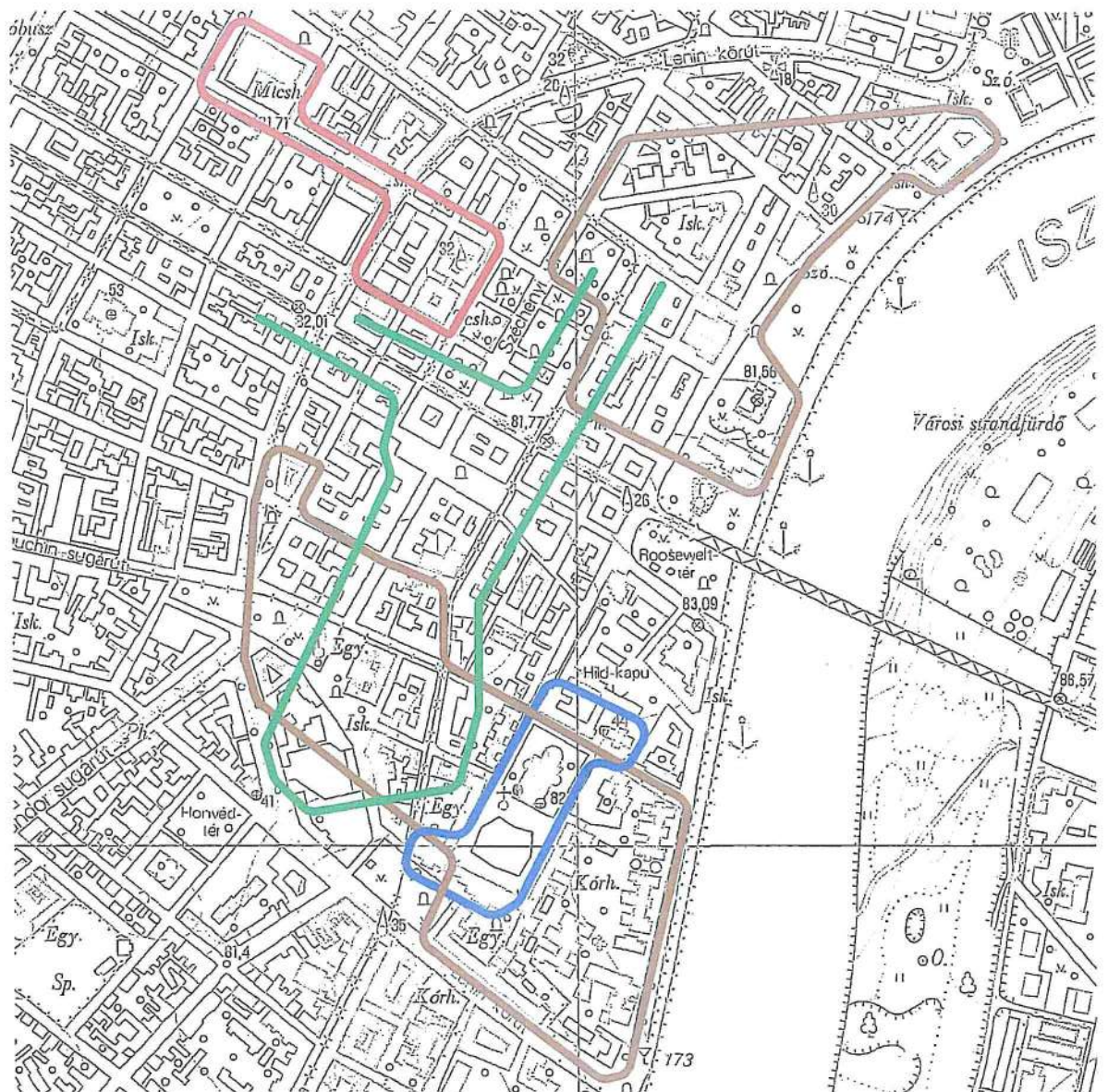

6./ A Dóm és a klinikai negyed látképe a Tisza felől

8./ A Dóm tér „kívülről” a Hősök kapuja felől, baloldalt a Püspöki palota

Szeged

A központ funkcionális tagolódása - (M = 1 : 8000)

- Közigazgatás** —
- Egyház, vallás** —
- Művelődés, oktatás** —
- Kereskedelem** —

Szeged

A központ városképi megjelenése - (M = 1 : 8000)

- „karakteres” térfal ———
- jelentős zöldfelület ———
- városképi tengely - - - -
- városképi hangsúly ● ■

Szeged

1./ A központ kialakulása

A már régen lakott környékű település fejlődésének kezdete egybeesik a Római Birodalom kiterjesztésével Pannóniára. A római provincia megalapításától tervszerűen épített város, az egykori Colonia Claudia Savaria lett (Kr. után 43 körül, Claudius császársága idején). A város elhelyezése jellegzetesen a Földközi-tenger környékén kialakított várostelepítési elveket követi (Hippodamos). Az első település helye a mai Oladtól a Kálvária-hegyig terjedő domborulat legkeletibb és keletre lejtő területe, mely fekvésénél és felszíni adottságainál fogva mint településközpont két évezreden keresztül megtartotta jelentőségét. Kialakulására döntő volt, hogy már évszázadok óta itt haladt az ismeretlen Északot a mediterrán világgal összekötő kereskedelmi út, az ún. „Borostyánkő” útvonal, de innen ágazott el a Pannónia északi területét átszelő átlós út is észak-kelet felé. Ezért katonai őrállomásnak és raktárhelynek építették ki, és Kr. után 54-ben már a felső-pannóniai tartomány székhelye.

Az ásatások szerint az első század végén a város központja a mai Berzsényi térnek a Székesegyház felőli területe volt (Savaria Fórum). A második században új építkezések kezdődtek új alapokon. A harmadik században éri el a város legnagyobb kiterjedését, dél felé az Iseum környékéig. A Perint patak is a városon belül került. A negyedik századtól hanyatló várost valószínű, hogy csak 455-ben vette be Attila. Ugyanezen évben szörnyű földrengés döntötte romba. A népvándorlás idejéről egészen az avarokig a város újjáépítésére nincs adat. Név szerinti említése ebben a korban csak Nagy Károly 791. évi hadjáratának leírásában található (aki a régi római úton Savarián át vezette vissza seregeit).

A honfoglalás után valószínű, hogy – az avarok által is lakott – Savaria romjai közé először Kál horka települt be. A római település centruma magától értetődően a középkorban is a város centruma maradt. Az ide futó római utakat továbbra is használták, és ezen utak városfalon belüli részére települtek rá és alakultak ki a város első utcái. A vár kialakulása a római idők emlékének és a magyar középkornak kapcsolódását is szemlélteti. Feltehetően a Kr. utáni első században épült római tábor északi kapujához tartozó kisebb torony és a negyedik században épült erős torony – esetleg mint lakótoronyok – valamint a mellette levő átriumház az a mag, amely megerősítés után a középkori „Úrháza” lett. Maga a település Kál, a lakótorony és az Aranyos vagy Perint patak között alakult ki. Kál temploma 1175-ben nyer először említést, mesterei valószínűleg a már idetelepült bencések voltak. Feltehetően kelet-nyugati tájolású nemzetségi kápolna volt.

Egy 1264-ből származó oklevél a már megnagyobbodott települést a Zombot birtokos családról Zombothelnek írja. Vitatott, hogy a tatár pusztítás mennyire érintette a várost, és az is, hogy miként került a vár és a város a győri püspökség birtokába. Tény, hogy a tatárjárás után körülkerítették a várost. Nyugati oldalán a Perint patak határolta, keleti oldalán a mai Állami áruház helyén a Szt. Márton felől vezető győri-gyöngyösi út torkolatánál állott minden bizonnyal a városkapu. Ebben az időben már a lakótorony is körül lehetett kerítve, de a külső vár még nem volt kialakítva.

A mai Fő tér a városkapu előtti gyülekező térből alakult ki, ahova akkor a rumi és kőszegi országutak is befutottak. E tér körül telepedtek le a városfalon kívül rekedt német telepesek, hospesek. A tér győri úti torkolatánál épült 1363-ban az egyhajós ferences templom, melyet az 1630-as években barokk stílusban újjáépítettek. A győri püspök és a város kapcsolatának első írásos emléke 1318-ból való. 1354-ben Szombathely már város volt. 1407-ben a győri püspök kiváltságlevelet (szabadalomlevelet) adott Szombathelynek, saját választott bíróját vezetése alatt élhetett. A XV. század folyamán a Hunyadiak befolyása

érvényesült. 1490-ben Miksa császár ostroma után egy időre német uralom alá került a város és elszegényedett. A külső várfal és várárok megépülésével a románkori lakótorony ill. belső vár melletti kis templomot csak a külső várfalon belül élők használhatták.

A vár Mohács után egy ideig gazdátlan, majd ismét a győri püspöké, akinek feudális hatalma ellen a város kemény küzdelmet folytat, annak érdekében is, hogy megyeszékhellyé válhasson, ami az országgyűlés 1578-ban hozott határozata szerint meg is valósul. 1582-től megkezdődik a céhek virágzása. A püspök által 1593-ban kiadott Urbárium írja le a külső vár növekvő területét, és a belső vár palotájának jelentős méretét. Ennek ellenére sem találni a reneszánsz művészet virágzását igazoló komolyabb emléket. Pedig miután megyeszékhely lett, lassan megkezdődik a nemesség beszívargása és itt élnek a török elől idemenekült uszkok is a német vendégeken kívül.

A legnagyobb kár a Bocskai szabadságharc idején érte a várost: a tanács 1605-ben Németújfalvára menekítette összes hivatalos iratait (az 1407-ből való kiváltságainak 1525-ből való megújítását tartalmazó iratot is). Azok ott tűzvészben semmisültek meg. Igen lassan fejlődött a város ill. igen sokat szenvedett a Rákóczi szabadságharc alatt is, mivel mindenben támogatta a felkelést a császáriakkal szemben. 1710-ben pedig a lakosság több, mint kétharmada pestis áldozata lett.

A XVIII. század végre a lassan meginduló fejlődés százada lett. A pestisjárvány után főleg németekkel kiegészült városi lakosságnak és az egyre inkább betelepülő nemességnek a mindössze 5 utcányi térséget határoló városfalán a barokk stílusban újjáépített házakkal kezdett szűknek bizonyulni, ehhez járult, hogy Mária Terézia 1777-ben Szombathelyen új püspökséget alapított. Első püspöke Szily János megkezdte a püspöki palota, a szeminárium, a székesegyház, és velük szemben az Eölbei ház építését (1777, 1778, 1794, 1796, Hefele Menyhért).

A XVI. század második felében Szombathelyre költözött Vasvárról a Megyeszékhely, mert míg Vasvár mögött nem volt városképző tényező, Szombathely nem csak püspöki székhely, hanem kereskedelmi utak csomópontja és topográfiai fekvése is megfelelőbb, mivel a két vízfolyás köze alkalmasabb volt védhető polgárváros kialakítására. A győri püspökség „akadékoskodása” következtében az új megyeháza építése jóval a megyei központtá válás után, csak 1775-ben kezdődhetett el (Chevrieux Adrian). Ez lett a mai Berzsenyi tér együttesének első tagja. Az előzőleg említett 3 épület kialakításának áldozatul esett a középkori vár és templom együttes. Így adott helyet a középkori vár piactere később az egyházi és megyei igazgatási központnak. A polgárváros vásártere, a mai Fő tér pedig a figyelő toronynak és a Városházának. A késő barokk korban – amikor már értelmüket veszítették – lebontották a város falait is. A XIX. század első felében a központban nincs jelentős változás, de már a szabadságharc előtt az új városháza helye eldőlt a Püspöki Palotával szemben levő telek megszerzésével.

A század második felében a vasút kiépítésével a város forgalma rohamosan növekedett, gyárak keletkeztek és az ipar export céljaira dolgozott. Már 1849-ben üzembe helyezték a Bécs-Sopron-Kanizsa-Trieszt vasútvonalat, ezen az útvonalon a város élete Közép-Európa, sőt a „világkereskedelem” áramkörébe kapcsolódott be. A Győr-Graz vasútvonal kiépítésével a város vasúti csomóponttá is vált. Az eddigi mezővárosi státusú város 1871-ben a rendezett tanácsú városok kategóriájába lépett, 1880-ban avatták fel a Városházát (Hauszmann Alajos) és a benne létesített kőszínházat. Az első világháborúig 21 gyár és nagyüzem létesült a városban. Ehhez kapcsolódott a hitelszervezetek fejlődése. A város urbanizálódása a vidéki városok közül szinte a legdinamikusabb lett. (1870-ben 7.000, 1910-ben 31.000 lakos.) A megnövekedett lakosságnak 50%-a élt iparból és kereskedeleből, 14%-a közlekedésből és csak 3,8%-a őstermelésből.

Sajnos a 20-as években a Pozsonyból „menekülni kényszerült” egyetemet a város nem fogadta be. Az 1922-ben készült Wälder-Warga féle rendezési terv a városszerkezet II. világháborúig tartó fejlődését meghatározta. Az 1945-ös események nagy megpróbáltatásokat hoztak a városnak, a belváros épületeinek jelentős része elpusztult, az épületek több mint fele sérült meg. A támadás következtében Szombathely az ország ötödik legsúlyosabb károkat szenvedett városa lett.

A háború után a város területe a környező községek csatlakozásával növekedett: a városhoz csatolták Gyöngyöshermán, Gyöngyösszőlős, Herény, Kámon, Olad, Szentkirály, Zanat és Zarkaháza községeket. A koncentrált iparfejlesztési politika keretében az 5 nagyváros mellett, egyike annak a 4 középvárosnak, amelyet „dinamikus” fejlesztés célterületének jelöltek ki a 70-es években. A település-hálózatfejlesztési koncepció szerint a város felsőfokú központ lett, egészségügyi intézményei hagyományosan a megyén kívüli szerepkört is ellátnak.

2./ A központ funkcionális tagolódása

A római település első központi funkciója az útkereszteződés lett, ill. annak védelme. Ez a védett útkereszteződés (a Fórum és a Capitólium is, közelében egy később épült feltehetően ókeresztény cella trichorával) – bár évszázadokra romok alá került – a honfoglalás kori település erődítményének alapját képezte. A középkori külső várfal és annak kapuja a régi római castrum falain épült fel. Az erődítmény mellett épült templom a várnép plébánia temploma lett, de ezt a funkcióját elvesztette, amikor később a várfalakat megépítették. A vár ellátására a központi funkció a külső vár előtti piactérrel egészült ki. A gyöngyösi kapu előtt alakult ki az utak találkozásánál, körülötte a városfalon kívül rekedt hospesek házaival. A várban levő templom helyett a Szt. Márton domonkos templom lett a polgárváros plébániája.

Csak a XVIII. század elején, amikor a védelmi funkció értelmetlen lett, az erőd és a várfal jelentőségének csökkenésével először a várfalon belüli templom nyerte vissza plébánia funkcióját, azután az ide áttelepített megyeszékhely, a megyei igazgatási funkciót megtestesítő Megyeháza kapta – a győri püspök ellenére – a várfal melletti helyet. Végül az egyház és az állam közötti erőviszonyok megváltozásával az új püspöki székhely már nem annyira világi jellegű hatalmával, hanem ideológiai tartalmának reprezentatív kifejezésével (papi szeminárium, püspöki palota, székesegyház, stb.) tükrözte e funkció lényegi változását. Ez a változás megszüntetette a várpiac funkcióját is. A kereskedelem központjává a várospiac vált.

A virágzó céhek tagjai és a megyeszékhelyre települő nemesek új barokk lakóházakat építettek, amelyek a még meglévő városfalak szorítása miatt szinte minden utcában, de csak függőleges irányba terjeszkedhettek 1-2 emelettel, a földszinten gyakran műhelyekkel, üzletekkel. A település ezzel városias arculatot nyert. A várpiac, helyén a Vár utcában és a Kám utcában (ill. közvetlen szomszédságában tömörült az egyházi, egyház igazgatási, megyei igazgatási, és a már előbb is itt fejlődő közép- (1772) és papi felsőoktatási funkció, amit a XIX. században egészít ki a Városháza, benne színház, illetve később múzeum. Figyelemre méltó, hogy a városi igazgatás és vele együtt a német és magyar színjátszás is a polgárság városi piacteréről került át az állami igazgatási központ terére.)

A középkori utca rendszerét a mai napig is megtartó belső város legrégebb funkcionális (forgalmi és optikai) tengelye a Szt. Mártonból a várba vezető Gyöngyös utca volt. (Bár Szt. Márton földműves lakosságát a szombathelyi iparos, nemes polgárság soha a városhoz tartozónak el nem ismerte.) Ez vezetett a Ferences templom mellett a városkapun át a várospiacra, és a várpiacra ill. a későbbi barokk téregyüttesbe. A városfal XVIII. századi

lebontásával a város növekedése a Gyöngyös patak irányába és a közvetlen közelében települt falvak beolvasztásával történt.

Az Isis-szálló, a Savaria Múzeum és a Bartók Béla Zeneiskola megépítésével a történelmileg kialakult városközpont délkeleti irányba terjeszkedett. Az intézmény-együttes az ún. „Iseum szent kerület” ásatási területéhez kapcsolódott. Az Iseum feltárása 1955-ben kezdődött és 1963-ig tartott Szentlélek Tihamér és Hajnóczy Gyula irányítása alatt. Az intézmény-csoport elsőként megépülő eleme a szálló volt, amely 1967-68-ban létesült. A hatszintes szállórész a Thököly utca, a kétszintes bejárati és éttermi szárny pedig a II. Rákóczi Ferenc utca felől nyílik. Az utóbbi utca fontos keresztirányú tengely, amely az új Városháza hátsó homlokzatának fut neki. A szállóval szomszédos zeneiskola négyszintes épülete 1969-ben készült el, majd '75-ben az egykori zsinagógából átalakított hangversenyerem is megnyílt, jelentősen fellendítve a város zenei életét. A két épületet alacsonyabb (kétszintes) bejárati tömeg köti össze, sima vonala nemesen egyszerű. Az Iseum ásatási területén, ahhoz közvetlenül kapcsolódóan épült fel a város képtára, elsősorban a szombathelyi születésű Derkovits Gyula valamint Dési Huber István hagyatékára alapozva. Az igényes építészetű és impozáns múzeum épülete egyetlen hatalmas fekvő hasáb, az alsó szintjén szabad kiállítási térrel, a felső szinten bemutatótermekkel.

A város igazi központja a hajdani „Fő-Piacz”, ma Fő tér. A 80-as években átszervezték a belváros forgalmát, a Fő térről kiiktatták a gépjárműforgalmat és az új, széles Thököly utcára terelték. Megépült a belső, majd a külső körgyűrű is. Megnyílt a Megyei Könyvtár épülete, fedett uszoda, képtár épült. 1987-ben parkosították, sétáló zónává alakították a Fő teret. A földszinti üzletek révén a város kereskedelmi életének igazi színtere lett. A tér sarkára befutó Bejczy István utca ugyancsak átalakult az OTP igazgatósági épülete és a városi tanács impozáns épületének hatására.

3./ A központ városképi megjelenése

A fallal és vizesárokmal védett város együttese lényegi változást a XVII-XVIII. század fordulóján mutat. A barokk korban az erődítések eltűnnek, és ekkor alakul ki a város mai Hefele tervezte központjának újat teremtő épületegyüttese, különös figyelmet szentelve a térkialakításnak. Ebben a központban már nem csak az épületekbe zárt funkciók egymás melletti tömegei jelennek meg, hanem nagy jelentőségű a kifelé fordulás, az emberek megjelenésére számító, és jótékonyan befogadó tér formálása, a térfalak megkomponálása.

Ez a tér, melyet a szakirodalom hazánk „legépítészetibb klasszikus barokk terének” tart, statikus szemléletűnek mondható. A homlokzatok barokkos mozgalmassága helyett, az építészeti elemek, részletek arányainak józanságával (a Székesegyházon mondható komorságával) biztosít nyugalmas egyensúlyt a felületeken. Az épületek részben komponált, részben szükségszerűen meghatározott elhelyezésében, a meglévő épületekhez (elsősorban a 20 évvel előbb épült Megyeházához) való igazodásában az „alapsíkon való mozgás” biztonságával nyújtja a megnyugtató térélményt. Ennek szolgálatában állnak szobrok (Szentháromság szobor, Szily János püspök szobra ülő pozícióban) és ezek elhelyezése is. A térfalak nyugalmát emeli ki és teszi kézzelfoghatóvá a püspöki palotához, és az Eölbei házhoz csatlakozó kerítés-architektúra (amely motívum talán a Megyeháza alacsonyabb oldalszárnyaival is harmonizálni kíván).

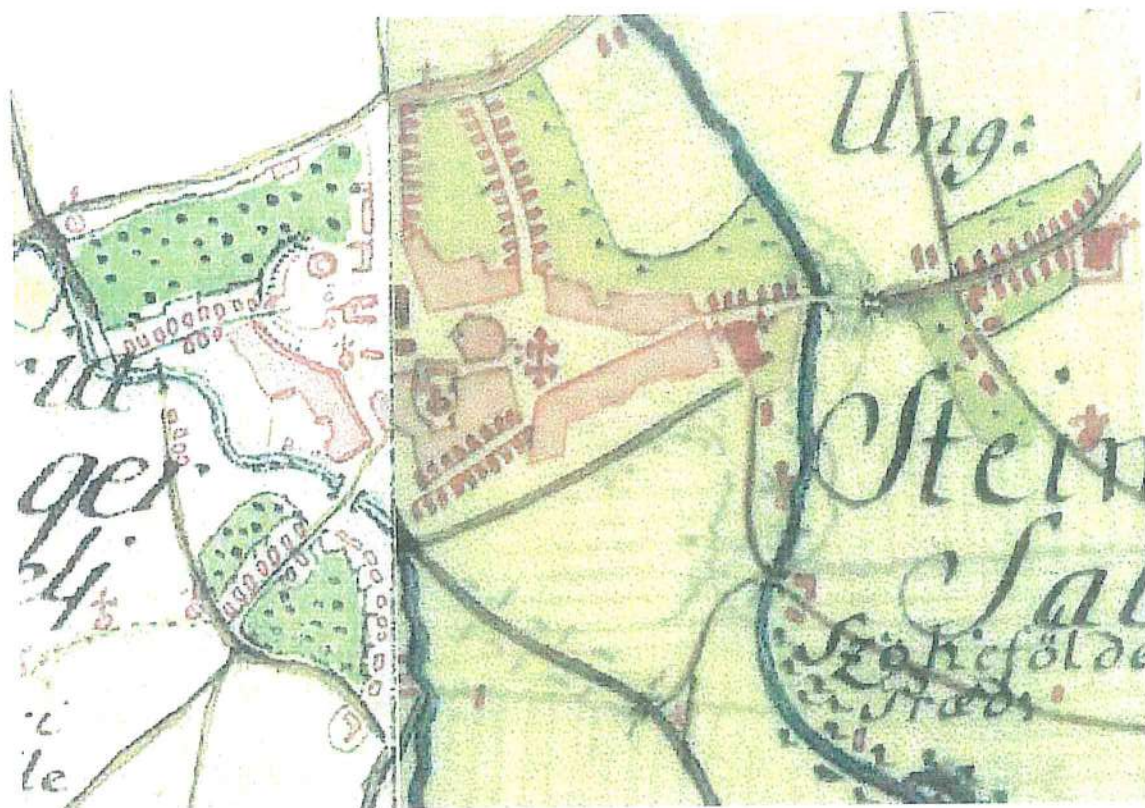
Hogy a térbe csatlakozó utcák rávezetést nem adnak, és csak a megérkezés után, belülről érzékelhető a kompozíció, ez a középkori utcahálózat megtartásából adódik. Mindkét középkori térnél (a Fő térnél is) az útszűkületeken át való érkezés megmaradt. Sőt a Hefele féle tér másik oldalán levő 2000 évet sűrítő romkert is ilyen térszűkületen át (a Székesegyház

mellett) közelíthető meg. Talán jobban érvényesül az elválasztás, mint az egymásba kapcsolódás. Ez a mozaikszerű városszerkezet a későbbi fejlődésben is jellemző marad.

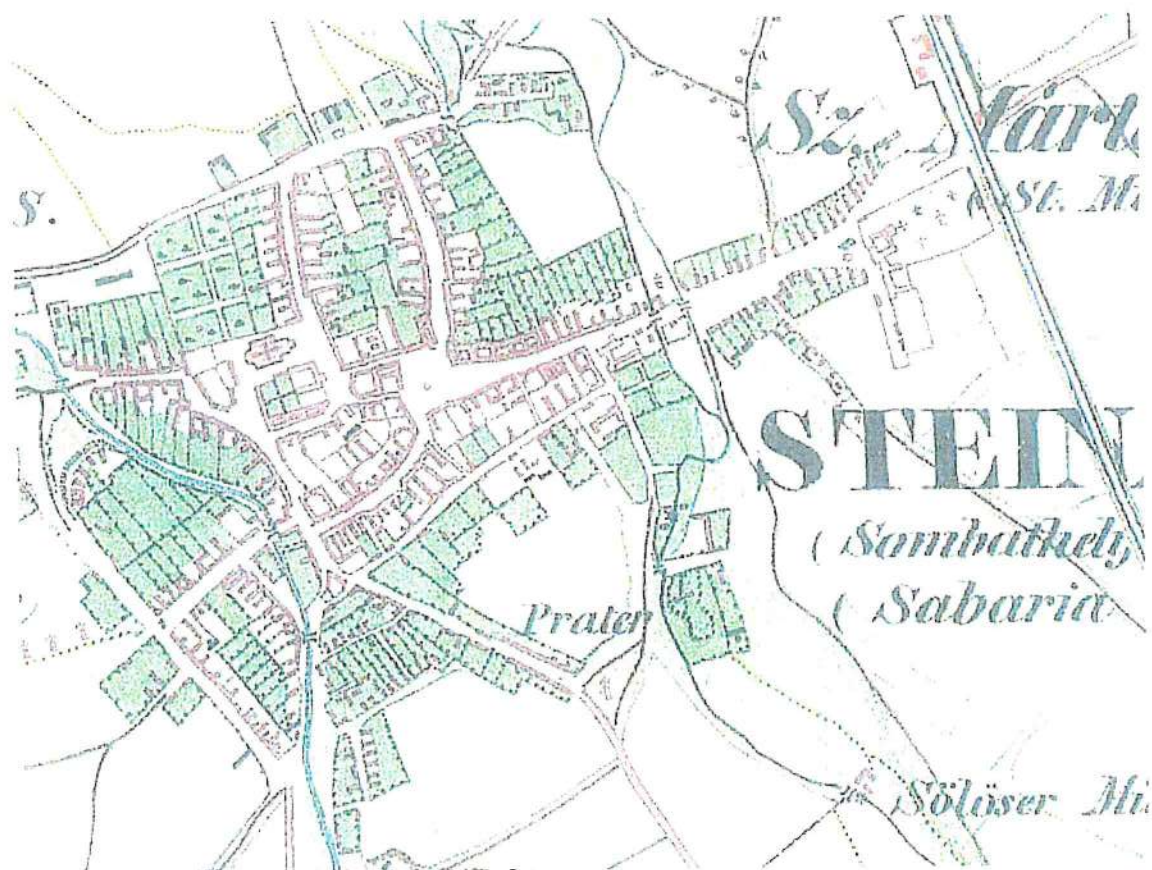
A forgalmi és esztétikai tengelynek tekintett egykori Gyöngyös utca az egy tornyú ferences templomtól a kereskedelem, vendéglátás, szálloda, színház és egyéb ellátás térsége felől a Fő tér háromszögű, de „L” alakúnak is mondható területén át érkezik az egyházi együttesbe, ahol a Püspöki Palota szép homlokzata fogad és irányítja a tekintetünket az észak-déli tengelyű tér észlelésére. A másik irányban a keletre nyújtott háromszögű Fő tér végében továbbra is a ferences templom jelképszerű korabarokk toronysisakja jelenik meg, függőleges hangsúlyával még hosszabbnak tüntetve a teret, melynek térfalai a barokk kortól fogva egyenlőtlen magasságban épültek ki, de mára már – változatos minőségű architektúrájuk ellenére is – egységesen városias térhatást keltenek. A két teret – az ünnepi zártat és a hétköznapi nyitottat – a Széchenyi u., valamint az „L” alakú Fő tér észak-nyugati tér bővülete köti össze. Ez adja a „váltást” a keleti és északi tengelyű terek között, és előkészíti az egyszerűbb polgári térből a komponáltabb, történelmibb, bensőségesebb egyházi térbe való megérkezést.

A Fő tér – a történeti térképekről leolvashatóan – 2 egymásra merőleges tengelyű háromszögletű térből alakult. (A XII-XIII. században a városkapuhoz vezető – a rumi és kőszegi – országutakat egyesítő várospiac észak-déli tengelyű volt. Eredetileg csak ekkora volt a piactér és csak később, amikor a település keletre tovább terjeszkedett – a XV-XVI. századra nyúlt meg kelet felé a gyöngyösi kapuig.) Ezt a konfigurációját mindvégig meg is tartotta. A tűztorony, a kápolna, Szentháromság szobor egykori építményeinek (ma már csak a helye) elhelyezése és a keleti hegyes szög is ezt látszik igazolni. Mivel a Hefele féle központi térből „kiáramlik” a Széchenyi utcán át az igényes (fsz. + 2 em.) történeti architektúra (Szegedy ház), a Fő térnek idekapcsolódó kiszögellését az esztétikai tengely fontos „csuklópontjaként” kell értelmezni.

A természet adta két vízfolyás, a Perint és a Gyöngyös patak ma a történeti városközpontban nem jelenik meg, de igen jelentős városesztétikai értéket képvisel, és talán nem kizárt, hogy távlatilag e központi térrendszerbe is visszaidézhetők lesznek.

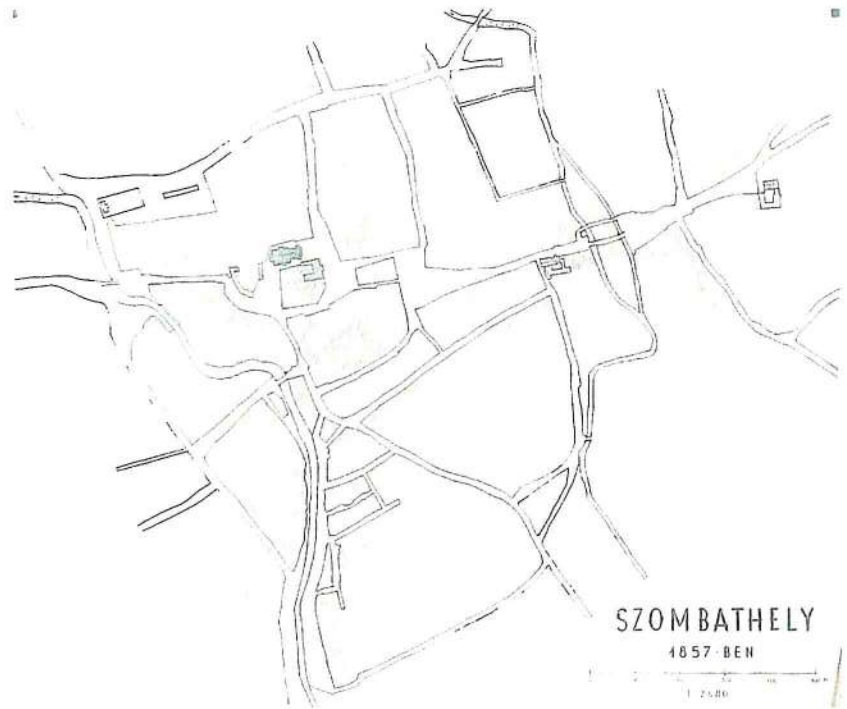

I. Katonai felmérés 1782-85

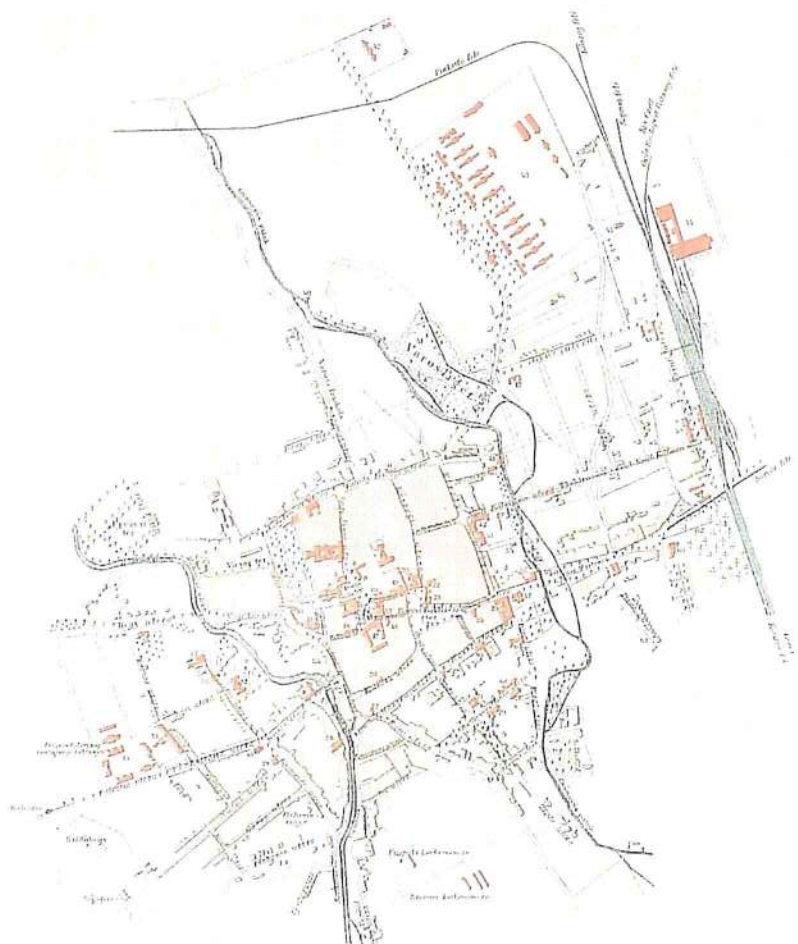

II. Katonai felmérés 1844

Szombathely

A város az 1850-es években (M= 1: 2880-as részletezéssel)

1890-es évekből származó térkép

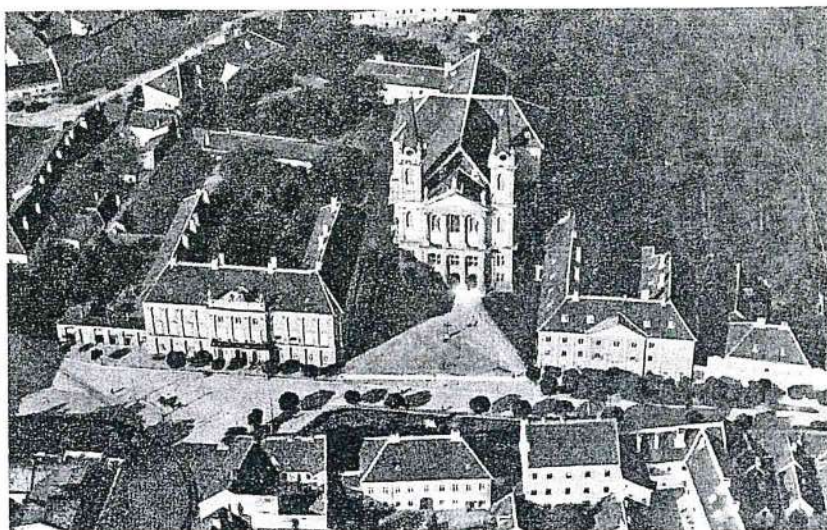
Szombathely

Ortogonalis légi felvétel a XX. század közepéről

Szombathely

1./ A Székesegyház
barokk együttese

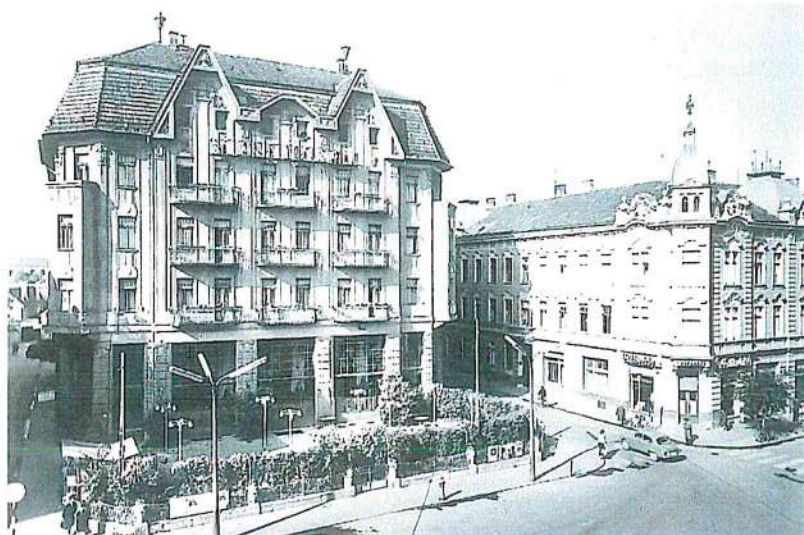
2./ A Berzsenyi Dániel
tér a Megyei Tanács
épületével és Szily
püspök szobrával

3./ A Székesegyházal
szemben lévő keleti
térfal

Szombathely

4./ A Savaria Szálló
épülete

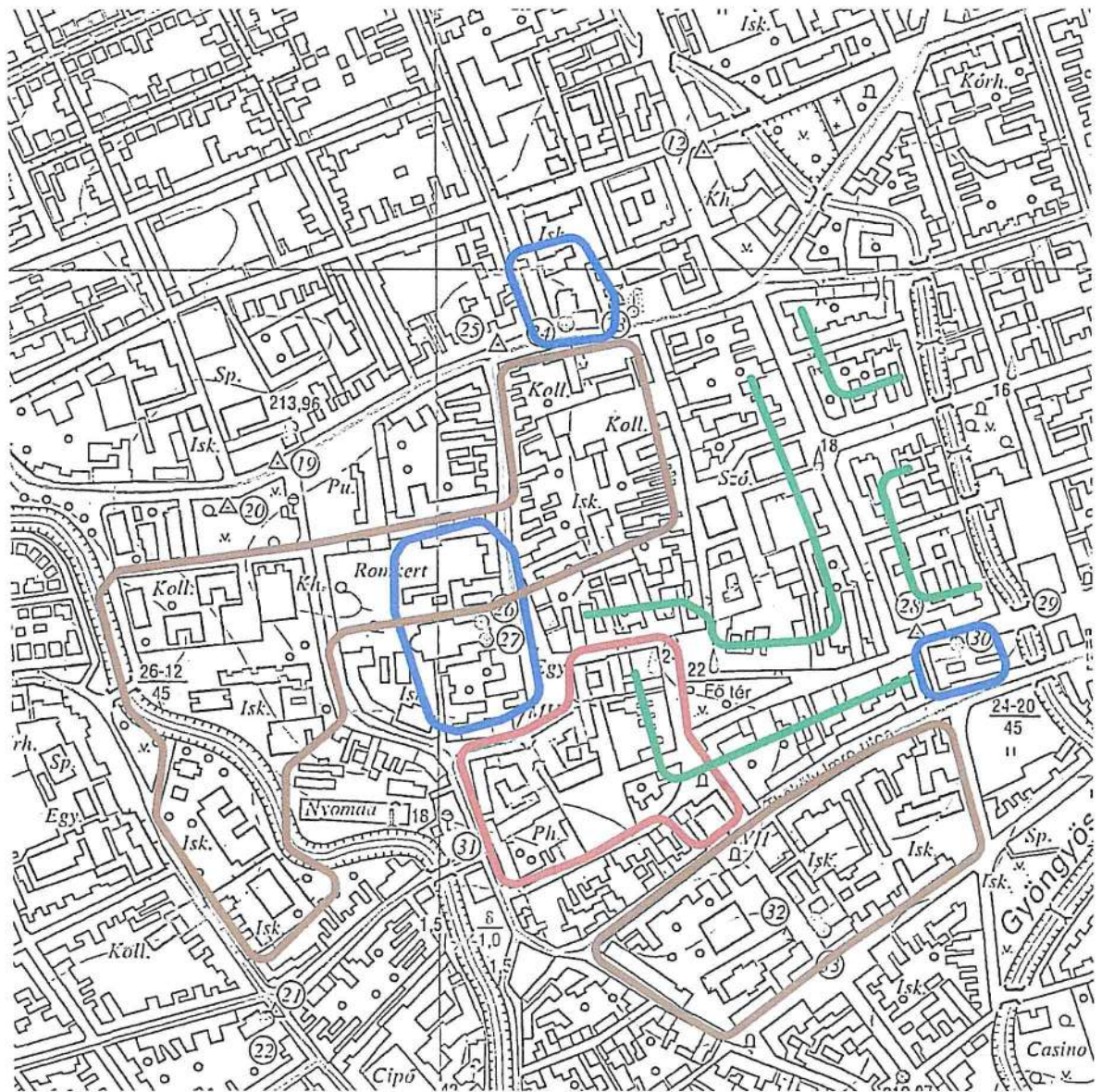

5./ A Főtér
északnyugati
beszögellése

6./ A Fő tér északi
térfa

Szombathely

A központ funkcionális tagolódása - (M = 1 : 8000)

- Közigazgatás** —
- Egyház, vallás** —
- Művelődés, oktatás** —
- Kereskedelem** —

Szombathely

A központ városképi megjelenése - (M = 1 : 8000)

- „karakteres” térfal ———
- jelentős zöldfelület ———
- városképi tengely - - - -
- városképi hangsúly ● ■

Szombathely

1./ A központ kialakulása

A Pannon dombvidék egyik jellegzetes tolnai kistája a Koppány folyóval átszelt dombkaréj, ahol Tamási városa elhelyezkedik. A Duna menti hadi vonulásoktól elhúzódó és festői szépségű vidék már a kezdetekben letelepedésre csábította az embert. Az ásatási anyag, később az „írások szerint” ez a szelíd dombokkal övezett völgy mozgalmas történelem tanúja volt. Találtak itt kőkorszaki leletet a Koppány folyó partján és a bronzkorból egy földvár nyomait a későbbi Miklósvár közelében. Valószínűleg a földvár lakói temetkeztek a „Likas hegy” urnatemetőjébe, ami egy üregrendszer. Kr. e. 800 körül a halstatti korból még egy földvár származik, amelynek nyomait a henyei dombon találták meg.

A Koppány másik oldalán a vaskorból kelta emlékek kerültek elő, 1941-ben egy római ezüstös bronz Concordia szobor és 1952-ben Pallas Athene szobra az I. századból. Ezek a provincia legrangosabb leletei közé számítanak. Találtak még római villanyomokat és a mai plébániatemplom alatt római padlóburkolat maradványait, ezen kívül a Várhegyen a Castellum romjait. A régészeti leletekkel azért kell részletesebben foglalkoznunk, mert ugyanazt a letelepedési formát mutatják, mint a honfoglalás után rövid idővel itt megjelenő magyaroké. A Koppány folyó északi oldalán levő dombon lakóterület – polgárváros, a déli oldal magasabb pontjain erődítések voltak, jó stratégiai adottságokkal. Bizonyára az erősség volt először és ennek védelmében az észak-déli és kelet-nyugati út találkozásánál alakult ki először a cserekereskedelem, majd a lakótelepülés.

Az utak iránya beazonosítható, habár a domborzati viszonyok miatt igen kanyargós, főleg a kelet-nyugati út nyomvonala. Ennek szerepe is átalakult, helyenként jelentéktelenné vált, ahogy a vízrendezések engedték, „lecsúszott” a hegyről. Biztos támpontot ad irányáról mégis a Gonoszdi patak hídja, a piac (Kossuth tér), a templom elhelyezkedése és a kivezető keleti útszakasz. Bizonyos azonban, hogy az írott magyar történelemben a település központja már a maival azonos helyen volt. Ugyanis a katolikus templom egy Szent Tamás tiszteletének szentelt román kori templom helyére épült (melynek egyik oszlopfőjezete az oldalbejárat szenteltvíztartója) és a Hédernembeli család, mely hosszú ideig birtokolta Tamásit, felvett neve innen származik. A magyar várat valószínűleg IV. Béla rendeletére, 1315-ben építtette Kányai Fülöp. Ennek utódja nem lévén, az Ozorai, majd a Hédernembeli Tamás család – az ország egyik leggazdagabb családjá – a birtokosa. A Héderváry család közel 100 évig a birtok ura vámszedési joggal. Tamási ekkor mezőváros. Héderváry Ferenc 1531-ben végrendeletében Werbóczi Istvánra hagyja, majd ennek fia, Imre örökli.

1541-ben a török elfoglalja Tamási várát. A lakosság egy része elmenekül, pestisjárvány is pusztít. A környék több faluja és pusztája elnéptelenedik. 1686-ban ifjú Badeni Lajos örgróf szabadítja fel a települést. Utána az Eszterházy család birtoka. Pál herceg, nádor, birtokait Győrből, Pápáról, Keszthelyről, Veszprémből és Tüskevárról származó, csak magyar telepésekkel népesíti be. A telepítést Komáromi Ferenc csobánci tiszttartó végzi. A templom körüli területet ekkor Magyar-Tamásinak nevezik, itt van az Öreg utca, ma Deák Ferenc utca. A magyar lakosság 1702-ben az évi urbárium szerint 220 fő. A törökök alatt beszivárgott rác lakosság Rác-Tamásiban (ma Rác völgy) lakik. A hercegi uradalomban munkára akarják őket kényszeríteni, erre elköltöznek. 1770-ben már nincs rác lakosa Tamásinak.

A Rákóczi szabadságharc alatt a labancok (rác csapatok) kétszer pusztítják végig a települést, 1704-ben és 1706-ban. A lakosság a Koppány mocsaraiba menekül. 1708-ban Béri Balogh Ádám a vár parancsnoka, akit két év múlva Szekszárdon fognak el a labancok, Budára hurcolják és ott kivégzik. A Szatmári-béke (1711) után a lakosság visszatér és elindul a békés munka. Az Eszterházy család újra alapítja a plébániát és 1719-1720-ban, a törökök által

elpusztított Árpád kori templom romjain templomot építenek. Ez kicsinek bizonyul. A mai templomot 1734 és 1742 között építik, szentélyként felhasználva a kisebb templomot.

1777-ben a császári csapatok felrobbantották Tamási várát. Állítólag ennek köveiből épült a Miklósvári-vadászkastély, a pincehelyi templom és a Tamási nagy kocsmá, amit a szálloda építéskor lebontottak. Miklósvárt a hercegről nevezték el és rövidesen ismertté vált egész Európában. Híres vadaskertjében királyok vadásztak. Fényes Elek 1851-ben részletesen leírja a vadaskertet, melyben mai napig megtalálható a híres dámszarvas. A nagy pompával rendezett vadászatoknak a szabadságharc vetett véget. A vadaskert azonban épen maradt. A II. világháború után a kormány vadászterülete lett.

Tamási népessége az Eszterházy telepítés hatására Tolna megyében ritkaságszámba menően egységesen magyar. Fényes Elek 1851-ben ezt írja: „2838 kath. 25 ref. 24 zsidó lakosa van”. A plébánia templomon kívül még egy katolikus temploma van a városnak, a Rozália kápolna a Koppány déli oldalán. Többszöri átépítéssel ugyan, de 1542-ig nyúlik vissza építési ideje. (Ez az évszám – ha nem tévedés – és az elhelyezkedés egyelőre rejtélyes problémát jelent. A vár oldalán egy évvel a török megszállás után hogyan épülhetett keresztény templom?) A kis kápolna igen szép táji környezetben helyezkedik el, előtte színvonalas szobrászati értéket képviselő kálvária. A stációk már nincsenek meg. Sajnos a kápolna látványát, de még állagát is veszélyeztetik napjaink építkezései. A zsidó lakosságnak kis száma ellenére, temploma volt Tamásiban. A zsinagógát azóta lebontották, de magmaradt a zsidó iskola és a rabbi lakás (Eötvös u. 2.) használaton kívül. A romantikus formaalakítású evangélikus templom a Kossuth téren épült.

Az ősi Tamási épületállománya a helyi anyagokhoz igazodott. Sem követ, sem téglát nem használtak. Sőt a házhoz alapot sem készítettek, hanem kiásták a földet és rétegesen visszadöngölték. Ez kőkemény alapot adott és erre verték rá a vályogfalat. Középkori épületnyomokat csak a középületknél kereshetünk, elsősorban a már említett plébániatemplomnál és a vároldali építkezéseknél. Megtalálhatók a városban a XVIII. századtól kezdődően a barokk, a klasszicizmus és a romantika emlékei, gazdag a népi és polgári építészetben egyaránt előforduló fafaragás a „svájci ház” formajegyével. Igen nagy számban épültek eklektikus épületek, főleg a Kossuth tér és a Deák Ferenc utca kereskedőházainál. Ez utóbbiak finom egyszerűsége a klasszicizmus eleganciáját idézi, valószínűleg sok az átalakítás is. Megtalálhatók a századforduló üzleteinek és iparos műhelyeinek csinos kis házai, melyek közül talán a legérdekesebb az Arany János u. 5. számban levő cipésműhely. Található néhány szecessziós épület is a városban.

Jelentősnek nevezhető középület a templomokon és a vadászkastélyon kívül a volt Eszterházy intézőház (Várady doktor háza), amely a XVIII. és XIX. században épült a Szabadság út hrsz. 1274 alatt. Ugyancsak a Szabadság úton (62-es szám) barokk gazdasági épületek. Az 1839-ben épült postát átépítették. Említésre méltó az iskola – szemben a katolikus templommal – a Szabadság út 84-ben és Würtz Ádám szülőháza a XIX. század végéről az Arany János utca 15. szám alatt. A főter fontos épülete a bíróság a Szabadság út 29-ben, a Polgármesteri Hivatal a Szabadság út 6-ban. Ez a rangos eklektikus ház tornyával a városközpont egyik meghatározó eleme.

2./ A központ funkcionális tagolódása

Tamási szerepkörét vizsgálva felvetődik az a gondolat, hogy Tamási nem a környezetéhez kapcsolódott, hanem zárt egységként a két településrész egymáshoz. Az egyik Tamási a másik Tamásihoz. A vár, a birtok védte, majd szervezte a polgárvárost, a polgárváros ellátta és szolgálta a birtokot. Ez mindkettőnek hasznot hozott.

A XIX. század végi fejlődés csak részlegesen érintette Tamásit, mivel a vasúti fővonalak elkerülték, miközben ekkoriban gyorsult fel Dombóvár és Bátaszék városias fejlődése. A járási székhely szerepkör hatására fontos igazgatási intézmények települtek Tamásiba. A város fejlődése a két világháború között lelassult. Az 1960-as évektől a szocialista vidékfejlesztés idején Tamási új közintézményekkel, lakóteleppel és új ipari üzemekkel bővült, melynek következtében városi rangot nyert.

Tamásiban a lineáris, egy utcára felfűzött intézményközpont klasszikus példáját találhatjuk. Ennek tengelyét jelentő Szabadság utcára (65. sz. főút) fordulva, a Szekszárd felől bevezető Fő utca irányából kis tér fogad, amelyen a Polgármesteri Hivatal, az evangélikus templom, a rendőrség új épülete, valamint egy a '70-es éveket idéző áruház (ma kínai üzlet), az út átellenes oldalán pedig egy irodaépület található. Noha a tér leginkább parkolóként üzemel, kialakításán, a túloldali irodaház elrendezésén, beépítési konfigurációján, az épület az utcavonaltól való visszahúzásán jól látható a szándék: a városban hiányzó főteret kívánták létrehozni. Hogy a történelmi hagyományok ezzel szemben a lineáris elrendezés felé mutattak, az bizonyítja, hogy a két legfontosabb közigazgatási épület, a Városháza és a Járási Bíróság épülete a települést kettévágó 65. sz. főút két oldalán épült meg, a főút felé néző főbejárattal. Ez az út mellé település az intézmény hálózat későbbi bővítésével még hangsúlyosabb lett.

A valódi hétköznapi intézményi ellátást nyújtó épületek is a főút mentén sorolódnak, jellegzetes módon valamennyi az út nyugati oldalán, lazán, önálló elemenként felfűzve. Az utcáról mélyen visszahúzva – de onnan nyílóan – a piac, a városi könyvtár, a művelődési központ, élelmiszer áruház, a motel, és a végén a városi irodaház többszintes tömege rendben sorakozik térképzés, egységes, jellegzetes építészeti arculat nélkül. A sorba fűzött intézménylánc elemei a '70-es évektől napjainkig beazonosítható módon képviselnek egy-egy építési korszakot. Az újabb építésű Művelődési Ház kellemesen tűnik ki egyszerű, de igényes kialakításával.

3./ A központ városképi megjelenése

Ahogy a fentiekből kiderült, Tamásinak tulajdonképpen két központja van. A város szempontjából főternek a „polgárváros” centrumát, a Kossuth teret kell tekintenünk. Ezen halad át a „két út”, amelyek csomópontjában a város kialakult. A tér tulajdonképpen két részből áll: a templom körüli területből és a volt piactérből. Ezek csak egy sarkon kapcsolódnak, de a Szabadság út templommal szembeni térfalának kis elhajlása mégis egy térré teszi a két területet. Építészeti attrakciójuk a templom, mint legmagasabb pont, valamint a Városháza tornya, mint ellenpont. Ha kissé távolabb is, de harmadik vertikálisként az evangélikus templom tornya keretezi a település súlypontját. A volt piactér szép növényzete betölti, homogén egységgé alakítja a térséget.

A katolikus templom körüli szintkülönbségek, lépcsőrendszerek és magasabb házak, melyeken átvág az út forgalma, a látványt teremtik meg. A városháza és a rendőrség nagyobb tömegével átvezet a más architektúrájú térfalakhoz. A kis teresedéseket, főleg a templom környezetében, szobrok gazdagítják. A Szabadság út folytatása fontos kiegészítése volt ennek a hangulatnak a régi iparos házakkal egyik oldalt, és a nagy kocsmával a másik oldalon. Itt azonban megbomlott a szövet. A domborzatot logikusan követő útrendszer és a beépítés helyét átvette a „mérnöki” gondolkodás.

Tamási nagy részén megmaradt még a régi útrendszer. Szinte azonosan az 1859-es kataszteri felméréssel. A központot karéjszerűen körbeveszi a domb lábánál a lezáró út. Ebben a karéjban helyezkednek el az utcák látszólag esetlegesen, mégis egy okos rend szerint. A piactérral párhuzamos három utca kis törésekkel és lejtéssel egyszerűen csak felosztotta a

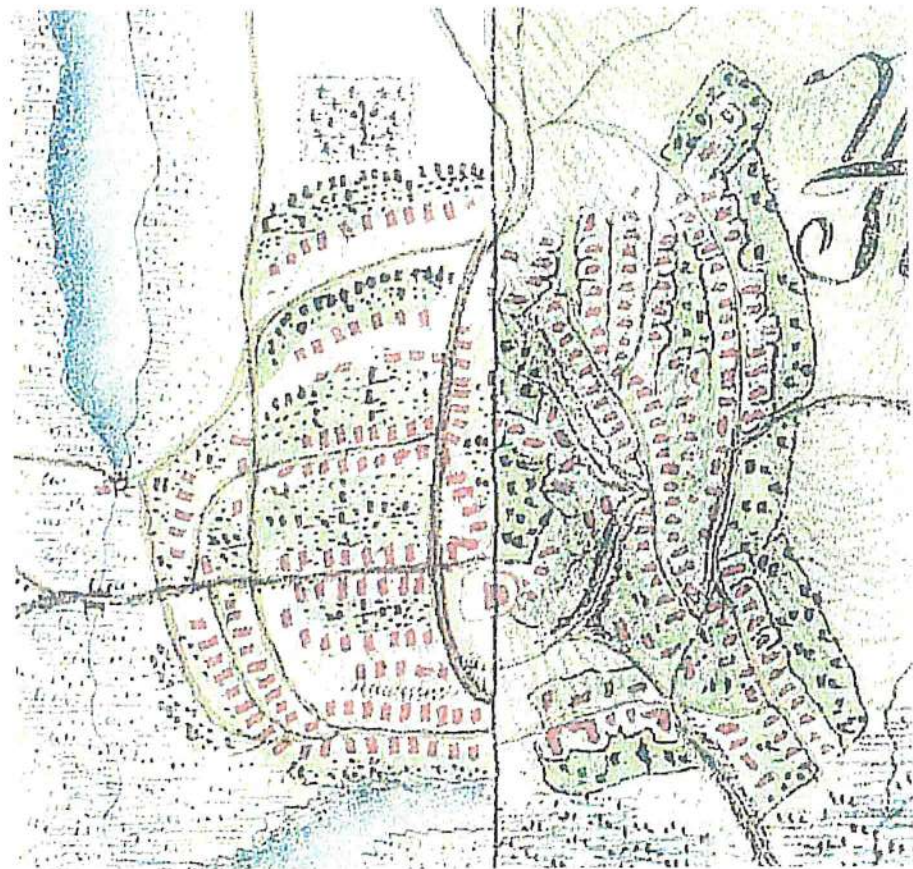
területet, eredménye mégis szép utcaképek sora. A másik oldalon a templom alatt különösen szép a Czuczor Gergely utca ívére felépített házsor. Az ehhez kelet felől kapcsolódó terület már áldozatul esett a „bontási láznak”.

A mai Tamási városa már régen nem csak a középkori magot és a várat jelenti. Észak, kelet és nyugat felé új lakóterületek kapcsolódtak a központhoz, egyenes, szabályos utcákkal. Tamási fejlődő város, fõlszívja a környék lakóit. A táj alapadottságai azonban a mai napig meghatározzák hangulatát, szépségét és ősi szerkezetét.

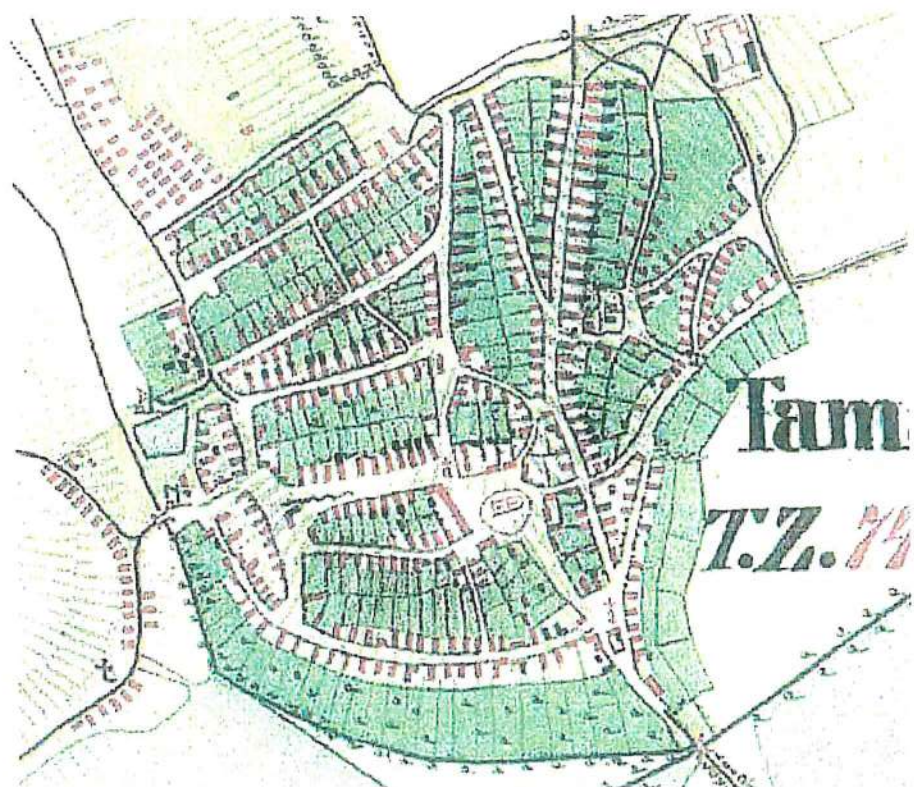
Tamásit, ezt a szerény tolnai kisvárost elsõsorban táji adottságai teszik vonzóvá. Az épített környezet azonban nem kis mértékben járul hozzá megjelenési értékeihez. A két domb egymásnak felelgetõ házai, közöttük a Koppány kanyargó fonala és az õt körülölelõ gazdag növényzet.

A katolikus templom mint szervezõ látvány, szinte mindenhol látszik. Ha mellette állunk, fölénk magasodik, ahogy távolodunk tõle a Koppány hídjá felé, egyre kisebb, egyre jelentõsebbek a térfalak felnõvekvõ szegélyei, de a tengelyben végig ott a látvány és még Miklósvárról visszatekintve is vertikális hangsúly a torony. Nemcsak dél felé, hanem keleti és északi irányban is „lejátszódik” ez a folyamat. És szinte az összes utcában hol eltûnik, hol újra látható a fõmotívum, a templom tömege, tornya.

A már említett kis népi házakból összeálló utcaképekben hajlások, lejtõk és helyenként az utca vonalától eltérõ szögben elhelyezett oromfalak különös bájt kölcsönöznek ennek a településnek. Fokozza a hatást a dús növényzet. És újra meg kell említeni azt a különlegességet, hogy akár a vár dombjáról nézünk a polgárvárosra, akár a polgárvárosból a vár környékének beépítésére, a látvány sohasem unalmas. Ezt még kiemeli az is, hogy a körülötte elterülõ síkságon messzire látva mindig felüdülhet a tekintet.

I. Katonai felmérés 1782-85

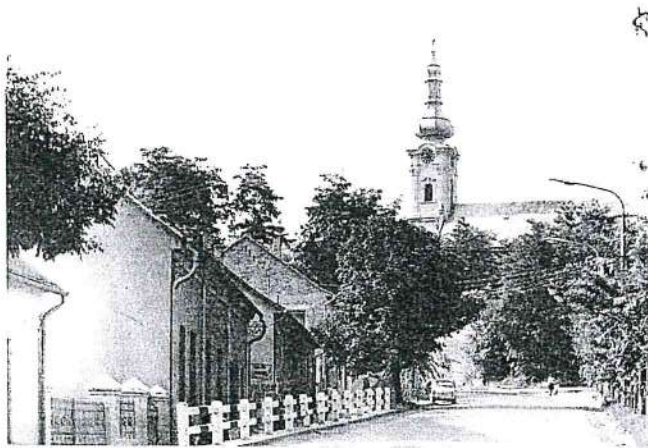
II. Katonai felmérés 1857

Tamási

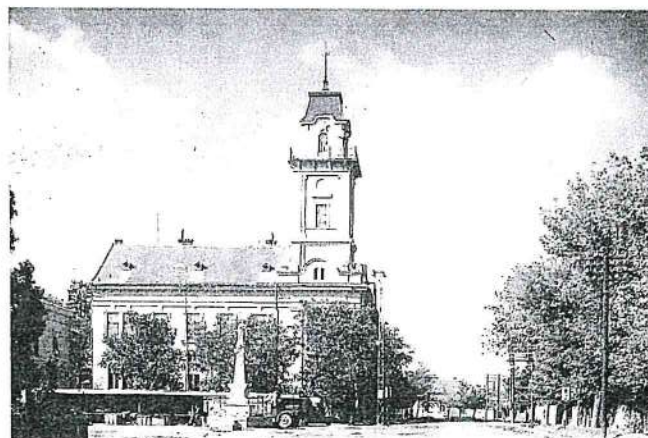
1./ A település a Vár hegy felől

2./ A bevezető Szabadság út dél felé tekintve

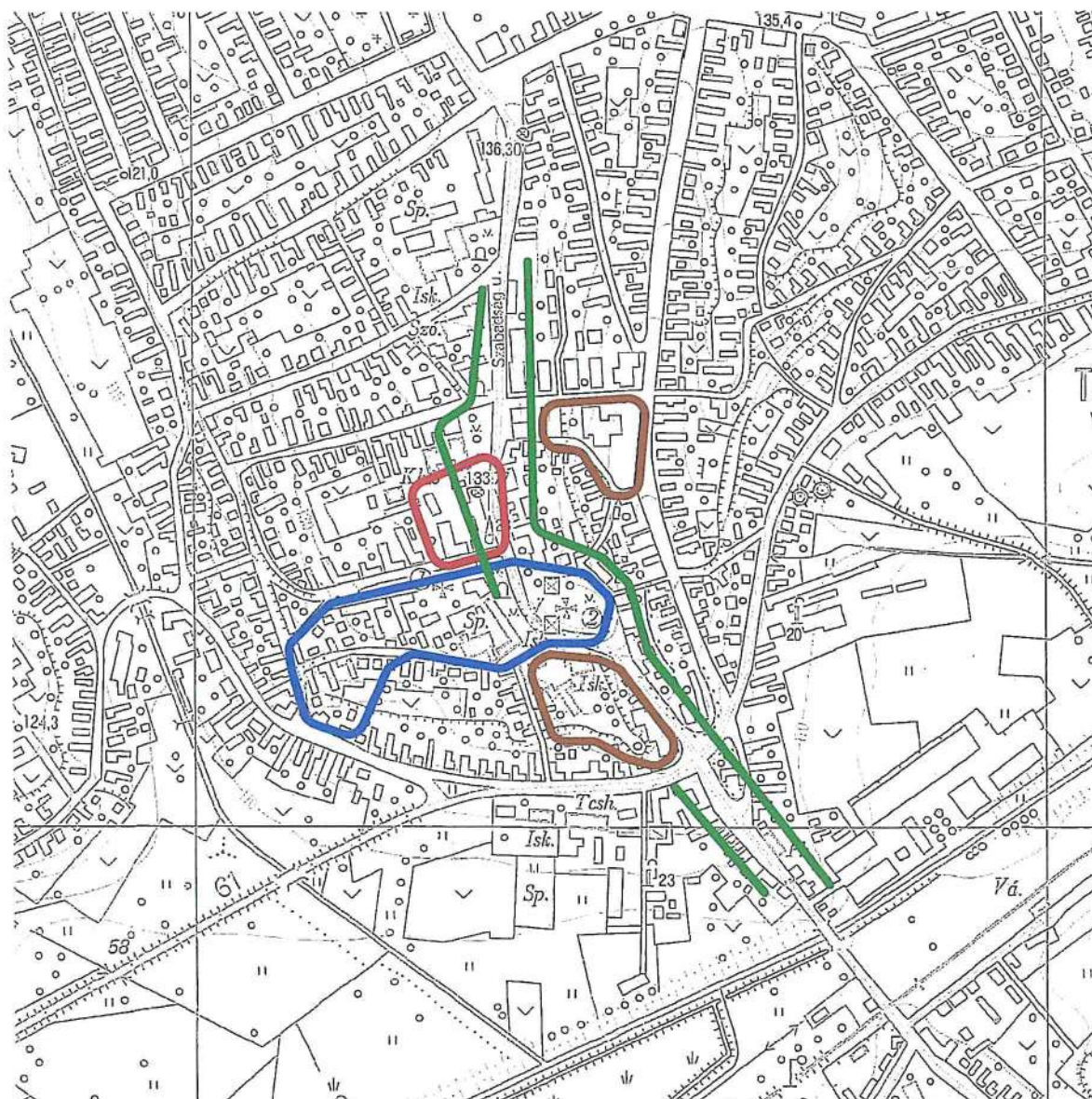

3./ A katolikus templom déli irányból

4./ A Városháza épülete

Tamási

A központ funkcionális tagolódása - (M = 1 : 8000)

- Közigazgatás** —
- Egyház, vallás** —
- Művelődés, oktatás** —
- Kereskedelem** —

Tamási

A központ városképi megjelenése - (M = 1 : 8000)

- „karakteres” térfal ———
- jelentős zöldfelület ———
- városképi tengely - - - -
- városképi hangsúly ● ■

Tamási

Magyar településközpontok

Tanulmány a magyar településállomány bemutatása anyagából

III. Az összegzés és tipologizálás kérdése

A magyar településállomány gazdag anyagából kiragadott néhány – bár jellemző – példa nem ad lehetőséget letisztult összegzésre és egy meggyőződéssel összeállítható tipologizálásra. Azonban egy töredékes vizsgálódásnak is rendelkeznie kell bizonyos konklúziók levonásával.

A magyar településközpontok sorában jelenleg többféle szempont szerint érezzük reálisnak a különbségtételt. Itt nem csoportok meghatározására gondolunk, hanem inkább ellentétpárok említésére, melyeket az alábbiakban kísérelünk meg vázolni.

1./ **Általános jelleg szerint** két ellentétes csoportot különböztetünk meg. Ugyanúgy, ahogy falvainkkal kapcsolatban két alapvető típusról szoktunk beszélni (melyek természetesen több csoportra oszthatók), a dombvidéki lineáris és az alföldi halmaz alaprajzúról, településközpontjaink esetében is megállapítható, hogy a két különböző földrajzi tájegység más és más karakterű központokat hozott létre. A dombvidékieknél a földrajzi adottságok a terület jobb kihasználását kívánják meg, a középkori eredet a feudális erődítmény jelenléte miatt szintén ezt igényelte (Győr, Veszprém). Így a dombvidéki központjaink valamivel zártabbak lettek, mint az alföldiek és bizonyos átmenetet is képeznek a nyugati városok felé. Az alföldiekénél a "végtelenség"-et inspiráló környezet és a török idő „mozgásai” miatt bőven rendelkezésre álló településterületi tartalékok nem igényelték a területtel való fokozott takarékoskodást, így azok sokkal tágasabban alakultak. Egy-egy alföldi településközpont nemcsak a településben élő népesség „fóruma” lett, hanem a környező tanyavilág terménycserélő és társadalmi központja is (Kiskunfélegyháza, Kecskemét).

2./ Határozottan elváló két központ csoportról beszélhetünk a központot létrehozó **domináló funkciók** szerint, aszerint, hogy az egyházi, vagy a gazdasági tényező-e a meghatározó központ teremtő tényező. A városépítés történetben a harmadik központ teremtő erő az igazgatás, amely pl. az olasz városoknál az előző kettővel úgyszólván azonos súllyal van jelen, nálunk azonban csak nagyon szerényen. Gondoljunk néhány középkori eredetű központ (Brassó, Bártfa a templom mellett eltörpülő) kis városházájára, vagy a mi funkcionális tagolódás ábrázolásunk (Pécs, Kőszeg, Szombathely) kis igazgatási épületcsoportjaira. Az egyházi településmag inkább a dombvidéki településeinkre jellemző, a római eredet és a Szent István-i időben való fejlettebb voltuk miatt, míg a gazdasági tényező inkább a gabonatermelés és kereskedelem későbbi beindulása által az alföldiekhez kapcsolódik.

3./ **Városképi, „kompozíciós”** szempontból is megkülönböztethetünk eltérő típusokat. Míg egyes városok esetében a történeti központ alig észrevehető, nem erős sziluett képző elemekkel rendelkezik (Nagykanizsa, Győr), vagy azok nem egyértelműen jelölik ki a központot (Gödöllő, Miskolc), vannak városközpontjaink,

amelyeket tornyok csoportja „ölel körül” és jelöl ki határozottan (Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Tamási).

4./ Ellentétpár adódik abból, hogy **egy vagy több központja van-e** a településnek, kettős (Pécs), esetleg hármas (Győr) csomósodási ponttal, közintézménycsoporttal rendelkezik. Ezen „góccok” lehetnek funkcióban elválasztottak (Pécs), lehetnek időbeli kialakulás szempontjából különváltak (Győr). Amikor alárendeltségi kapcsolat van egy település több központja között, természetes, jól szervezett városszerkezet jöhet létre (Mohács). A kettős, hármas párhuzamos központ - értékei ellenére - elbizonytalanító hatású lehet (Győr).

5./ Két ellentétes csoportot ad az a vizsgálódás, hogy egyáltalán **kialakult-e egyértelmű központja** a településnek. Mohács esetében nagyon határozott igenlő választ kapunk; nagy beavatkozással, az adott lehetőségek kihasználásával jött létre a központ. Abony szerény középületei mellett a településszerkezet sugaras útjai által jól kijelölt központtal rendelkezik. - Miskolc esetében ki merjük mondani, hogy a városnak nem jött létre egyértelműen a központja. A nagy agglomerációjú település rendelkezik szép adottságokkal és épületcsoportokkal, de határozott központja nincs. Ez mondható el Nagykanizsáról és Gödöllőről is.

- - -

Azt mindenképpen meg kell állapítani, hogy a magyar történeti városépítés jellemzésére általánosan használt megállapításainkat az itt vizsgált központok bemutatása nagyon jól támasztja alá. Így azt, hogy az **alacsony beépítés** túlsúlyával rendelkező várostestben a középületek kiemelkednek ugyan, de mégis alacsonynak mondhatók (Abony, Kiskunfélegyháza, Győr két régi központja). Az utóbbi ötven év építkezései és városfejlesztési döntései ezt nagymértékben „felbillentették” (Kecskemét, Kiskunfélegyháza).

A teljes városszövetre jellemző **lazaság** nemcsak az alföldi, de a hegyvidéki városoknál is dominál a nyugat európai városokkal szemben. A korábbi nagyméretű telkek zöldlétesítményekben gazdag városszerkezetet és **növényzetben gazdag** utcaképeket eredményeznek; a városközpontok is ezt mutatják (Pécs, Nagykanizsa, Tamási). Talán Győr főtere csak a kivétel. A pécsi kőburkolatú Dómteret bőven ellensúlyozza a mellette lévő Szent István tér és Káptalan utca növényzete. Az alföldi városokban a korábban piaci funkcióval élő nagy „csupas” tereket a piacnak zárt helyre való beszorítása és külső vásárterek létesítése után parkosították. Így az alföldi központok épületcsoportjai ma általában parkokat kereteznek (Kecskemét, Kiskunfélegyháza).

Végül ki kell emelni a **tájjal való kapcsolat** fontos szempontját, amely a magyar városoknál egyrészt a településkontúr adottságában jelenik meg, másrészt a laza beépítésű központi tereknél, ahol a környező táj adottsága több helyütt is meghatározó vizuális alkotó elem (kőszegi kálvária, Pécssett a Mecsek látványa).

Magyar településközpontok

Tanulmány a magyar településállomány bemutatása anyagából

Irodalomjegyzék

- Bálint Sándor: Szeged városa (Képzőművészeti Alap, 1959)
- Borbíró Virgil: A magyar építészet története (Magyar Szemle Társaság, 1937)
- Borbíró Virgil – Valló István: Győr városépítéstörténete (Akadémiai, 1956)
- Cifka Anna: Tamási központja (kézirat, 1988)
- Den Hollander: Az Alföld települései és lakói (Mezőgazdasági, 1980)
- Dercsényi Dezső – Pogány Frigyes – mt.:Szentkirályi Zoltán: Pécs (Műszaki, 1956)
- Dragonits Tamás, Füle Lajos és ...: Városépítés Magyarországon a felszabadulás után (Műszaki, 1973)
- Eperjessy Kálmán: Városaink múltja és jelene (Műszaki, 1971)
- Eperjessy Kálmán: A magyar falu története (Gondolat, 1966)
- Erdei Ferenc: Magyar város (Akadémiai, 1974)
- Faragó Kálmán: Városrekonstrukció (Tankönyvkiadó, 1986)
- Füle Lajos: A városközpont tervezésének irányelvei (VÁTI, 1970)
- Frisnyák Sándor: Magyarország történeti földrajza (Nemzeti Könyvkiadó, 1999)
- Gáll Csaba: A nemzetiségi és vallási népcsoportok szerepe Mohács városszerkezetének kialakulásában (Településfejlesztés, 1985)
- Genthon István: Magyarország műemlékei (Akadémiai, 1951)
- Gerő László: Történelmi városmagok (Corvina, 1978)
- Gerő László: Magyar várak (Műszaki, 1968)
- Granasztói György: A középkori magyar város (Gondolat, 1980)
- Granasztói Pál: Magyar városépítészet (In G.P.: Város és építészet, Műszaki, 1960)
- Granasztói Pál: Szép magyar városok (Corvina, 1978)
- Ihrig Dénes: Kiskunfélegyháza városközpontjának kialakulása (Településtudományi Közlemények 12. sz.)
- Ihrig Dénes: A városépítési hagyományok kérdése Nagykanizsa városközpontjának átépítési tervében (Településtudományi Közlemények 17. sz.)
- Ihrig Dénes: Településeink a török hódoltság idején. Településeink a 18. században. A tervszerű városépítésünk kibontakozása. A modern urbanisztika megjelenése Magyarországon. (tanulmányok egy készülő építészettörténeti könyv számára, kézirat, 2007)
- Juhász István: Kecskemét város építéstörténete (Kecskeméti füzetek 8. 1988)
- Karvalics László (szerk.): Magyarország városai (ÉGISZ Kiadó, 1996)
- Kissfazekas Kornélia: A magyar városközpontok átalakulása a II. világháború végétől a rendszerváltásig (Építés- Építészettudomány, 36. 2008.1-2)
- Kissfazekas Kornélia: Dilemmák a magyar városközpontok 1945. utáni szerepváltásai kapcsán (Periodica Politechnica 2008.39/2)
- Kleineisel János: Házak, városok, társadalmak (Gondolat, 1981)

- Korompay Katalin: Kecskemét városközpontja (kézirat, 1988)
- Korompay György: Települések esztétikai elemzése (Felsőoktatási jegyzetellátó, 1959)
- Körmeny Imre: Tömbrehabilitáció Eger belvárosában (Városépítés, 1983)
- Körmeny Imre – Mezey András: Gyalogos övezetek történelmi belvárosokban (Településfejlesztés, 1982)
- Körner Zsuzsa – Nagy Márta: A városrendezési szabályozások Magyarországon (Műegyetemi, 2004)
- Krompecher György (Korompay) A városi főterek kialakulása (1940)
- Laboda Zsigmond: Szeged történelmi városközpontja (Településtudományi Közlemények 7.sz.)
- Locsmánci Gábor: Budapesti lakókörnyezetek (Településtudományi Közlemények 37.sz.)
- Major Jenő: A középkori magyar városkép problémájához (Településtudományi Közlemények 17. sz.)
- Major Jenő: A városalaprajz, mint a korai magyar várostörténet forrása (Építés és Közlekedéstudományi Közlemények 9. kötet, 1965)
- Makkai László: Erdélyi városok (1940)
- Máté Zsolt: A városszerkezet, mint műemlék (Falú, Város, Régió 2001/6)
- Máté Zsolt: Történelmi települések értékvédelme (BME jegyzet, 2002)
- Máté Zsolt: A történelmi magyar városok tipológiája (Örökség XII./7-8)
- Meggyesi Tamás: Utcák és terek az alföldi kertes településekben mts.: Nagy Béla (ÉVM-LAKINFORM, 1988)
- Meggyesi Tamás: A külső tér (Műegyetemi, 2004)
- Mendöl Tibor: Általános településföldrajz (1963)
- Nagy Elemérné: Debrecen városközpontja (kézirat, 1988)
- Nagy Elemérné: Szombathely városközpontja (kézirat, 1988)
- Nemeskürti István: Kis magyar művelődéstörténet (Pannon, 1992)
- Pámer Nóra: Magyar építészet a két világháború között (Műszaki, 1986)
- Perényi Imre: A város központja (Műszaki, 1970)
- Perényi Imre: Városépítéstan (Tankönyvkiadó, 1978)
- Póczi Klára: Pannóniai városok (Corvina, 1976)
- Pogány Frigyes: Terek és utcák művészete (Építésügyi, 1954)
- Pogány Frigyes és Heckenast Péter: Pécs városközpontja (Településtudományi Közlemények 5. sz.)
- Rados Jenő: Magyar építészettörténet (Műszaki, 1971)
- Vincze Csaba: Kőszeg városközpontja (kézirat, 1989)
- Winkler Gábor: Győr városközpontja (kézirat, 1989)
- Winkler Gábor: Sopron városközpontja (kézirat, 1989)
- Winkler Gábor, Fekete György: Győr (INTERPRESS, 1990)

Budapest, 2008 szeptember

Magyar településközpontok

Tanulmány a magyar településállomány bemutatása anyagából

A központ ismertetések jegyzéke

<u>Abony</u>	46.	szöveges leírás I. és II. katonai felmérés fényképfelvételek funkcionális tagolódás, városképi megjelenés	3 old. 1 old. 1 old. 2 old.
<u>Debrecen</u>	53.	szöveges leírás I. és II. katonai felmérés egyéb térképi ábrázolások fényképfelvételek funkcionális tagolódás, városképi megjelenés	6 old. 1 old. 1 old. 2 old. 2 old.
<u>Gödöllő</u>	65.	szöveges leírás I. és II. katonai felmérés egyéb térképi ábrázolások fényképfelvételek funkcionális tagolódás, városképi megjelenés	4 old. 1 old. 1 old. 3 old. 2 old.
<u>Győr</u>	76.	szöveges leírás I. és II. katonai felmérés egyéb térképi ábrázolások fényképfelvételek funkcionális tagolódás, városképi megjelenés	5 old. 1 old. 3 old. 2 old. 2 old.
<u>Kecskemét</u>	89.	szöveges leírás I. és II. katonai felmérés egyéb térképi ábrázolások fényképfelvételek funkcionális tagolódás, városképi megjelenés	7 old. 1 old. 2 old. 3 old. 2 old.
<u>Kiskunfélegyháza</u>	104.	szöveges leírás I. és II. katonai felmérés egyéb térképi ábrázolások fényképfelvételek funkcionális tagolódás, városképi megjelenés	6 old. 1 old. 1 old. 1 old. 2 old.
<u>Kőszeg</u>	115.	szöveges leírás I. és II. katonai felmérés egyéb térképi ábrázolások fényképfelvételek funkcionális tagolódás, városképi megjelenés	4 old. 1 old. 1 old. 2 old. 2 old.

<u>Miskolc</u>	125.	szöveges leírás	7 old.
		I. és II. katonai felmérés	1 old.
		egyéb térképi ábrázolások	1 old.
		fényképfelvételek	3 old.
		funkcionális tagolódás, városképi megjelenés	2 old.
<u>Mohács</u>	139.	szöveges leírás	6 old.
		I. és II. katonai felmérés	1 old.
		egyéb térképi ábrázolások	1 old.
		fényképfelvételek	2 old.
		funkcionális tagolódás, városképi megjelenés	2 old.
<u>Nagykanizsa</u>	151.	szöveges leírás	4 old.
		I. és II. katonai felmérés	1 old.
		egyéb térképi ábrázolások	1 old.
		fényképfelvételek	1 old.
		funkcionális tagolódás, városképi megjelenés	2 old.
<u>Pécs</u>	160.	szöveges leírás	7 old.
		I. és II. katonai felmérés	1 old.
		egyéb térképi ábrázolások	1 old.
		fényképfelvételek	2 old.
		funkcionális tagolódás, városképi megjelenés	2 old.
<u>Sopron</u>	173.	szöveges leírás	4 old.
		I. és II. katonai felmérés	1 old.
		egyéb térképi ábrázolások	1 old.
		fényképfelvételek	2 old.
		funkcionális tagolódás, városképi megjelenés	2 old.
<u>Szeged</u>	183.	szöveges leírás	7 old.
		I. és II. katonai felmérés	1 old.
		egyéb térképi ábrázolások	2 old.
		fényképfelvételek	2 old.
		funkcionális tagolódás, városképi megjelenés	2 old.
<u>Szombathely</u>	197.	szöveges leírás	5 old.
		I. és II. katonai felmérés	1 old.
		egyéb térképi ábrázolások	2 old.
		fényképfelvételek	2 old.
		funkcionális tagolódás, városképi megjelenés	2 old.
<u>Tamási</u>	209.	szöveges leírás	4 old.
		I. és II. katonai felmérés	1 old.
		fényképfelvételek	1 old.
		funkcionális tagolódás, városképi megjelenés	2 old.